

GAEKWAD'S ORIENTAL SERIES

Published under the authority
of the Government of His
Highness the Maharaja
Gaekwad of Baroda.

No. I

KĀVYAMIMĀMSĀ

BENOYTOSH BHATTACHARYYA, M. A.,

GENERAL EDITOR

राजशेखरविरचिता

काव्यमीमांसा

KĀVYAMIMĀMSĀ
OF
RĀJASEKHARA

EDITED WITH INTRODUCTION & NOTES

BY

THE LATE C. D. DALAL, M. A.

AND

R. A. SASTRY

Re-issue (Corrected)

BARODA

CENTRAL LIBRARY

1924

Published by Newton Mohun Dutt, Curator of Libraries, for the Government of
H. H. the Maharaja Gaekwad of Baroda.

Printed by Ramchandra Yesu Shedge, at the Nirnaya Sagar Press,
23, Kolbhat Lane, Bombay.

Price Rs. 2-4

CONTENTS.

	PAGES.
Preface	VII
Introduction	X
Abbreviations	XXVIII
Summary	XXIX
Text	9-992
Notes	113
Table showing the portions borrowed from the Kâvya-mimâmsâ	140
Index of verses	141
Index of proper names	150
Index of geographical names	152

P R E F A C E.

The text of the Kāvyamīmānsā has been based on two MSS. from the Pattan Jain Bhandars, designated A and B.

A is a palm-leaf MS. belonging to the Bhandār deposited in the Vakhatji's Sheri in Foflia Wada. This is the very MS. mentioned by Dr. Peterson in his 5th Report. The MS. is very correct and reliable, but unfortunately it is incomplete and much injured. It is $13'' \times 1\frac{3}{4}''$ with 5 lines on a side, and consists of 4-11, 13-25, 29-54 leaves and 8 much-injured pieces containing the ends of the 16th and the 17th chapters. The fourth leaf begins with ग्रन्थसीरप्रियार्थं (second chapter page 4 line 2nd), and the 54th leaf ends with आलेख्य the beginning of the 13th chapter (page 69 line 1). The first of the 8 much-injured leaves begins with वरनसुचिपुलोमप्रभृतयः दानवाः (page 88 line 23) and ends with इत्थं देशविभागो मुद्रामात्रेण (page 98 line 8). The MS. seems from its writing (which is Brahmanical and not Jain) to have been copied at about the end of the 13th century A. D. It is numbered only on the left side with numerical figures. This MS., being old and very correct, has been mainly relied upon as far as available.

B is a part of a paper MS. from the Bhandār deposited in the Wādi Paraswanāth's Temple at Pattan. It is a very beautifully-written old Jain paper MS. with numerical signs on the left and letters on the right to show the pagination. It contains two works (1) काव्यमीमांसा—कविरहस्य (leaves 1-31a lines 3) (2) कविरहस्य-वृत्ति a commentary on Halāyudha's कविरहस्य (कविगुह्य) by रविधर्म (31a lines 4-55). The MS. was written, like most of the MSS. of this very important Bhandār, in the time of Jinabhadrasūri, the pontiff of the Kharatara gacchha in Samvat 1491 (A. D. 1434). The writer's colophon runs as follows:—शुभमस्तु लेखकपाठकयोः । छ । मंगलं महाश्रीः । छ । संवत् १४९१ वर्षे चैत्रवदि १३ शनौ श्रीखरतरागच्छे श्रीजिनभद्रसूरीविजयराज्ये भाण्डागारे काव्य-मीमांसा लिखितं ॥ छ ॥ श्री । छ । श्रीः । छ । श्रीः । कल्याणमस्तु । छ । श्रीः । छ । श्रीः ।

The portion of Ravidharma's Kavirahasyavṛitti begins:—

ओं नमः सर्वज्ञाय ॥ पीत्वैव श्रुततोयानि यस्याः शुच्चन्ति देहिनः ।
 सुनिहंससमाकीर्णा तां नमामि सरस्वतीम् ॥
 कविगुह्यं प्रसत्यादिभावगम्यमनेकधा ।
 यस्य येनोपसर्गेण धातोः कविपदं च यत् ॥
 अर्थतः शब्दतो वापि समान्धातून्निवभ्रता ।
 तथा हलायुधेनेदं कृतं कविरहस्यकम् ॥
 आभासन्ति पदान्यत्र प्रचुराण्यपशब्दवत् ।
 तद्विषमं स्वभावेन निबन्धनमपेक्ष्यते ॥
 ततदीका प्रसिद्धार्था व्याख्यातुसप्तयोगिनी ।
 सुग्रथबुद्धिप्रबोधार्थं क्रियते रविधर्मणा ॥
 गुणान्वितां सुवर्णाद्यां बहुर्या विपुलां घनाम् ।
 इमामहं न सुश्वामि क्षुद्रसीतेर्दुर्गामि च ॥
 नौरिवेह भवाम्भोधेरुत्तराय सतामियम् ।
 गमदबन्धसमायोगा भिद्यते न जडैर्दृष्टा ॥
 विचारयन्तु तां सन्तः मात्सर्येण विवर्जिताः ।
 हलायुधकथाख्याने नूनं नारायणः क्षमः ॥

Ends काव्यं हलायुधकृतं कविगुह्यनाम
 ख्यातेह तस्य रविधर्मकृताऽस्ति टीका ।
 अभ्यसतां यदि वदन्ति बुधा विवादे
 स्पष्टक्रियेतरपदैर्विजयं लभन्ते ॥ छ ॥
 अपशब्दाभासाख्ये काव्ये टीका शतानि चतुर्दशानि ।
 रचितानि कविरहस्यं नाम काव्यं समाप्तिः ॥

संवत् १४९१ वर्षे वैशाखसुदि १ बुधे श्रीखरतरगच्छे श्रीजिनभद्रसूरिविजयराज्ये
 भाण्डागारे कविरहस्यं नाम काव्यमिदं लेखितेति । छ । शुभं भवतु कल्याणमस्तु लेखकपाठकयोः ।
 छ । श्रीः । छ । श्रीः । छ । श्रीः । छ । श्रीः । छ । श्रीः ।

The paper MS. contains the complete text of Kāvya-mīmānsā-Kavirahasya and is generally correct. As it seems to have been copied from the palm-leaf Ms. in the Jesalmere Bhaṇḍār, the copyist has occasionally erred in reading and transcribing the MS.

Besides these, three MSS. of Hemachandra's Kāvyānusāsana-viveka have been also utilized in the portion borrowed by Hēma-chandra from the Kāvyamīmānsā. It may here be noted that a critical edition of Hemachandra's Kāvyānusāsana with the Viveka is a necessity.

The celebrated Jesalmere Bhandār also contains an old palm-leaf MS. of this work dated Samvat 1216, but it is reported to be

not in a good state of preservation.¹ It is a matter for regret that the valuable treasures of this Bhandâr—one of the most important Bhandârs—are not accessible even to Jain Sâdhus.

The work of editing from such insufficient materials was somewhat difficult, but we have tried our utmost to make the best of the materials that were available, and have ventured to bring to light this important work of a famous writer in Sanskrit literature.

We have to thank the keepers of both these Bhandârs for lending their MSS. and especially Sheth Vadilal Hirachand, the keeper of the Bhandâr of the Wadi Pars'wanâth's temple, for putting at our disposal the rarest MSS. of the Bhandâr for publication in the *Gaekwâd's Oriental Series*. Our hearty thanks are also due to Pravartaka Kantivijayaji for helping us in procuring the MSS.

1 The late Mr. Dalal, subsequent to the publication of this book, paid a visit to Jesalmer and collated the text with this palm-leaf MS. Variant readings have been incorporated in the present edition and this MS. is termed as C. It consists of two works (1) काव्यमीमांसा and (2) कविरहस्य comprising 90 and 74 leaves respectively and is 11" x 2" in size. The colophon of काव्यमीमांसा runs as :—संवत् १२१६ वर्षे फाल्गुन वदि १ सोमदिने—B. B.

INTRODUCTION.

The author of this first work in the *Gækwâd's Oriental Series* now presented before the public is Râjas'ekhara, the well-known author of the four dramas, Bâlaramâyaña, Bâlabhârata, Viddhas'âlabhañjikâ and Karpûramañjari.

Râjas'ekhara's Ancestry. Râjas'ekhara calls himself in the Kâvyamîmânsâ as Yâyâvara¹ (born in the Yâyâvara family). He seems to have been better known as Yâyâvara to his successors. Dhanapâla in the introductory verses to his Tilakamañjari refers to him as Yâyâvara Kavi². The author of the Udayasundarî refers to him simply as Yâyâvara³. and praises him for his dramatical skill.

- 1 यायावरीयः सङ्कृप्य मुनीनां मतविस्तरम् । p. 2. l. 11
“पञ्चमी साहित्यविद्या” इति यायावरीयः । p. 4. l. 14
- 2 समाविष्णुणशालिन्यः प्रसन्नपरिपक्षिमाः ।
यायावरकवेर्वाचो मुनीनामिव वृत्तयः ॥ Tilakamañjari 33.
- 3 यायावरः प्राक्षवरो गुणजैराशंसितः स्मृतिसमाजवद्यैः ।
नृत्यद्युदारं भणिते रससा नटीव यस्योदरसा पदश्रीः ॥

Udayasundari 8th Uc'ho'hhvâsa.

This Udayasundarî is a Champûkathâ composed by Sottala, a Vâlabha Kâyastha of Lâtadesa, in emulation of Bâna's Harshacharita, about Samvat 1050, in the reign of Vatsarâja and under the patronage of king Mummuñirâja of Konkâna. The author has over and above his own caste and lineage given about 25 verses in praise of old poets. It will be instructing to quote these verses; such verses are rare in Sanskrit literature.

लक्ष्मीभुजो भुवि सभापतयः क्वानाम सन्तीह सम्प्रति गुणेष्वनुरागवत्तः ।
ये हि प्रलीनखलरोलभराः सुखेन शृण्वन्ति संसदि कवीन्द्रसुभाषितानि ॥
श्रीविक्रमो नृपतिरत्र पतिः सभानामासीत्स कोऽन्यसदुशः कविमित्रनामा ।
यो वार्ष्मात्रसुदितः कृतिनां गृहेषु दत्त्वा चकार करटीनुघटान्धकारम् ॥
हाले गते गुणिनि शोकभराद्भूदुरुच्छिनवाद्ययजडाः कृतिनस्तथामी ।
यत्तस्य नाम नृपतेरनिशं सरन्तो हेत्यक्षरं प्रथमसेव परं विदन्ति ॥
श्रीहृषि इत्यविवर्तिषु पार्थिवेषु नान्मैव केवलमजायत वस्तुतस्तु ।
गीर्हैर्षि एष त्रिजसंसदि येन राजा सम्भूजितः कनककोटिशतेन वाणः ॥
सुष्टुं तदन्न युवराजनरेश्वरेण यद्युक्तं किमपि येन गिरः श्रियश्च ।
प्रत्यायनं स्फुटमकारि निक्षे ककीन्द्रमेकासनं सम्पवेशयतामिनन्दम् ॥

Some particulars about the ancestry of the author can be gathered from his dramas. He is very proud of his family and his literary

देव्याः सरोजदलधामनि हंसपृष्ठे लीलायितं चरणयोद्दितयेन यस्याः ।
सा किं रमामिषनिष्ठणविलोचनेषु चिलाविषेषु टं करोति ॥
योऽव्यस्ति लोकतिलकः क्षितिषेषु कश्चिदेकः कृती स्वयमसावनुपासितोऽपि ।
निर्मर्थ्य पत्ररथनाथ इव दिजिहान् क्षितामृतं नभसि नेष्यति काव्यकुम्भम् ॥
ये नाम कैविदमुना कवितारसेन व्यासादयः कृतयिषो भुवनेषु सिद्धाः ।
तेषामुपासितपदाः कवयः किमन्यदासाद्वन्ति परमत्र सुवर्णसिद्धिम् ॥
बाणस्य हर्षंचरिते निशितामुदीक्ष्य शक्ति न केऽत्र कवितास्त्रमदं त्यजन्ति ।
मात्मं न कस्य च कवेरिह कालिदासाचार्चं रसेन रसितस्य भवत्यवृद्ध्यम् ॥

I Uchchhvasā.

आसीदसीमस्फुरितोरुषामा वाल्मीकिरग्यन्तमो मुनीनाम् ।
निर्वाणमार्गैकमहाध्वगोऽपि सम्पर्कितः कापि न यो रजोसिः ॥
ब्राह्मनिवासानुमितः स साक्षादेवः स्वर्यभूरिति कीर्तिंतो यः ।
कोऽन्यः क्रमस्थापितवर्णसारां सृष्टि कृती काव्यमर्यां चकार ॥
छन्दोविन्चित्रैनिहितैः क्रमेण पदैः समन्तान्मसुणीकृतोऽन्तः ।
निषेच्यते वर्णमहाटवीषु यस्यैष दिव्यैरपि काव्यमार्गः ॥
वंशः कवीनामुदियाय तसान्मूर्धां धृते भूमिशृतां गणेन ।
अच्छिद्वितेऽपि विदशप्रतोषी वाणीगुणः स्फूर्जति कोऽपि यत्र ॥
यस्मिन्नभूद्यभवः कवीनां व्यासो मुनिर्यस्य गुणैर्विजेतुः ।
ध्वजच्छटेवोन्नतसोमवंशशमालम्बिता वल्यति भारते गीः ॥
कविर्गुणाव्यिः स च येन सृष्टा वृद्धत्कथा श्रीतिकरी जनानाम् ।
या संविधानेषु सुसन्धिवन्धैः निपीड्यमानेव रसं प्रसुते ॥
स कथिदालेष्यकरः कवित्वे प्रसिद्धनामा भुवि भर्तुर्मेष्ठः ।
रसपूर्वेऽपि स्फुरति प्रकामं वर्णेषु यस्योज्जवलता तथैव ॥
रुद्यातः कृती सोऽपि च कालिदासः शुद्धा सुधासादुमती च यस्य ।
वाणीमिषाच्छृण्डमरीतिवोत्रसिन्धौः परं पारमवाप कीर्तिः ॥
वाणः कवीनामिह चक्रवर्ती चक्रस्ति यस्योज्जवलवर्णशोभम् ।
एकातपत्रं भुवि पुष्पभूतिवंशाश्रयं हर्षंचरित्रमेव ॥
मान्यो जगत्यां भवभूतिरायः सारस्ते वर्त्मनि सार्थवाहः ।
वाचं पताकामिव यस्य दृष्ट्वा जनः कवीनामनुपृष्ठमेति ॥
सामन्तजन्मापि कवीश्वराणां महत्तमो वाक्पतिराजसूरिः ।
यः स्थापयाव्यन्यमपीडयच्छक्तुत्पादयत्यर्थमन्यदृष्टम् (?) ॥
वन्ध्यः स विद्वानभिन्नन्दनामा विश्रम्भपात्रं च वचोऽधिदेव्याः ।
समर्पिता यस्य खलु स्वीकायकोशाधिकारेषु सुवर्णमुद्रा ॥
यायावरः प्राज्ञवरो गुणजैराशंसितः सुरिसमाजवर्यैः ।
नृत्यस्तुदारं भणिते गुणस्था नटीव यस्योदरसा पदश्रीः ॥
बभूरन्येऽपि कुमारदासभासादयो हन्त कवीन्दवस्ते ।
यदीयगेभिः कृतिनां द्रवन्ति चेतांसि चन्द्रोपलनिर्मलानि ॥
तस्मिन्सुवंशे कविमौकिकानामुत्पत्तिभूमौ कविदेकदेशे ।
किञ्चित्कविः सोऽग्ने इत्यजातनिष्पत्तिरासीजलविन्दुरेव ॥
यो वत्सराजेन वरेण राजां लाटावनीमण्डलनायकेन ।
सूक्ष्मादृष्टस्तोकगुणाभितोऽपि मित्रीकृतो भानुभतेव पदः ॥

forefathers.¹ Akâlajalada his great-grandfather was famous for his poetical gems.² His verses were plagiarized by Kâdambarîrâma in his drama.³ Surânanda, Tarala and Kavirâja also belonged to this family. Surânanda seems to have been famous at the court of Chedi.⁴ It appears from his opinion quoted in the Kâvya-mîmânsâ that he had written some work on poetics.⁵ Tarala was also a poet of some eminence. Nothing is known about Kavirâja. Râjas'ekhara's father Durduka or Duhika was a great minister (Mahâmantri), and his mother's name was S'ilavatî.

Râjas'ekhara's caste. We have seen that Râjas'ekhara belonged to the Yâyâvara family, but it is not clear whether he was a Brâhmaṇa or a Kshatriya. His position as the Upâdhyâya of King Mahendrapâla speaks in favour of his being a Brâhmaṇa; while the name Râjas'ekhara and the fact that his wife was of the Chahuâna⁶ family may lead one to think that he was a Kshatriya.

Râjas'ekhara not a Sectarian. As the author of the Haravilâsa, Râjas'ekhara might be regarded to have been a staunch S'aiva, but from the quotations in the Kâvya-mîmânsâ⁷ in praise of Vishnu, it seems that he was not a sectarian. On the other hand from the Mañgala verse of the Haravilâsa, it is clear that he believed

जडेन तेनोदयमुन्दरीति कथा दुरालोकिनि काव्यमार्गे ।
सारस्वतालोकलैकदृष्टा सृष्टा कविमन्यमनोरथेन ॥
सा चात्र देवीभवने निवृत्तशापार्तिना वाणकवीश्वरेण ।
कविश्रमोद्भूतकृपेण सम्यक् श्रुता धृता हृष्यभिनन्दिता च ॥
वारीश्वरं हन्त भजेऽभिनन्दमर्थेश्वरं वाकपतिराजमीहे ।
रसेश्वरं स्तौमि च कालिदासं वाणं तु सर्वेश्वरमानतोऽसि ॥ 8th Uchchhvâsa.

1 स मूर्तों यत्रासीदुण्णगण इवाकालजलदः सुरानन्दः सोऽपि श्रवणपुटपेयेन वचसा ।
न चान्ये गण्णन्ते तरलकविराजप्रभृतयो महाभागस्तसिन्नयमजनि यायावरकुले ॥

Bâlaramâyaṇa I—13.

2 अकालजलदेन्दोः सा हृषा वचनवन्दिका । निलं कविचकोरैर्या पीयते न च हीयते ॥
Râjas'ekhara quoted in the Sûktimuktâvali.

3 अकालजलदलोकैश्चित्रमात्मकृतैरिव । जातः कादम्बरीरामो नाटके प्रवरः कविः ॥ Ibid.

4 नदीनां मेकलसुता नृपाणां रणविग्रहः । कवीनां च सुरानन्दश्वेदिमण्डलमण्डनम् ॥ Ibid.

5 यायावरकुलश्रेणीर्हारयषेश्व मण्डनम् । सुवर्णवर्णहस्तिरस्तरलस्तरलो यथा ॥ Ibid.

6 चाहुआणकुलमोलिमालिआ राअसेहरकइन्द्रगोहिणी ।

भृतुणो कइमवन्दिसुन्दरी सा पलजगिरुमेअमिच्छइ ॥ Karp. 1-11

7 pp. 42, 43.

in the unity of the three godheads. It appears from the ¹Yas'as-tilaka Champû of Somadeva that in Râjas'ekhara's works honour was done even to Jinâs when occasion arose.

His wife an accomplished lady. Râjas'ekhara quotes thrice² in the Kâvyamîmânsâ the opinion of his wife Avantisundarî. It would thus appear that she had composed some work on rhetorics. The Karpûramañjarî was also first acted at her desire.

Râjas'ekhara's date. It is understood from the prologues of Râjas'ekhara's dramas that he was the Upâdhyâya of Mahêndrapâla, king of Kanouj, and was also patronized by his son and successor Mahîpâla. The Siydoni inscription tells us that king Mahêndrapâla was reigning in 903 and 907 A. D. and Mahîpâla in 917 A. D. (Epigraphia Indica Vol. I, p. 171). Independent of his references to King Mahêndrapâla of Kanouj in his works, we can fix his date from other sources too. He quotes in the Kâvyamîmânsâ Vâkpatirâja³, the author of Gaudavaho, and also Udbhata⁴ who was the Sabhâpati of Jayâpîda, king of Kashmir, who reigned from 779 to 813 A. D., and quotes Ânandavardhana⁵ who flourished in the reign of Avantivarmâ of Kashmir (857-884 A. D.). Râjas'ekhara is also referred to by Somdêva in the Yas'astilaka Champû which was completed in 960 A. D. and praised by Sotâla who flourished about 990 A. D. From this we can conclude that Râjas'ekhara lived about 880-920 A. D.

1 तथा उर्वभारविभवभूतिभर्तुहरिभर्तुमेणकण्ठगुणाद्यव्यासभासवोसकालिदासवाणमयूरनारायण-कुमारमाधराजशेखरादिभाकविकाव्येषु, तत्र तत्रावसरे भरतप्रणीते काव्याधाये, सर्वजनप्रसिद्धेषु तेषु तेषुपाख्यानेषु च, कथं तदिष्या महती प्रसिद्धिः ।

(4th Âs'vâsa, pt. II, p. 113.)

2 “इयमशक्तिर्न पुनः पाकः” इत्यवन्तिसुन्दरी । p. 20

“विद्यमभन्तितिवैद्य वस्तुनो रूपं न नियतख्भावम्” इति अवन्तिसुन्दरी । तदाह—

‘वस्तुस्वभावोऽत्र क्वेरतन्त्रो गुणागुणाद्यक्तिवशेन काव्ये ।

स्तुवन्त्रिवशाल्यमृतांशुमिन्दुं निन्दंस्तु दोषाकरमाह धूर्तः ॥’ p. 46

“अयमप्रसिद्धः प्रसिद्धिमानहम्, अयमप्रतिष्ठः प्रतिष्ठावानहम्, अप्रकान्तमिदमस्य संविधानकं प्रकान्तं मम, गुदूचीवचन्नोऽप्यं गृद्धीकावचन्नोऽहम्, अनादृतभाषाविशेषोऽप्येष्यम् अद्वादृतभाषाविशेषः, प्रशान्तज्ञातुकमिदम्, देशान्तरितकर्तुकमिदम्” उच्छृत्वनिवन्धनमूलमिदम्⁶ स्म्लेच्छितकोपनिवन्धनमिदमित्येवमादिभिः कारणैः शब्दहरणे अर्थहरणे चाभिरमेत” इति अवन्तिसुन्दरी । p. 57

3 “न” इति वाक्पतिराजः p. 62.

4 “तस्य च त्रिधाऽभिधाव्यापारः” इत्यौद्गटाः pp. 22 and 41.

5 “प्रतिभाव्युपत्त्योः प्रतिभा श्रेयसी” इत्यानन्दः p. 16.

Râjas'ekhara a **Kavirâja**. Râjas'ekhara calls himself not a **Mahâkavi**, but a **Kavirâja**.¹ According to the **Kâvyamîmânsâ** there are ten² stages of poetical skill. The sixth is that of a **Mahâkavi**³ and the seventh that of a **Kavirâja**. **Kavirâja** is defined⁴ as one who is unrestrained in various languages, various sorts of poetical compositions and various sentiments. Thus a **Kavirâja** is one stage further than a **Mahâkavi** and **Kavirâjas** are rare⁵.

The sequence of Râjas'ekhara's known works and his undiscovered works. From the **Karpûramâñjarî** 1-9, it is understood that Râjas'ekhara began his literary career as a **Bâlakavi**, so called from his **Bâlarâmâyaña** and **Bâlabhârata**. It is thus evident that these two dramas are his early productions; so also **Viddhas'âlabhañjikâ**. The **Karpûramâñjarî** and the **Kâvyamîmânsâ** are his later productions, as by this time he had achieved fame as a **Kavirâja**. Verses from his three **Sanskrita** dramas are found quoted in the **Kavyamîmânsâ**.

Hemchandra in his **“Kâvyânuśâsanaviveka** (page 335) gives the example of Râjas'ekhara's **Haravilâsa** as a poem bearing the name of its author. The same author quotes two verses from **Haravilâsa** both evidently from the first canto. The first⁶ is the benedictory verse of the poem, while the second⁷ pertains to the description of the bad and the good. **Ujjvaladatta** also quotes⁸ one half of a verse from the **Haravilâsa**.

This **Haravilâsa**, a **mahâprabandha**, must have been his

1 वाल्कर्णे कशराचो (**Karpûramâñjarî** I. 9).

2 दश च कवेरवस्था भवन्ति (p 19).

3 योऽन्यतमप्रवीणः स महाकविः (p. 19).

4 यस्तु तत्र तत्र भाषाविशेषेषु, तेषु तेषु प्रवन्वेषु, तस्मिस्तस्मिश्च रसे स्वतन्त्रः स कविराजः (p. 19).

5 ते यदि जगत्पि कतिपये (p. 19).

6 स्वनामाङ्कता यथा राजशेषवरस्य हरविलासे

7 आशीर्विद्या हरविलासे—

ओमिलेकाक्षरं ब्रह्म शृतीनां मुखमक्षरम् ।

प्रसीदतु सतां स्वान्तेष्वेकं त्रिपुरुषीमयम् ॥

8 द्व्यजनदुर्जनस्वरूपं यथा हरविलासे—

इतस्ततो भवन्भूरि न पतेषिष्ठुनः शुनः ।

अवदाततया किञ्च न मेदो हंसतः सतः ॥

9 दशाननक्षिप्तसुखप्रस्तुप्तिः कुत्पिङ्गतार्थो हरदीपितिर्यशा । इति हरविलासे. ii-28.

mature production as a Kavirâja. Here either in the first or the last canto, but most probably in the first, may be found appreciatory verses about poets (Vis'eshakavipras'ansâ) quoted in Jahlâna's *Suktimuktâvalî*. Generally the poet's family-history and praise of old poets are given in Âkhyâyikâs and Kathâs such as the *Harshacharitra*, the *Tilakamñjari* and the *Udayasundari*; but references to old poets are also made in the Mahâkâvya-s. Mankhaka in his *S'rîkantha-Charita* refers to old and contemporary poets and Somes'vara in the first canto of his *Kirtikaumudi* eulogizes old poets. This practice of eulogizing the old poets in the beginning of a poem is also found in Prâkrita poems of the 12th century e. g. in the *S'ântinâtha-charitra* of Devachandra, guru of the great Hemachandra. Some say that Râjas'ekhara wrote a work named *Kavivimars'a*, wherein are to be found the appreciatory verses attributed to him in the *Suktimuktâvalî*; but it does not seem probable that Râjas'ekhara, should ever have written any such work when he had composed such a large work as the *Kâvya-mîmânsâ* with 18 adhikaranâs. It was conjectured that the appreciatory verses may occur in the *Kâvya-mîmânsâ*; but these verses do not occur in the first Adhikarana, nor is there possibility of their being found in other adhikaranâs, as the first adhikarana alone, judging from the contents of the whole work, seems to contain such matter. Besides the *Haravîlâsa*, Râjas'ekhara composed a work, named *Bhuvanakos'a*, on the world's geography. At the end of the 17th chapter of the *Kâvya-mîmânsâ* he refers the reader to this work¹ for detailed information about the world's geography. Ujjvaladatta quotes a line from Râjas'ekhara about synonyms² of S'iva. This may be found either in the *Haravîlâsa* or in some unknown lexicon of Râjas'ekhara. It will thus appear that Râjas'ekhara was an extensive writer and might have written more works than those hitherto known.

The present work only the first part of the Kâvya-mîmânsâ. From the first chapter S'âstrasamgraha, we understand

1 इत्यं देशविभागो सुद्रामात्रेण सूचितः सुधियाम् ।

यस्तु जिगीषलविकं पश्यतु मञ्जवनकोशमसौ । p. 98.

2 चण्डीकान्तो भगाली च लेलिद्वानो वृषध्वजः । (ii-76)

that the author planned a very large work; but unfortunately only the first adhikarana is hitherto available. From remarks like रीतयस्तु तिस्तास्तु पुरस्तात् (p. 10, l. 5), तमौपनिषदिके वस्यामः (p. 11, l. 10), it is clear that he had in his mind the execution of the whole work planned out in the first chapter. Whether he succeeded in this and composed the whole work, we have no sufficient data to determine. *Alankāras'ekhara*¹ however has quoted 2 verses from *Rājas'ekhara*. The verses, if they really belong to our author, may have been taken from the उभयालङ्कारिक adhikarana of the *Kāvyamimānsā*. The same work also quotes another verse² which seems to be in the वैनोदिक adhikarana.

The style of the *Kāvyamimānsā*. As the work is somewhat on the lines of a Sūtra-work, like Kautilya's *Arthas'āstra* and Vātsyāyana's *Kāmasūtra*, its style is also more or less aphorism-like; and it is no wonder that it is terse and vigorous, charming and pleasing to the ears. The passages and phrases borrowed from the *Arthas'āstra* and the *Kāmasūtra* will be referred to in the notes.

The *Kāvyamimānsā* and later writers on rhetorics. It will be easily seen that Hemachandra has borrowed about one fourth of the present work in his *Kāvyānus'asanaviveka*. Chapters 17th and 18th are verbally copied with slight changes in the order. Vāgbhata, son of Nemikumāra, has also borrowed the same portion in the 1st and 5th chapters of his *Kāvyānus'āsana* from Hemachandra with some changes, substituting his own verses in some places. Later writers of *Kavis'ikshās*, like Kshemendra, Amara, Vinayachandra and Deves'vara, seem to have been indebted to the *Kāvyamimānsā* for some of the topics treated in their

1 तदाह राजशेखरः—

समानमधिकं न्यूनं सजातीयं विरोधि च ।
सकृद्यं सोदरं कल्पमित्याद्याः साम्यवाचकाः ॥
अलङ्कारश्चिरोरत्नं सर्वस्वं काव्यसम्पदाम् ।
उपमा कविविश्वस्य मातैवेति मतिर्मम ॥

अलङ्कारशेखरे—एकादशे मरीचौ।

2 उत्पाटितैर्नभीतैः शैलैरामूलबन्धनात् ।

तांस्तानथांन् समालोक्य समस्यां पूरयेत्कविः ॥

अलङ्कारशेखरे—एकोनविंशतौ मरीचौ।

works. The author of the *Sarasvatī-kāṇṭhābhṛāṇa* has quoted a few verses, which are found only in the *Kāvyaṁmānsā*, and the commentator, Ratnes'vara, refers one verse to the *Kāvyaṁmānsā*. By the bye, it may be mentioned that the name of the Kāvyaṁmānsākāra occurs in S'ankara's commentary (*Rasachandrikā*) on the S'ākuntala.

The origin and the promulgation of poetics. Like other S'āstrakārās our author attributes the origin of poetics to the Supreme Being and the celestials. S'rīkanṭha taught this science to Parameshtī, Vaikunṭha and others of his sixty-four pupils. The self-born God imparted it to His will-born pupils. Among these was Kāvyaipurusha, born of Sarasvatī. Prajāpati set him to promulgate this science in the three worlds. He taught this to his divine pupils in 18 adhikaraṇas. Of these, Sahasrāksha and other 17 pupils composed separate treatises, on the portions learnt by them. On account of these separate treatises, the science was to some extent lost. The whole, therefore has been abridged by our author and set forth in one book in 18 adhikaraṇas.

The position of poetics in literature. Our author claims a high position for poetical science both in sacred and in profane literature. Rhetorics, says Rājas'ekhara, is the seventh Anga, as without it the meanings¹ of the Vedic texts cannot be grasped. In another place he puts literature by the side of the four profane sciences, saying that it is the fifth² lore, and makes it the fifteenth division of learning embodying all others.

The Kāvyaipurusha. The idea of the Kāvyaipurusha and his bride Sāhityavidyāvadhū is quite novel in Sanskrita literature. It seems to have been suggested by the Vedapurusha in the Rig-veda, and the Vedic text “तत्वारि शङ्कः—” has been made to praise the Kāvyaipurusha. The Goddess of Learning was practising penance

1 “उपकारकत्वादलङ्कारः सप्तममङ्गम्” इति यायावरीयः । ऋते च तत्स्वरूपपरिज्ञानादेवार्थानवगतिः ॥ p. 3.

2 “पञ्चमी साहित्यविद्या” इति यायावरीयः । “सकलविद्यास्थानैकायतनं पञ्चदर्शं काव्यं विद्या-स्थानम्” इति यायावरीयः । p. 4.

on the Himalayas with the desire of having a son. Pleased with her penance, Brahmā gave her a son, afterwards called the Kāvya-purusha. It was from him that metrical speech first originated. Word and meaning make up his body, the different languages his limbs. Sentiment is his soul, and figures of speech are his ornaments. Once upon a time, while Sarasvatī was going to the celestial assembly as a judge, the Kāvya-purusha persisted in following her. In order to prevent him, Sarasvatī created Sāhityavidyāvadhū as his bride and asked her to follow him. The bride had to adopt various sorts of dress and dramatic devices to win him. The Kāvya-purusha was gradually captivated by her, and at the end of the journey, he was wholly won over. The pair was then married in Vatsagulma by the Gāndharva marriage. The different kinds of dress and the dramatic modes adopted by Sāhityavidyāvadhū in different countries are imitated by the people of those parts.

The literary court of a king-poet. The king-poet should have a special chamber for testing literary compositions. The chamber should have sixteen pillars, four doors and eight turrets. The pleasure-house should be attached to this chamber. In the middle of the chamber there should be an altar one hand high with four pillars and jewelled floor. Here the king should take his seat. On its northern side should be seated Sanskrit poets and behind them Vaidikās, logicians, Paurāṇikās, Smārtās, physicians, astrologers and such others; on the eastern side the Prākṛita poets, and behind them actors, dancers, singers musicians, bards and such others; on the western side the vernacular poets and behind them painters, jewel-setters, jewellers, goldsmiths, carpenters,

1 राजा कविः कविसमाजं विदधीत । राजनि कवौ सर्वो लोकः करी स्यात् । स काव्यपरीक्षायै सभां कारयेत् । सा घोडशभिः स्तम्भश्रुर्भूर्द्वैरषभिर्मत्तवारणीभिरुपेत स्यात् । तदनुलम्बं राजा केलिगृहम् । सभ्येसम्भं चतुःसम्भान्तरा हस्तमात्रोत्पेत्वा सम्पणिभूमिका वेदिका । तस्यां राजासनम् । तस्य चोत्तरतः संस्कृताः कवयो निविशेत् । बहुभाषाकविवेषे यो यत्राधिकं प्रवीणः स तेन व्यपदिश्यते । यस्त्वनेकत्र प्रवीणः स सङ्कल्प्य तत्र तत्रोपविशेत् । ततः परं वेदविद्याविदः प्रामाणिकाः पौराणिकाः सार्त्ता भिषजो मौहूर्तिका अन्येऽपि तथा-विधाः । पूर्वेण प्राकृताः कवयः । ततः परं नटनर्तकगायनवादकवार्जीवनकुशीलवतालावचरा अन्येऽपि तथा-विधाः । पश्चिमेनापश्रिनिः कवयः । ततः परं चित्रलेप्यकूतो माणिक्यबन्धका वैकटिकाः स्वर्णकारवर्धकिलोहकारा अन्येऽपि तथा-विधाः । दक्षिणतो भूतभाषाकवयः । ततः परं मुजङ्गगणिकाः प्लवकशौभिकजम्भकमलाः शखोप-जीविनोऽन्येऽपि तथा-विधाः । तत्र यथासुखमासीनः काव्यगोर्ध्वं प्रवर्तयेत् भावयेत् परीक्षेत च । p. p. 54-55

blacksmiths and such others; and on the southern side Paisâcha poets, and behind them paramours, courtezans, rope-dancers, jugglers, wrestlers and professional soldiers.

Literary Examinations. After giving a very glowing picture of what an ideal poet should be and how he should daily conduct himself, Râjas'ekhara says that a king should hold assemblies for the examination of the works of poets. He should patronize poets, become the *Sabhâpati* (President) like the ancient kings Vâsudeva, Sâtavâhana, S'ûdraka, and Sâhasâṅka, and honour and give donations to the poets, whose works stand the test. Assemblies of learned men (*Brahmasabhâs*) should be held in big cities for examining poetical and scientific works; and the successful should be conveyed in a special chariot (*Brahmaratha*) and should be crowned with a fillet. Such assemblies for examining in poetry were held in Ujjainî. Kâlidâsa, Menâha, Amara, Rûpa, Sûra, Bhâravi, Harichandra and Chandragupta were examined here. Pâtaliputra was the centre for examinations in sciences. It was after passing from here that ²Upavarsha, Varsha, Pâñini, Pingala, Vyâdi, Vararuchi, and Patañjali got fame as S'âstrakârâs.

Literary traditions noted in the Kâvyamîmânsâ. Râjas'ekhara has noted several traditions which are important in the history of Sanskrita literature. ³Medhâvirudra and Kumârâdâsa were born blind. ⁴S'is'unâga, king of Magadha, had prohibited

1 वासुदेवसातवाहनशूदकसाहसाङ्कादीन् सकलान् सभापतीन् दानमानाभ्यामनुकुर्यात् । महानगरेषु च काव्यशास्त्रपरीक्षार्थे ब्रह्मसभाः कारथेत् । तत्र परीक्षोत्तीर्णीनां ब्रह्मरथयानं पट्टवन्धनम् । श्रूयते चोजयिन्यां काव्यकारपरीक्षा—

“इह कालिदासमेण ठावत्रामरूपसूरभारवयः ।
हस्तिचन्द्रचन्द्रयुसौ परीक्षिताविह विशालायाम् ॥”

श्रूयते च पाटलिपुत्रे शास्त्रकारपरीक्षा—

“अत्रोपवर्षिवर्षिविह पाणिनिपङ्गलाविह व्यादिः ।
वररुचिपतञ्जली इह परीक्षिताः रुद्यातिसुपजग्मुः ॥” p. 55.

2 It may be noted that these names are in strict chronological order. This shows also that Pâñini flourished in a period after the transference of the capital of Magadha from Rajagraha to Pataliputra.—B. B.

3 मेधाविश्वदङ्कुमारदासाद्यो जात्यन्धाः कवयः श्रूयन्ते । p. 12.

4 श्रूयते हि मगधेषु शिशुनागो नाम राजा; तेन दुरुच्चारानष्टौ वर्णानपास्य स्वान्तःपुर एव प्रवर्त्तितो नियमः; टकारादयश्चत्वारो मूर्यन्यास्तुतीयवर्जमूष्माणस्यः क्षकारथेति ।

श्रूयते च सरसेनेषु कुविन्दो नाम राजा, तेन परशसंयोगाक्षरवर्जमन्तःपुर एवेति समानं पूर्वेण ।

श्रूयते च कुन्तलेषु सातवाहनो नाम राजा; तेन प्राकृतभाषात्मकमन्तःपुर एवेति समानं पूर्वेण ।

श्रूयते चोजयिन्यां साहसाङ्को नाम राजा; तेन च संस्कृतभाषात्मकमन्तःपुर एवेति समानं पूर्वेण ।

the use of cerebrals except *n* and *s'*, *sh*, *h*, and *ksh*, in his harem,¹ and Kuvinda, king of S'urasena, the use of harsh conjunct consonants. Sātavāhana, king of Kuntala, had ordered the exclusive use of Prākṛita in his harem, while Sāhasāṅka, king of Ujjayanī, that of Sanskrita.

Writing-materials. Rājas'ekhara says that a poet must have always near him a box, a board with chalk, leaves of the Tādi tree or barks of the Bhūrja tree with pens and inkpots, leaves of the Tāla tree with iron nails and well-rubbed plates. It will be seen from this that the palmyra leaves used by the Southerners are the leaves of the Tāla tree (Tāladalāni), while those found in the Jain Bhandārs are the leaves of the Tādi (Tādipatrāṇi).

Quotations in the Kāvyamīmānsā. The illustrations given in the *Kāvyamīmānsā* are literary gems and seem to have been selected from many sources. He has quoted from the *Rāmāyaṇa*, *Mahābhārata*, *Gitā*, *Raghuvans'a*, *Kumārasambhava*, *Vikramorvasiyā*, *S'ākuntala*, *Kirātārjunīya*, *Jānakiharāṇa*; *Kādambarī*, *Hayagrīvavadha*, *Mālatīmādhava*, *Sūryas'ataka*, *Venīsamhāra*, *S'is'upālavadha*, *Mahānātaka*, *Mahimnā-stotra* and his own dramas. Yet the major part of these verses remains untraced. Quotations from the *S'is'upālavadha* and *Venīsamhāra* show that these poets flourished before the 9th century.

Rhetoricians quoted in the Kāvyamīmānsā. Rājas'ekhara has quoted the opinions of Surānanda, S'yāmadeva, Vāmana, Udbhata, Āparājiti, Drauhini, Rudraṭa, Kālidāsa, Vāk'patirāja, Avantisundarī and Ānanda. Vāmana, Udbhata, Ānanda and Rudraṭa are well-known as poeticians. As regards the others, though the names of some of them are familiar, we know nothing about their works on poetics. As the opinion of Rudraṭa is refuted in the *Kāvyamīmānsā*, he must be placed earlier than 900 A. D.

Repetitions in the Kāvyamīmānsā. Rājas'ekhara frequently repeats whole stanzas in his dramas. In the *Kāvya-*

1 This is a strong argument in favour of taking this king as a Vṛātya who displayed his hatred towards the harsh sounds current in the Orthodox Brahmanical Speech.—B. B.

2 तस्य समुटिका सफलक्खटिका, समुद्रकः, सलेखनीकमषीभाजनानि ताडिपत्राणि भूर्जत्वचौ वा, सलोहकण्टकानि तालदलानि सुसमृष्टा भित्तयः सततसन्निहिताः स्युः p. 51.

mīmānsā too the same fact can be easily noted. The verses स्तोऽपि (pp. 25 and 83), ज्ञानार्द्धादैः (pp. 67 and 76) and संविधातु-मभिषेकमुदासे (pp. 73 and 74) एतास्ताः (pp. 45 and 82), एतां विलोक्य (pp. 19 and 45) are quoted twice while the verse गुणनुरागमिश्रेण is quoted thrice (pp. 26, 41 and 82).

Rājas'ekhara's partiality for Kanauj and Pānchālās.
We have seen that Rājas'ekhara was the Upādhyāya of the kings of Kanauj. His partiality for Mahodaya and Pānchāla can be easily marked in the present work. In the 7th chapter he says that 'directions should be measured from Mahodaya; and in the 3rd he describes the dress² of the ladies of Mahodaya as adorable. In the *Bālaramāyaṇa* too, he describes Kanauj as a ³very sacred place, and the way of dressing, ornamentation, braiding and speech of its ladies as being studied by the females of other countries. In the same way, the Pānchālās have been described as the ornament of Antarvedi. "Its people like elegant and new compo-

1 "तत्रापि महोदयं मूलमवधीद्वत्य" इति यायावरीयः ।

Kāvymīmānsā p. 94.

2 तांडङ्कवल्लानतरज्ञितगण्डलेखमानाभिलभिवदरदोलिततारहारम् ।

आश्रोणिगुदकपरिमण्डलितोत्तरीयं वेषं नमस्यत महोदयसुन्दरीणाम् ॥

Kāvymīmānsā p. 8.

3 इदं पुनस्तोऽपि मन्दाकिनीपरिक्षिप्तं महोदयं नाम नगरं दृश्यते ।

शश्वत् सुधामवसुधामहितं द्विषद्विनौं गाहितं भवति गायिषुरं पुरस्तात् ।

वैदेहि देवि शफरीसदृशं दृशं तदस्मिन्नितम्बिनि नितम्बवहृद्युसिन्धौ ॥

इदं द्वयं सर्वमहापवित्रं परस्परालङ्कारणैकेतुः ।

पुरं च हे जानकि कान्यकुञ्जं सरिच्च गौरीपतिमौलिमाला ॥

अपि च ।

यो मार्गः परिधानकर्मणि गिरां या सर्क्षिमुदाकमे

भज्ञियो कवरीश्चयेषु रचनं यद्भूषणालीषु च ।

दृष्टं सुन्दरि कान्यकुञ्जललनालाकैरहान्यच्च य—

चिञ्चक्षन्ते सकलाषु दिक्षु तरसा तत्कौतुकिन्यः स्नियः ॥

Bālaramāyaṇa, Act. X. 88, 89 & 90.

4 इमे अन्तर्वेदीभूषणं पञ्चालाः ।

यत्रायै न तथानुरज्यति कविर्ग्रीमीणीर्गुम्फने

शास्त्रीयाषु च लौकिकेषु च यथा भव्याषु नव्योक्तिषु ।

पञ्चालास्तवं पञ्चिमेन त इमे वामा गिरां भाजनाः

त्वद्देवतीभवन्तु यसुनां विस्तोतसं चान्तरा ॥

Bālaramāyaṇa, Act. X. 86.

sitions, and the works of its poets are well constructed and the mode of their recitation is, as it were, pouring honey in ears.

Râjas'ekhara and the Lâtades'a. Râjas'ekhara seems to have come much in contact with the Lâtades'a, probably through his royal patron. He has made Karpûramâñjari, the heroine of his play *Karapûramâñjari*, the daughter of the king of the Lâtades'a. The *Viddhasâlabhañjikâ* also belongs to the king of the same country. In the *Bâlarâmâyaña*, it is described as the crest¹ of the earth. The elegance of speech and beauty of its ladies are much dilated upon by him in the ²*Kâvyamîmânsâ* and the ³*Bâlarâmâyaña*.

Ancient Indian Geography according to the Kâvya-mîmânsâ. Râjas'ekhara seems to have been very fond of and much acquainted with the geography of India. In the tenth act of his *Bâlarâmâyaña*, he describes the countries lying on the way from Ceylon to Ayodhyâ. Comprehensive knowledge of the various countries of India is obtained from the 17th chapter of the *Kâvya-mîmânsâ*. Hemachandra and Vâgbhata have borrowed this wholesale in their works. The information given in this chapter, however, is in brief, as he refers one who wants further information on the subject, to his *Bhuvana-Kos'a*.

Râjas'ekhara divides आर्यावर्त into five parts 1 पूर्वदेशः, 2 दक्षिणापथः, 3 पश्चादेशः, 4 उत्तरापथः and 5 मध्यदेशः.

1 अथमसावितो विश्वभराशिरःशेखर इव लाटदेशः । Act X

2 पठन्ति लटभं लाटः प्राकृतं संस्कृतद्विषः ।

जिह्या ललितोङ्गापलब्धसौन्दर्यमुद्रया ॥

Kâvyamîmânsâ p. 34.

3 यथोनिः किल संस्कृतस्य सुदृशां जिहासु यन्मोदते यत्र श्रोत्रपथावतारिणि कटुभीषाक्षराणां रसः । गद्यं चूर्णपदं पदं रतिपतेस्तप्ताकृतं यद्वचस्तांगाटां लिलिताङ्गि पश्य नुदती दृष्टेनिमेषवतम् ॥

किञ्च—

लक्ष्मीकर्तुं प्रवृत्तोऽपि लाटीलडहवीक्षितैः ।

लक्ष्मीभवति कन्दर्दिः स्वेषमेवात्र पत्रिणाम् ॥ Bâlarâmâyaña Act x, 48-49.

पूर्वदेश is the part lying east of Benâres. It contains:—

Countries.		Mountains.	Rivers.	Products.
1 अज्ञ	9 नेपाल	1 बृहद्रह्म	1 शोण	1 लवली
2 कालिङ्ग	10 पुण्ड्र	2 लोहितगिरि	2 लौहित्य	2 ग्रन्थपर्णीक
3 कोसल	11 प्रारज्योतिष	3 चकोर	3 गङ्गा	3 अगरु
4 तोसल	12 तामिलसक	4 दंडुर	4 करतोया	4 द्राक्षा
5 उत्कल	13 मलद	5 नेपाल	5 कपिशा	5 कस्तूरिका
6 भगद्ध	14 मल्लवर्तक	6 कामरूप etc.	etc.	
7 सुदूर	15 सुद्धा			
8 विदेह	16 ब्रह्मोत्तर etc.			

The portion lying beyond माहिष्मती is दक्षिणापथ. It consists of:—

Countries.		Mountains.	Rivers.	Products.
1 महाराष्ट्र	14 चोड	1 विन्ध्यदक्षिणपाद	1 नर्मदा	Same as those of the
2 माहिषक	15 दण्डक	2 महेन्द्र	2 तापी	Malayas.
3 अस्मक	16 पाण्ड्य	3 मलय	3 पयोणी	
4 विद्यम	17 पल्लव	4 मेकल	4 गोदावरी	
5 कुन्तल	18 गङ्गा	5 पाल	5 कावेरी	
6 क्रथकैशीक	19 नाशिक्य	6 मङ्गर	6 भैमरवी	
7 सूर्पारक	20 कोङ्कण	7 सह्य	7 वेणा	
8 काङ्गी	21 कोङ्कणिरि	8 श्रीपर्वत	8 कृष्णवेणा	
9 केरल	22 वल्ल	etc.	9 वजुरा	
10 कावेर	etc.		10 तुङ्गभद्रा	
11 मुरल			11 ताप्रपर्णी	
12 वानवासक			12 उत्पलावती	
13 सिंहल			13 रावणगङ्गा etc.	

The portion lying beyond देवसभ is पश्चादेश. It contains:—

Countries.	Mountains.	Rivers.	Products.
1 देवसभ	6 कच्छीय	1 गोवर्धन	1 करीर
2 सुराष्ट्र	7 आर्नर्त	2 श्वश्रवती	2 पीछु
3 दशरेक	8 अर्बुद	3 वार्तेन्नी	3 गुण्डुल
4 त्रवण	9 ब्राह्मणवाह	4 माल्यशिखर	4 खर्जूर
5 भृगुकच्छ	10 यवन etc.	5 अर्बुद etc.	5 करभ etc.

The portion lying beyond पृथ्वूक्त is उत्तरापथ. It comprises:—

Countries.	Mountains.	Rivers.	Products.
1 शक	12 तद्वण	1 हिमालय	1 सरल
2 केकय	13 तुषार	2 कलिन्द	2 देवदार
3 वोक्षाण	14 तुरुष्क	3 इन्द्रकील	3 द्राक्षा
4 हूण	15 बर्बर	4 चन्द्राचल	4 कुङ्कम
5 वाणायुज	16 हरहूव	etc.	5 चमर
6 काम्बोज	17 हृषुक		6 अजिन
7 वाहीक	18 सहुड		7 सौवीर
8 वह्व	19 हंसमार्ग		8 सौतोङ्गन
9 लिम्पाक	20 रमठ		9 सैन्धव
10 कुल्त	21 करकण्ठ		10 वैदूर्य
11 कीर	etc.		11 तुरङ्ग etc.

Between these lies the मध्यदेश.

Dialects of different parts of India. From the *Kāvya-mīmānsā* we gain some knowledge as to what particular dialects were spoken in different parts of India. ¹Gaudās and other people spoke Sanskrit, Lātās were fond of Prākṛit, those living in Mārwār,

1 गौडाद्याः संस्कृतस्याः परिचितरूचयः प्राकृते लाटदेश्याः
सापञ्चशप्रयोगाः सकलमस्तुवृष्टकभादानकाश्च ।
आवन्त्याः परियात्राः सह दशपुरजैर्भृतभाषां भजन्ते
यो मध्यमध्यदेशं निवसति स कविः सर्वभाषानिष्णणः ॥ p. 51

Takka and Bhâdânaka were fond of Apabhrâns'a, those living in Avanti, Pâriyâtra and Das'apura used Bhûtabhâshâ, while those living in the Madhyades'a were well-versed in all languages.

Râjas'ekhara's love for Prâkrita languages. It is said in the prologue of the *Bâlarâmâyâya* that Râjas'ekhara was well-versed in all languages.¹ His definition of a Kavirâja also requires that he should be proficient in various languages. To him all the languages should be equal.² His *Karpûrâmanâjari* would seem to be an illustration of this. In another place, he says that a³ good poet should pay attention to all the languages according to his ability, taste and curiosity. ⁴One and the same idea assumes, different forms of beauty according to the language in which it is expressed. A poet, whose intellect is thus ready in all the languages acquires fame all throughout the world. In the *Bâlarâmâyâya*, he describes. ⁵Prâkrita as elegant and possessing natural sweetness, Apabhrâns'a as verey elegant, and Bhûtabhâshâ as well-formed. ⁶In the *Karpûrâmanâjari*, it is said that Sanskrit compositions are harsh, while those in Prâkrit are smooth.

The modes of speech and recitation of ancient Indians. Much interesting information about the modes of speech and recital of peoples of different countries of ancient India can be derived from the 7th chapter of the *Kâvya-mîmânsâ*. ⁷Mâgadhâs and some others living east of Benares speak Sanskrit well, but are

1 सर्वभाषाविचक्षणश्च स एवमाह ।

2 स्वतत्रस्य पुनरेकवत् सर्वा अपि भाषाः स्युः । काव्यसीमांसा p. 51.

3 संस्कृतवत् सर्वास्वपि भाषासु यथासामर्थ्ये यथारूचि यथाकौतुकं चावहितः स्याद् । Ibid. p. 49.

4 एकोऽप्यैः संस्कृतोक्त्वा स सुकविरचनः प्राकृतेनापरोऽसिन् ।

अन्योऽप्यभ्रंशामीर्भिः किमपरमपरो भूतभाषाक्रमेण ।

द्वित्राभिः कोऽपि वाग्मीभर्वति चतस्रभिः किञ्च कश्चिद्विवेचुं

यस्येत्यं धीः प्रपञ्चा खपयति सुकवेत्सस्य कीर्तिर्जग्निति ॥ Ibid. pp. 48 and 49.

5 गिरः श्रव्या दिव्या द्रव्याः प्रकृतिमधुराः प्राकृतधुरः सुभव्योऽप्यभ्रंशः सरसरचनं भूतवचनम् ।

विभिन्नाः पन्थानाः किमपि कमनीयात्थ त इमे निबद्धा यस्त्वेषां स खलु निखिलेऽसिन् कविवृषा ॥

Bâlarâmâyâya. Act. I. 10.

6 परसा सक्तव्यन्धा पाठव्यन्धो वि होइ सुउगारो ।

पुरिसमहिलायै जेत्तिअमिहन्तरं तेत्तिअमिमाणं ॥ *Karpûrâmanâjari*. Act. I. 4.

7 “पठन्ति संस्कृतं सुषु कुण्ठाः प्राकृतवाचि ते ।

बाणारसीतः पूर्वेण ये केन्द्रिमगधादयः ॥” p. 33.

blunt in Prâkrit. ¹A Gauda cannot speak Prâkrit well. Either he should give up the attempt or the Prâkrit language should be otherwise. A Gauda Brahman is neither a very clear nor a confused, neither a harsh nor a very soft, neither a deep nor a very loud speaker. ²Whatever may be the sentiment, style or quality, all the Karnâtâs recite proudly making a twangling sound at the end. ³Dravidâs, without any exception, recite either prose, poetry or mixture of both in a musical way. ⁴The Lâtâs, who have hatred for Sanskrit, speak beautiful Prâkrit with their warbling tongue. ⁵The people of Surâshtra and Travâna, etc., speak Sanskrita, stimulating it with an admixture of Apabhrâns'a, so as to impart beauty to their speech. ⁶The Kashmirians are good poets through the favour of Sarasvatî; yet their mode of reciting sounds to the ear like a mouthful of gudûchî (coccus cordifolius). ⁷The poets of the Uttarâpatha, though refined, recite with a nasal sound. ⁸Rich in properties, with the voice corresponding to the style and the perfection of arrangement of words, and divided into cæsuras, the sweet recitation of the Pâncâla poets is, as it were, a flow of honey in ears.

Female education in Râjas'ekhara's time. Râjas'ekhara's views in this connection were very forward and liberal. He

- 1 आह स्म—“ब्रह्मन्विजापयामि त्वां स्वाधिकारजिहासया ।
गौडस्यजतु वा गाथामन्या वाऽस्तु सरस्वती ॥
- नातिस्थौ न चाश्लिष्ठो न रुक्षो नातिकोमलः ।
न मन्द्रो नातितारश्च पाठी गौडेषु वाडवः ॥
- 2 रसः कोडव्यस्तु काप्यस्तु रीतिः कोप्यस्तु वा गुणः ।
सगर्वे सर्वकर्णाटाइकारोत्तरपाठिनः ॥
- 3 गच्छ पद्येऽथवा मिश्रे काच्ये काव्यमना अपि ।
गेयगर्भे स्थितः पाठे सर्वोऽपि द्रविडः कविः ॥
- 4 पठन्ति लटभं लाटाः प्राकृतं संस्कृतद्विषः ।
जिह्या ललितोऽप्नापलब्धसौन्दर्यमुदया ॥
- 5 सुराप्रत्रवणाद्या ये पठन्त्यपितसौष्ठवम् ।
अपश्रंशावदंशानि ते संस्कृतवचांस्यपि ॥
- 6 शारदायाः प्रसादेन काश्मीरः सुकविजनः ।
कर्णे गुद्धचीगण्डूपत्तेषां पाठक्रमः किमु ! ॥
- 7 ततः पुरस्तात्कवयः ये भवन्त्युत्तरापये ।
ते महलयि संस्कारे सानुनासिकपाठिनः ॥
- 8 मार्गानुगेन लिनदेन लिथिर्गुणानां सम्पूर्णवर्णरचनो यतिसिविभक्तः ।
पाञ्चालमण्डलमुनां सुभगः कवीनां श्रोत्रे मधु क्षरति किञ्चन काव्यपाठः ॥ pp. 33 & 34.

say that ¹women too may become poetesses like men. Accomplishment is intimately connected with the soul, but does not depend upon the distinction of the sex. In his time daughters of princes and prime ministers, courtesans and wives of jesters were found well-versed in sciences, and poetesses too.

Foreign travel and the dress question. It appears from the *Kāvyaśāstra* that ²ancient poets used to travel to foreign countries and islands, and utilized their experience in those countries in their works. As regards the ³dress to be worn, it is said that divine and other beings should be represented as putting on the dress of the country, where they live for the time being. In one's own country, however, one may adopt any dress one likes.

The colour question of Indians. From the ⁴*Kavisamaya*, we get some idea of the colours of Indians. The colour of the easterners has been described as brown, that of southerners as dark, that of westeners as white, that of northeners as fair, while that of persons living in the *Madhyadeśa* as dark, brown and white.

1 पुरुषवत् योषितोऽपि कवीभवेयुः । संस्कारो ह्यात्मनि समवैति न खैणं पौरुषं वा विभागमपेक्षते । श्रूयन्ते दृश्यन्ते च राजपुत्रो महामात्रदुहितरो गणिकाः कौतुकिभार्याश्च शास्त्रप्रहतबुद्धयः कवयश्च ॥ p. 53.

2 किञ्चन महाकवयोऽपि देशद्वीपान्तरकथापुरुषादिदर्शनेन तत्रत्यां व्यवद्विति निवश्नन्ति स्म । p. 12. पूर्वे हि विद्वांसः सहस्रशाखं साङ्गं च वैदमवगाह्य शास्त्राणि चावबुद्ध देशान्तराणि द्वीपान्तराणि च परिभ्रम्य p. 78.

3 ततः परं दिव्यादा अपि यं देशमधिवसेयुस्तदेशं वेषमाश्रयन्तो निवन्धनीयाः । स्वभूमौ तु कामचारः । p. 10.

4 तत्र पौरस्त्वानां इयामो वर्णः, दाक्षिणात्यानां कृष्णः, पाश्चात्यानां पाण्डुः, उदीच्यानां गौरः, मध्यदेश्यानां कृष्णः इयामो गौरश्च । p. 96.

ABBREVIATIONS.

A—the palm-leaf MS. of काव्यमीमांसा deposited in the Fofalia Wada Bhandâr at Pattan.

B—the paper MS. comprising काव्यमीमांसा and कविरहस्यवृत्ति deposited in the Wâdi Pârs'vanâtha Bhandar at Pattan.

C—the palm-leaf MS. in the Bhandar at Jaisalmere dated Samv. 1216 from which B was copied.

K—काव्यानुशासन of हेमचन्द्र printed in the 'Kâvyamâlâ' Series.

V—काव्यानुशासनविवेक of हेमचन्द्र printed in the same Series.

VA—the first MS. of काव्यानुशासनविवेक.

VB—the second MS. of the same work dated Samv. 1668.

VC—the third MS. of the same work dated as above.

(Of the three MSS. of विवेक two are in the Central Library and the third cannot be traced).

SUMMARY.

प्रथमोऽध्यायः

श्रीकण्ठस्य परमेष्ठिवैकुण्ठादिभ्यश्चतुःषष्ठ्ये शिष्येभ्यः काव्यशास्त्रोपदेशः । सार-
स्वतकाव्यपुरुषात्काव्यविद्याप्रवृत्तिः । सहस्राक्षादिभ्यो दिव्येभ्यः काव्यविद्यास्तात-
केभ्यः काव्यविद्याया अष्टादशाधिकरणीप्रवचनम् । तेषां पृथक्पृथक् स्वशास्त्रविरचनम् ।
प्रकीर्णत्वात्तेषां किञ्चिदुच्छेदेन ग्रन्थकर्त्रा संहेपेणास्य ग्रन्थस्य प्रणयनम्, एतद्वन्धा-
ध्यायनिर्देशश्च ।

p. 2

द्वितीयोऽध्यायः

शास्त्रं काव्यं चेति वाङ्मयं द्विधा । शास्त्राणां परिसङ्गानं, लक्षणं, सूत्रादि-
भिश्चैषां प्रणयनम् । वृत्तिपद्धतिभाष्यसमीक्षाटीकापञ्जिकाकारिकावार्तिका इति
शास्त्रभेदाः, तेषां व्याख्याश्च । साहित्यविद्याया व्याख्या ।

p. 5

तृतीयोऽध्यायः

सरस्वत्याः पुत्रेच्छा । स्वयम्भूवरदानम् । सरस्वत्याः काव्यपुरुषोत्पत्तिः । तस्य
छन्दस्वद्वागुच्चारणम् । काव्यपुरुषस्य स्तुतिर्वर्णनं च । सारस्वतेयस्य उशनसे वाल्मी-
कये च छन्दस्वद्वाक्सञ्चारणम् । काव्यपुरुषस्य सरस्वत्या ब्रह्मलोकेऽनुगमनम् ।
तन्निर्वर्तनाय तद्वशीकरणार्थं साहित्यविद्यावधूत्पादनं, तस्यै काव्यपुरुषानुवर्तनाय, का-
व्यविद्यास्त्रात्केभ्यश्चैतयोः चरितस्तवनायादेशः । प्रथमं प्राचीं प्रति चलनम् । तत्र
काव्यपुरुषमभियुज्जाना सा औमेयी यं वेषं यथैष्टुमसेविष्ट स तत्रत्याभिः
ष्णीभिरनुकृतः । सा औदृमागधी प्रवृत्तिः । गौडाङ्गनावेषवर्णनम् । तयोरनुसारेण
भारतीवृत्तिगौडीरीत्योः प्रादुर्भावः । ततः पाञ्चालान् प्रति चलनम् । पाञ्चालम-
ध्यमाप्रवृत्तिसात्वतीवृत्तिपाञ्चालीरीतीनां प्रादुर्भावः । ततोऽवन्तीं प्रति चलनम् ।
तत्रेष्यानुसारेण आवन्तीप्रवृत्तिसात्वतीकैशिकीवृत्तीनां प्रादुर्भावः । ततो दक्षिणां
प्रति चलनम् । तत्र दक्षिणात्याप्रवृत्तिकैशिकीवृत्तीवैदर्भीरीतीनां प्रादुर्भावः । सम्पू-
र्णतया च काव्यपुरुषस्य वशीकरणम् । विदर्भेषु वत्सगुलमे तयोर्गान्धर्ववत्परि-
णयनम् । ततो विनिवृत्य तेषु प्रदेशेषु विहत्य तुषारगिर्यागमनम् । गौरीसरस्वतीभ्यां
वन्दनम् । तयोराशीर्वादेन कविमानसनिवासकरणं कविलोकस्वर्गसर्गश्च ।

p. 10

चतुर्थोऽध्यायः

शिष्यो द्विविधः बुद्धिमानाहार्यबुद्धिश्च । ताभ्यामन्यथाबुद्धिर्दुर्बुद्धिः । समाध्यभ्यासयोर्व्याख्ये । तयोः शक्त्युद्घासनम् । शक्तिकर्तृके प्रतिभाव्युत्पत्तिकर्मणी । प्रतिभाव्याख्या । तस्याः कारयित्रीभावयित्रीभेदेन द्वैविध्यम् । सहजाहार्योपदेशिकीति त्रिविधा कारयित्री । तासां व्याख्याः । तदनुसारेण सारस्वतः, आभ्यासिकः औपदेशिक इति त्रिविधाः कवयः । तेषां लक्षणानि । भावयित्रीव्याख्या । भावकक्त्वकवित्वयोः पृथक्त्वम् । अरोचकिनः, सतृणाभ्यवहारिणः, मत्सरिणः, तत्वाभिनिवेशिनश्चेति चत्वारः भावकाः । तेषां लक्षणानि । तत्वाभिनिवेशिनः विरलत्वम् । भावकविषये सङ्ग्रहशोकाः ।

p. 15

पञ्चमोऽध्यायः

व्युत्पत्तिप्रतिभयोर्व्याख्ये । तयोः कतरा श्रेयसीति विचारः । उभययोगः श्रेयानिति यायावरीयमतम् । शास्त्रकविः, काव्यकविः, उभयकविश्चेति कवयस्त्रिधा । तेषां स्वस्त्रविषये गरीयस्त्रवमिति यायावरीयमतम् । त्रिधा शास्त्रकविः, यः शास्त्रविधत्ते, यश्च शास्त्रे काव्यं विधत्ते, योऽपि काव्ये शास्त्रार्थं निधत्ते । काव्यकविः पुनरष्टधा रचनाकविः, शब्दकविः, अर्थकविः, अलङ्कारकविः, उक्तिकविः, रसकविः, मार्गकविः, शास्त्रार्थकविरिति । रचनाकवेरुदाहरणम् । त्रिधा शब्दकविर्नामाख्यातार्थभेदेन । तेषामुदाहरणानि । अर्थकवेरुदाहरणम् । द्विधाऽलङ्कारकविः शब्दार्थभेदेन । तयोरुदाहरणे । उक्तिकविरसकविमार्गकविशास्त्रार्थकवीनामुदाहरणानि । इश च कवेरवशाः । बुद्धिमदाहार्यबुद्ध्योः सप्त, तिस्रश्चौपदेशिकस्य । तद्यथा काव्यविद्यास्तात्को, हृदयकविः, अन्यापदेशी, सेविता, घटमानो, महाकविः, कविराजः, आवेशिकः, अविच्छेदी, सङ्कामयिता च । तेषां लक्षणानि । पाकविवेकः । पिचुमन्दपाकं, बद्रपाकं, मृद्वीकापाकं, वार्ताकपाकं, तिन्निडीकपाकं, सहकारपाकं, क्रमुकपाकं, त्रपुसपाकं, नालिकेरपाकमिति नवधा काव्यम् । तेषां त्रिकत्रये आद्यानां हेयता इतरेषाच्चोपादेयता । अनवस्थितपाकस्य कपित्थपाकता p. 21

षष्ठोऽध्यायः

पदस्य व्याख्या । तस्य सुबृत्तिः, समासबृत्तिः, तद्वितबृत्तिः, कृद्वृत्तिः, तिद्वृत्तिश्चेति पञ्च वृत्तयः । पदजातस्यातन्त्यम् । वाक्यस्य व्याख्या । तस्य त्रिधाऽभिधा

व्यापारः वैभक्तः, शाक्तः, शक्तिविभक्तिमयश्चेति । तेषां व्याख्या उदाहरणानि च । एकाख्यातम्, अनेकाख्यातम् (सान्तरं निरन्तरञ्च), आवृत्ताख्यातम्, एकाभिधेयाख्यातम्, परिणताख्यातम्, अनुवृत्ताख्यातम्, समुचिताख्यातम्, अध्याहृताख्यातम्, कूदभिहिताख्यातम्, अनपेक्षिताख्यातमिति वाक्यं दशधा । गुणवद्लङ्घतञ्च वाक्यमेव काव्यम् । असत्यार्थभिधायित्वान्नोपदेष्टव्यं काव्यमिति मतनिरासः । असंदुष्पदेशकत्वान्नोपदेष्टव्यत्वमिति मतनिरासः । असभ्यार्थभिधायित्वान्नोपदेष्टव्यं काव्यमिति मतस्य श्रूतौ च शास्त्रे चैतदर्थस्योपलब्धेनिरासः ।

p. 28

सप्तमोऽध्यायः

ब्राह्मं, शैवं, वैष्णवमिति प्रणेत्रभेदेन पुराणादिमतेन वाक्यं त्रिधा । स्वायम्भुवं, ऐश्वरं, आर्षम्, आर्षकिम्, आर्षिपुत्रकं चेति ब्राह्मं वचः पञ्चधा । तेषां व्याख्याः । सारस्वतकवीनां मते तु ब्रह्मविष्णवादिशिष्येषु चतुःषष्ठाबुपदिष्टं वचः पारमेश्वरम् । क्रमेण चैतस्य देवैर्देवयोनिभिश्च यथामत्युपजीव्यमानत्वाद्विव्यत्वेन व्यपदेशः । तच्च वैबुधं, वैद्याधरं, गान्धर्वं, योगिनीगतं चेति चतुर्धा । तेषां सव्याख्योदाहरणानि । वैष्णवस्य मानुषत्वेन व्यपदेशः । तच्च वैदर्भी, गौडीया, पाञ्चाली, चेति रीतित्रयभेदेन त्रिधा । काकुर्वक्रोक्तिर्नाम शब्दालङ्कारोऽयमिति रुद्रटमतस्य निरासः । काकोः पाठधर्मत्वम् । साकाङ्क्षा निराकाङ्क्षा चेति तस्या द्वैविध्यम् । आक्षेपगर्भा, प्रश्नगर्भा, वितर्कगर्भा चेति त्रिधा साकाङ्क्षा । निराकाङ्क्षाऽपि विधिरूपा, उत्तररूपा, निर्णयरूपेति त्रिविधा । तासामुदाहरणानि । अभ्युपगमानुनयकाकूदाहरणम् । अभ्यनुज्ञोपहासकाकूदाहरणम् । त्रिचतुरकाकुयोगोदाहरणे । काकुकलनायां सामान्यपाठप्रतिष्ठायां च सङ्गहश्लोकाः । मगधगौडकर्णाटद्रविडलाटसुराष्ट्रकाश्मीरोत्तरापथपाञ्चालोङ्कवानां कवीनां पाठप्रतिष्ठायां परिकरश्लोकाः ।

p. 34

अष्टमोऽध्यायः

श्रुतिः, स्मृतिः, इतिहासः, पुराणं, प्रमाणविद्या, समयविद्या, राजसिद्धान्तत्रयी, लोको, विरचना, प्रकीर्णकम्, उचितसंयोगः, योक्तृसंयोगः, उत्पाद्यसंयोगः, संयोगविकारः इत्येताः काव्यार्थीनां षोडश योनयः । श्रौत-सार्व-ऐतिहासिक-पौराणिक-मैमांसिक-सांख्यीय-न्यायवैशेषिकीय-बौद्धीय-लौकायतिक-आर्हत-शैवसिद्धान्तीय-पा-ञ्चरात्र-बौद्धसिद्धान्तीय-नान्यशास्त्रीय-कामसूत्रीय-लौकिक-विरचनाविषयक-हस्तिशि-

क्षीय-रत्नपरीक्षीय-धनुर्वेदीय-योगशास्त्रीयाणामुचितसंयोगयोकृतसंयोगोत्पाद्यसंयोगसं-
योगविकारणां काव्यार्थानामुदाहरणानि ।

p. 41

नवमोऽध्यायः

दिव्यः, दिव्यमानुषः, मानुषः, पातालीयः, मर्त्यपातालीयः, दिव्यपातालीयः, दिव्यमर्त्यपातालीयश्चेति सप्तधा अर्थः । दिव्यमानुषश्चतुर्धा दिव्यस्य मर्त्य-गमनेन मर्त्यस्य स्वर्गगमनेन, दिव्यस्य मर्त्यभावेन मर्त्यस्य दिव्यभावेन, दिव्येतिवृत्त-परिकल्पनया, प्रभावाविर्भूतदिव्यरूपतया च । तेषामुदाहरणानि । मर्त्य-पातालीय-मर्त्यपातालीय-दिव्यपातालीय-स्वर्गमर्त्यपातालीयानामुदाहरणानि । निःसीमार्थसार्थे रसवत एव निबन्धो युक्तः । सरिद्वर्णनरसवत्ता, अद्विर्वर्णनरसवत्ता, सागरवर्णनरस-वत्ता, विप्रलभ्मेऽप्यतिरसवत्ता । तासामुदाहरणानि । वस्तुस्वरूपविचारः । मुक्त-कप्रबन्धविषयत्वेनार्थस्य द्वैविध्यम् । तावपि प्रत्येकं पञ्चधा शुद्धः, चित्रः, कथोत्थः, संविधानकभूः, आख्यानकवांशेति । तेषामुदाहरणानि । संस्कृतवत्सर्वास्वपि भाषामु अवधानावश्यकता ।

p. 49

दशमोऽध्यायः

नामधातुपारायणादिकाव्यविद्यानां काव्यमातृणां च परिगणनम् । शुचि शीलनं कवेरावश्यकम् । तस्य भवनस्य, परिचारकस्य, मित्राणां, लेखकस्य च वर्णनं, तस्य गृहे भाषानियमश्च । शिशुनागकुविन्दसातवाहनसाहसाङ्कानां प्राक्तननृपाणां स्वभवने वर्णभाषानियमः । कवेलेखनसाधनानि, काव्यप्रबन्धे भाषानियमश्च । कवेराहोरात्रिकम् । असूर्यम्पश्यनिषण्णदत्तावसरप्रायोजनिकानां चतुर्विधानां कवीनां लक्षणानि । पुरुषवत् योषितामपि कवीभवनम् । सिद्धस्य प्रबन्धस्यानेकादर्शकरणम् । प्रबन्ध-विनाशकारणानि । राज्ञः कविसमाजवर्णनम् । काव्यशास्त्रपरीक्षार्थं महानगरेषु ब्रह्मसभाकरणम् ।

p. 55

एकादशोऽध्यायः

पञ्चविंश शब्दहरणं पदतः, पादतः, अर्द्धतः, वृत्ततः, प्रबन्धतश्च । शिष्टस्य शिष्टपदेन हरणम्, शिष्टपदैकदेशेन हरणम्, शिष्टस्य यमकेन हरणम्, शिष्टस्य प्रशोत्तरे हरणम्, यमकस्य यमकेन हरणम् । अप्रसिद्धादिकारणैः शब्दार्थहरणेऽ-प्रियमेत चत्वान्तिसन्दर्थं मतम् । उपर्युक्तपदहरणं हरणं न वेति विचारः । पादहरणं

स्वीकरणापरनामधेयं हरणम् । तद्वर्धप्रयोगे व्यस्तार्धप्रयोगे च । पाद एवान्यथात्व-
करणं पादोनहरणं वा न स्वीकरणम् । भिन्नार्थानां पादानामेकेन पादेनान्वयनं कवि-
त्वमेव, तद्वत् कतिपयपदैकदेशप्रयोगौ । वाक्यस्यान्यथा व्याख्यानभपि न स्वीकरणं
हरणं वा । परकीयस्य स्वीयत्वेन विलपनं दोषोदाहरणम् । मूल्यक्रयोऽपि हरणम् ।
नास्त्यचौरः कविजनः, परं तु यो निगृहितुं जानाति, स विना वाच्यं नन्दति ।
कविः कश्चिदुत्पादकः, कश्चित्परिवर्तकः, कश्चिदाच्छादकः, कश्चित्संवर्गकः, परं तु यः
शब्दार्थोक्तिषु किञ्चन नूतनं पश्येत्, प्राच्यं किञ्चन चोक्तिष्वेत्, स महाकविः । p. 62

द्वादशोऽध्यायः

अर्थहरणस्य विचारः । अन्ययोनिर्निहृतयोनिरयोनिरिति त्रयो भेदाः । अन्ययो-
निर्द्विधा प्रतिबिम्बकल्प आलेख्यप्रख्यश्च । निहृतयोनिरपि द्विधा तुल्यदेहितुस्यः पर-
पुरप्रवेशसद्वशश्च । अयोनिः पुनरेकादश एव । व्याख्या उदाहरणानि च प्रतिबिम्ब-
कल्पादिचतुर्णामर्थानाम् । अमीषामर्थानामयस्कान्तवज्ञान्वर्थाः भ्रामकचुम्बककर्षक-
द्रावकाः चत्वारः लौकिकाः कवयः । पञ्चमश्च चिन्तामणिरलौकिकोऽदृष्टचरार्थदर्शी ।
तेषां व्याख्याः । चिन्तामणेः लौकिकालौकिकमिश्रत्वेन त्रयो भेदाः । तेषामुदाहर-
णानि । प्रतिबिम्बकल्पादिचतुर्णामर्थानां प्रत्येकमाष्टकयवशाद्वात्रिंशद्वरणोपायाः ।
तत्र प्रतिबिम्बकल्पस्याष्टौ विकल्पाः व्यस्तकः, खण्डं, तैलविन्दुः, नटनेपथ्यं,
छन्दोविनिमयः, हेतुव्यतयः, सङ्कान्तकं, सम्पुटश्च । तेषामुदाहरणानि । सोऽयं
कवेरवकवित्वदायी सर्वथा प्रतिबिम्बकल्पः परिहरणीयः । p. 68

त्रयोदशोऽध्यायः

आलेख्यप्रख्यतुल्यदेहितुल्यपरप्रवेशसद्वशानां प्रत्येकमष्टौ भेदाः । तत्र सम-
क्रमः, विभूषणमोषः, व्युत्क्रमः, विशेषोक्तिः, उत्तंसः, नटनेपथ्यम्, एकपरिकार्यः,
प्रत्यापत्तिः इति आलेख्यप्रख्यस्य अष्टौ भेदाः । विषयपरिवर्तः, द्वन्द्वविच्छिन्निः,
रन्नमाला, सङ्क्षेपेष्वः, चूलिका (संवादिनी विसंवादिनीति द्विरूपा), विधानाप-
हारः, माणिक्यपुञ्जः, कन्द इति तुल्यदेहितुल्यस्याष्टौ भेदाः अनयोर्मार्गयोरनुग्रा-
ह्यत्वम् । हुड्युञ्जं, प्रतिकञ्चुकं, वस्तुसंचारः, धातुवादः, सत्कारः, जीवञ्जीवकः,
भावमुद्रा, तद्विरोधी इति परपुरप्रवेशसद्वश्य अष्टौ भेदाः । इति द्वात्रिंशद् हर-
णोपायाः । अर्थवैपरीत्येन च तेषां प्रतियोगिनः । एतेषां हानोपादानविज्ञाने
कवित्वम् । p. 78

चतुर्दशोऽध्यायः

कविसमयलक्षणम् । स्वर्ग्यभौमपातालीयभेदैः कविसमयत्रैविध्यम् । तेषां मध्ये भौमस्य जातिद्रव्यगुणक्रियारूपतया चतुष्प्रकारत्वम् । तेषां प्रत्येकम् असतो निबन्धनात्, सतोप्यनिबन्धनात्, नियमतश्चेति त्रैविध्यम् ।

p. 82

पञ्चदशोऽध्यायः

गुणसमयस्यापि असतो गुणस्य निबन्धनं, सतोप्यनिबन्धनं, नियमतश्चेति त्रैविध्यम् ।

p. 86

षोडशोऽध्यायः

भौमवत्सर्वयोऽपि कविसमयः, विशेषस्तु चन्द्रमसि ऐक्यकल्पनादि । भौम-स्वर्गवत् पातालीयः कविसमयः । विशेषस्तु नागर्सर्पयोः दैत्यदानवासुराणां च ऐक्यकल्पनम् ।

p. 98

सप्तदशोऽध्यायः

जगत एकद्वित्रिसप्तचतुर्दशैकविंशतिरिति पृथक् पृथक् कल्पनाभेदेन भेदाः । भूलोकस्य द्वीपाः समुद्राश्च । जम्बूद्वीपस्य वर्षाणि वर्षगिरयश्च । भारतवर्षस्य नवभेदाः । सम्राद्चक्रवर्तिनोर्व्याख्ये । आर्यावर्तस्य पूर्वदेशो, दक्षिणापथः, पश्चादेशः, उत्तरापथः, मध्यदेशश्चेति पञ्च विभागाः । विभागपञ्चके जनपदानां, पर्वतानां, सरितामुत्पन्नद्रव्याणां च निर्देशः । दिग्विचारः । पौरस्त्यदाक्षिणायपाश्चात्योदीच्यानां देहवर्णनियमः ।

p. 98

अष्टादशोऽध्यायः

सौरचान्द्रमसे माने । ऋतुषु वायुदिग्विचारः । वर्षाधर्मवर्णनम् । शरद्धर्मवर्णनम् । हेमन्तधर्मवर्णनम् । शिशिरधर्मवर्णनम् । वसन्तधर्मवर्णनम् । ग्रीष्मधर्मवर्णनम् । सन्धिः, शैशवः, प्रौढिः, अनुवृत्तिश्चेति ऋतूनां चत्वारोऽवस्थाः । तासामुदाहरणानि । शोभान्धोगन्धरसैः फलार्चनाभ्यां च पुष्पस्य षोढा उपयोगः । अन्तर्व्याजं, बहिर्व्याजं, बाह्यान्तर्व्याजं, सर्वव्याजं, बहुव्याजं, निर्व्याजमिति फलानां षोढा भेदः ।

p. 112

राजशेखरविरचिता काव्यमीमांसा

कविरहस्यम् ।

प्रथमोऽध्यायः शास्त्रसङ्ग्रहः ।

अथातः काव्यं मीमांसिष्यामहे यथोपदिदेश श्रीकण्ठः परमेष्ठि-
वैकुण्ठादिभ्यश्चतुःषष्ठ्ये शिष्येभ्यः । सोऽपि भगवान्खयम्भूरिच्छा-
जन्मभ्यः स्वान्तेवासिभ्यः । तेषु सारखतेयो वृन्दीयसामपि वन्द्यः
काव्यपुरुष आसीत् । तं च सर्वसमयविदं दिव्येन चक्षुषा भविष्य-
दर्थदर्शिनं भूर्भुवःस्वस्त्रितयवर्त्तिनीषु प्रजासु हितकाम्यया प्रजापतिः
काव्यविद्याप्रवर्त्तनायै प्रायुङ्ग । सोऽष्टादशाधिकरणी दिव्येभ्यः
काव्यविद्यास्त्रातकेभ्यः सप्रपञ्चं प्रोवाच । तत्र कविरहस्यं सहस्राक्षः
समाप्नासीत्, औक्तिकमुक्तिगर्भः, रीतिनिर्णयं सुवर्णनाभः, आनुप्रा-
सिकं प्रचेतायनः, यमकानि चित्रं चित्राङ्गदः, शब्दश्लेषं शेषः, वास्तवं
पुलस्त्वः, औपम्यमौपकायनः, अतिशायं पाराशारः, अर्थश्लेषमुत्थयः,
उभयालङ्कारिकं कुबेरः, वैनोदिकं कामदेवः, रूपकनिरूपणीयं भरतः,
रसाधिकारिकं नन्दिकेश्वरः, दोषाधिकरणं धिषणः, गुणौपादानिक-
मुपमन्युः, औपनिषदिकं कुचमारः, इति । ततस्ते पृथक् पृथक् स्वशा-
स्त्राणि विरचयाश्चकुः । इत्थङ्कारश्च प्रकीर्णत्वात् सा किञ्चिदुच्चिच्छिदे ।
इतीयं प्रयोजकाङ्गवती सङ्क्षिप्य सर्वमर्थमल्पग्रन्थेन अष्टादशाधिक-
रणी प्रणीता । तस्या अयं प्रकरणाधिकरणसमुद्देशः । शास्त्रसङ्ग्रहः

शास्त्रनिर्देशः, काव्यपुरुषोत्पत्तिः, पद्वाक्यविवेकः, पाठप्रतिष्ठा, अर्थानुशासनं, वाक्यविधयः, कविविशेषः, कविचर्या, राजचर्या, काकुप्रकाराः, दाढार्थहरणोपायाः, कविसमयः, देशकालविभागः, भुवनकोश, इति कविरहस्यं प्रथमधिकरणमित्यादि । इति सूत्राण्यथैतेषां व्याख्याभाष्यं भविष्यति ।

समासव्यासविन्यासः सैष शिष्यहिताय नः ।

चित्रोदाहरणैर्गुर्वी ग्रन्थेन तु लघीयसी ॥

इयं नः काव्यमीमांसा काव्यव्युत्पत्तिकारणम् ।

इयं सा काव्यमीमांसा मीमांसा यत्र वाग्लवः ।

वाग्लवं न स जानाति न विजानाति यस्त्वमाम् ॥

यायावरीयः सद्विष्ट्य मुनीनां मतविस्तरम् ।

व्याकरोत्काव्यमीमांसां कविभ्यो राजशेखरः ॥

॥ इति राजशेखरकृतौ काव्यमीमांसायां कविरहस्ये प्रथमोऽधिकरणे
प्रथमोऽध्यायः शास्त्रसङ्ग्रहः ॥

द्वितीयोऽध्यायः शास्त्रनिर्देशः ।

इह हि वाङ्मयमुभयथा शास्त्रं काव्यं च । शास्त्रपूर्वकत्वात् काव्यानां पूर्वं शास्त्रेष्वभिनिविशेत् । नह्यप्रवर्त्तिप्रदीपास्ते तत्त्वार्थ-सार्थमध्यक्षयन्ति । तच्च द्विधा अपौरुषेयं पौरुषेयं च । अपौरुषेयं श्रुतिः । सा च मन्त्रब्राह्मणे । विवृतक्रियातत्रा मन्त्राः । मन्त्राणां स्तुति-निन्दाव्याख्यानविनियोगग्रन्थो ब्राह्मणम् । क्रण्यजुःसामवेदास्त्रयी । अर्थर्वणश्च तुरीयः । तत्रार्थव्यवस्थितपादा क्रचः । ताः सगीतयः सामानि । अच्छन्दांस्यगीतानि यजूंषि । क्रचो यजूंषि (सामानि) चार्थर्वणं त इमे चत्वारो वेदाः । इतिहासवेदधनुर्वेदौ गान्धर्वायुर्वेदावपि चोपवेदाः । “वेदोपवेदात्मा सार्वचर्णिकः पञ्चमो गेयवेदः” इति द्रौहिणिः । शिक्षा, कल्पो, व्याकरणं, निरुक्तं, छन्दोविचितिः, ज्योतिषं च

षड्ङ्गानि ॥ इत्याचार्याः । “उपकारकत्वादलङ्घारः सप्तममङ्गम्” इति यायावरीयः । क्रते च तत्खरूपपरिज्ञानादेवार्थानवगतिः । यथा—

“द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषख्यजाते ।

तयोरन्यः पिप्पलं साद्वत्ति अनश्वन्यो अभिचाकशीति ॥”

सेयं शास्त्रोक्तिः । प्रत्यधिकरणं च क्रत्वं यजुः सामार्थ्यं ब्राह्मणं चोदाहत्य भाषासुदाहरिष्यामः । तत्र वर्णानां स्थानकरणप्रयत्नादिभिः निष्पत्तिनिर्णयिनी शिक्षा आपिशालीयादिका । नानाशाखाधीतानां मन्त्राणां विनियोजकं सूत्रं कल्पः । सा च यजुर्विद्या । शब्दानामन्वाख्यानं व्याकरणम् । निर्वचनं निरुक्तम् । छन्दसां प्रतिपादयित्री छन्दोविचितिः । ग्रहगणितं ज्योतिषम् । अलङ्घारव्याख्यानं तु पुरस्तात् । पौरुषेयं तु पुराणम्, आन्वीक्षिकी, मीमांसा, स्मृतितत्त्वमिति चत्वारि शास्त्राणि । तत्र वेदाख्यानोपनिषद्बन्धनप्रायं पुराणमष्टादशाधा । यदाहुः—

“सर्गः प्रतिसंहारः कल्पो मन्वन्तराणि वंशविधिः ।

जगतो यत्र निबद्धं तद्विज्ञेयं पुराणमिति ॥”

“पुराणग्रविभेद एवेतिहासः” इत्येके । स च द्विधा परिक्रियापुराकल्पाभ्याम् । यदाहुः—

“परिक्रिया पुराकल्प इतिहासगतिद्विधा ।

स्यादेकनायका पूर्वा द्वितीया बहुनायका ॥”

तत्र रामायणं भारतं चोदाहरणे । आन्वीक्षिकीं तु विद्यावसरे वक्ष्यामः । निगमवाक्यानां न्यायैः सहस्रेण विवेकी मीमांसा । सा च द्विविधा विधिविवेचनी ब्रह्मनिर्दर्शनी च । अष्टादशैव श्रुत्यर्थस्मरणात्स्मृतयः । “तानीमानि चतुर्दश विद्यास्थानानि, यदुत वेदाश्रत्वारः, षड्ङ्गानि, चत्वारि शास्त्राणि” इत्याचार्याः । तान्येतानि कृत्स्नामपि भूर्भुवःस्वस्त्रयीं व्यासज्य वर्तन्ते । तदाहुः—

“विद्यास्थानानां गन्तुमन्तं न शक्तो

जीवेद्वृष्णाणां योऽपि साग्रं सहस्रं ।

तस्मात्सङ्घेपादर्थसन्दोह उक्तो
व्यासः संत्यक्तो ग्रन्थभीरुप्रियार्थम् ॥”

“सकलविद्यास्थानैकायतनं पञ्चदशं काव्यं विद्यास्थानम्” इति
यायावरीयः । गद्यपद्यमयत्वात् कविधर्मत्वात् हितोपदेशकत्वाच्च ।
तद्विशास्त्राण्यनुधावन्ति । “वार्ता कामसूत्रं शिलिपशास्त्रं दण्ड-
नीतिरिति पूर्वैः सहाष्टादश विद्यास्थानानि” इत्यपरे । आन्वीक्षिकी
त्रयी वार्ता दण्डनीतिश्चेति विद्याः । “दण्डनीतिरेवैका विद्या”
इत्यौशनसाः । दण्डभयाद्विशृत्स्त्रो लोकः स्वेषु स्वेषु कर्मस्ववतिष्ठते ।
“वार्ता दण्डनीतिर्द्वेष्विद्ये” इति बाह्यस्पत्याः । वृत्तिर्विनयग्रहणं च
स्थितिहेतुलोकक्यात्रायाः । “त्रयीवार्तादण्डनीतयस्तिस्त्रो विद्या”
इति मानवाः । त्रयी हि वार्तादण्डनीत्योरुपदेशी । “आन्वीक्षिकी
त्रयीवार्तादण्डनीतयश्चतस्रो विद्या” इति कौटिल्यः । आन्वी-
क्षिक्या हि विवेचिता त्रयी वार्तादण्डनीत्योः प्रभवति । “पञ्चमी
साहित्यविद्या” इति यायावरीयः । सा हि चतस्रणामपि विद्यानां
निष्प्रयन्दः । आभिर्द्वर्मार्थौ यद्विद्यात्तद्विद्यानां विद्यात्वम् । तत्र
त्रयी व्याख्याता । द्विद्या चान्वीक्षिकी पूर्वोत्तरपक्षाभ्याम् । अर्ह-
द्वदन्तदर्शने लोकायतं च पूर्वः पक्षः । साङ्घं न्यायवैशेषिकौ
चोत्तरः । त इमे षट् तर्काः । तत्र च तिस्रः कथा भवन्ति वादो,
जल्पो, वितण्डा च । मध्यस्थयोस्तत्त्वावबोधाय वस्तुतत्त्वपरामर्शो
वादः । विजिगीषोः स्वपक्षसिद्धये छलजातिनिग्रहादिपरिग्रहो
जल्पः । स्वपक्षस्यापरिग्रहित्री परपक्षस्य दूषयित्री वितण्डा ।
कृषिपाशुपाल्ये वणिज्या च वार्ता । आन्वीक्षिकीत्रयीवार्तानां
योगक्षेमसाधनो दण्डस्तस्य नीतिर्दण्डनीतिः । तस्यामायत्ता लोक-
याच्चेति शास्त्राणि । सामान्यलक्षणं चैषाम्—

“सरितामिव प्रवाहास्तुच्छाः प्रथमं यथोत्तरं विपुलाः ।
ये शास्त्रसमारम्भा भवन्ति लोकस्य ते वन्द्याः ॥”

सूत्रादिभिश्चैषां प्रणयनम् । तत्र सूत्रणात् सूत्रम् । यदाहुः—

“अल्पाक्षरमसन्दिग्धं सारवद्विश्वतो मुखम् ।

अस्तोभमनवद्यश्च सूत्रं सूत्रकृतो विदुः ॥”

सूत्राणां सकलसारविवरणं वृत्तिः । सूत्रवृत्तिविवेचनं पद्धतिः । आक्षिप्य भाषणाद्वाष्यम् । अन्तर्भाष्यं समीक्षा । अवान्तरार्थविच्छेदश्च सा । यथासम्भवमर्थस्य टीकनं टीका । विषमपदभञ्जिका पञ्जिका । अर्थप्रदर्शनकारिका कारिका । उक्तानुक्तदुरुक्तचिन्ता वाच्चिकमिति शास्त्रभेदाः ।

“भवति प्रथयन्नर्थं लीनं समभिष्ठुतं स्फुटीकुर्वन् ।

अल्पमनल्पं रचयन्ननल्पमल्पं च शास्त्रकविः ॥”

शास्त्रैकदेशस्य प्रक्रिया प्रकरणम् । अध्यायादयस्त्ववान्तरविच्छेदाः । कृतिभिः स्वतन्त्रतया प्रणीता इत्यपरिसङ्घेया अनाख्येयाश्च । शब्दार्थयोर्यथावत्सहभावेन विद्या साहित्यविद्या । उपविद्यास्तु चतुर्षिः । ताश्च कला हति विद्युत्प्रवादः । स आजीवः काव्यस्य । तमौपनिषदिके वक्ष्यामः ।

इत्यनन्तोऽभियुक्तानामत्र संरम्भविस्तरः ।

त्यक्तो निपुणधीगम्यो ग्रन्थगौरवकारणात् ॥

॥ इति राजशेखरकृतौ काव्यमीमांसायां कविरहस्ये प्रथमेऽधिकरणे

द्वितीयोऽध्यायः शास्त्रनिर्देशः ॥

तृतीयोऽध्यायः काव्यपुरुषोत्पत्तिः ।

एवं गुरुभ्यो गिरः पुण्याः पुराणीः शृणुमः स्म, यत्किल धिषणं शिष्याः कथाप्रसङ्गे पप्रच्छुः, कीदृशः पुनरसौ सारस्वतेयः काव्यपुरुषो वो गुरुः? इति । स तान् बृहताम्पतिरुचे ।

पुरा पुत्रीयन्ती सरखती तुषारगिरौ तपस्यामास । प्रीतेन मनसा

तां विरिञ्चिः प्रोवाच पुत्रं ते सृजामि । अथैषा काव्यपुरुषं सुषुप्ते ।
सोऽभ्युत्थाय सपादोपग्रहं छन्दस्तीर्तीं वाचमुदचीचरत् ।

“यदेतद्राज्ञयं विश्वर्थमूर्त्या विवर्तते ।

सोऽस्मि काव्यपुमानम्ब पादौ वन्देय तावकौ ॥”

तामाम्नायद्वष्टचरीमुपलभ्य भाषाविषये छन्दोमुद्रां देवी ससम्म-
द्दमङ्गपर्यङ्केनादाय तमुदलापयत् । “वत्स सच्छन्दस्काया गिरः प्रणे-
तर्वाज्ञयमातरमपि मातरं मां विजयसे । प्रशास्यतमं चेदमुदाहरन्ति
यदुत ‘पुत्रात्पराजयो द्वितीयं पुत्रजन्म’ इति । त्वत्तः पूर्वे हि विद्वांसो
गद्यं ददृशुर्न पद्यम् । त्वदुपज्ञमधातः छन्दस्वद्वचः प्रवत्स्यति । अहो
श्लाघनीयोऽसि । शब्दार्थौ ते शरीरं, संस्कृतं मुखं, प्राकृतं बाहुः,
जघनमपञ्चाः, पैशाचं पादौ, उरो मिश्रम् । समः प्रसन्नो मधुर उदार
ओजस्वी चासि । उक्तिचर्णं च ते वचो, रस आत्मा, रोमाणि छन्दांसि,
प्रभोत्तरप्रवह्निकादिकं च वाङ्केलिः, अनुग्रासोपमाद्यश्च त्वामलङ्कु-
र्वन्ति । भविष्यतोऽर्थस्याभिधात्री श्रुतिरपि भवन्तमभिस्तौति ॥

“चत्वारि शृङ्गास्त्रयोऽस्य पादा द्वे शीर्षे सप्तहस्तासोऽस्य ।

त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्ल्यांसि ॥”

“तथापि संबृणु प्रगल्भस्य पुंसः कर्म, बालोचितं चेष्टस्व” इति
निगद्य निवेश्य चैनमनोकहाश्रयिणि गण्डशैलतलतल्पे स्लातुमभ्र-
गङ्गां जगाम । तावच्च कुशान् समिधश्च समाहर्तुं निःसृतो महामुनि-
रुद्धानाः परिवृत्ते पूषण्युष्मोपस्तुतं तमद्राक्षीत् । कस्यायमनाथो बाल
इति चिन्तयन्त्वमाश्रमपदमनैषीत् । क्षणादाश्वस्तश्च स सारंखतैय-
स्तस्मै छन्दस्तीर्तीं वाचं समचारयत् । अकस्माद्विसापयन्स चाभ्युवाच्च ।

“या दुर्घाऽपि न दुर्घेव कविदोग्धुभिरन्वहं ।

हृदि नः सन्निधत्तां सा सूक्ष्मिधेनुः सरस्तीति ॥” इति

तत्पूर्वकमध्येतृणां च सुमेधस्त्वमादिदेश । ततः प्रभृति तमुशानसं
सन्तः कविरित्याचक्षते । तदुपचाराच कवयः कवय इति लोक-

यात्रा । कविशब्दश्च कवृ वर्ण इत्यस्य धातोः काव्यकर्मणो रूपम् । काव्यैकरूपत्वाच्च सारस्वतेयेऽपि काव्यपुरुष इति भक्त्या प्रयुज्ञते । लतश्च विनिवृत्ता वाग्देवी तत्र पुत्रमपश्यन्ती मध्येहृदयं चक्रन्द । प्रसङ्गागतश्च वाल्मीकिसुनिवृष्टा सप्रश्रयं तसुदन्तमुदाहृत्य भगवत्यै भृगुसूतेराश्रमपदमदर्शयत् । सापि प्रख्युतपयोधरा पुत्रायाङ्गपालीं दृदाना शिरसि च चुम्बन्ती स्वस्तिमता चेतसा प्राचेतसायाऽपि महर्षये निभृतं सच्छन्दांसि वचांसि प्रायच्छत् । अनुप्रेषितश्च स तया निषादनिहतसहचरीकं क्रौञ्चयुवानं करुणक्रेङ्गारया गिरा, कन्दन्तमुदीक्ष्य शोकवान् श्लोकमुज्जगाद् ।

“मा निषाद् प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः ।

यत्क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम् ॥”

ततो दिव्यदृष्टिदेवी तस्मा अपि श्लोकाय वरमदात्, यदुतान्यदनधीयानो यः प्रथममेनमध्येष्यते स सारस्वतः कविः संपत्स्यत इति । स तु महामुनिः प्रवृत्तवचनो रामायणमितिहासं समहृत्; द्वैपायनस्तु श्लोकप्रथमाध्यायी तत्प्रभावेन शतसाहस्रीं संहितां भारतम् । एकदा तु ब्रह्मर्षिवृन्दारकयोः श्रुतिविवादे दाक्षिण्यवान्देवः स्वयम्भूस्तामिमां निर्णेत्रीमुद्दिशेत् । उपश्रुतवृत्तान्तश्च मातरं ब्रजन्तीं सोऽनुवव्राज । वत्स परमेष्ठिनाऽननुभतस्य ते न ब्रह्मलोकयात्रा निःश्रेयसायेत्यभिदधाना हैठाश्चर्वत्यदेनमात्मना तु प्रवृत्ते । ततः स काव्यपुरुषो रूषा निश्चक्राम । प्रियं मित्रमस्य च कुमारः साक्रान्दं रुदन्नभ्यधीयत गौर्या तात तृष्णीमास्त्व साऽहमेषा निषेधामीति निगदन्ती समचिन्तयत् । प्रायः प्राणभृतां प्रेमाणमन्तरेण नान्यद्वन्धनमस्ति, तदेतस्य वशीकरणं कामपि नियं सृजामीति विचिन्तयन्ती साहित्यविद्यावधूमुदपादयदादिशब्दैनामेष ते रूषा धर्मपतिः पुरः प्रतिष्ठते तदनुवर्त्तस्यैनं निर्वर्तय च । भवन्तोऽपि हन्त मुनयः काव्यविद्यास्तातकाश्चरितमेतयोः स्तुध्वमेत्तद्विच वः

१ A भृगुभूतेः २ C अनुप्रेषितश्च ३ A भयान् ४ B निषेधयामीति ५ B साहित्यवधू० ६ B एतद्विधं

काव्यसर्वस्वं भविष्यतीत्यभिधाय भगवती भवानी जोषमासि॒ष्ट ।
तेऽपि तथा कर्तुमवतस्थिरे ।

अथ सर्वे प्रथमं प्राचीं दिशं शिश्रियुर्यत्राङ्गवङ्गसुत्त्वब्रह्मपुण्ड्राद्या
जनपदाः । तत्राऽभियुज्ञाना तमौमेयी यं वेषं यथेष्टमसेविष्ट, स
तत्रत्याभिः स्त्रीभिरन्वक्रियत । सा प्रवृत्तिरौड्रमागधी । तां ते
मुनयोऽभितुष्टुवुः—

“आद्राद्रिचन्दनकुचार्पितसूत्रहारः
सीमन्तचुम्बिसिचयः स्फुटबाहुमूलः ।
दूर्वाप्रकाण्डरुचिराखगुरुपभोगा-
द्वौडाङ्गनासु चिरमेष चकास्तु वेषः ॥”

यदृच्छयाऽपि याद्वेषपथ्यः स सारखतेय आसीत् तद्वेषाश्च पुरुषा
बभूवुः । साऽपि सैव प्रवृत्तिः । यदपरं वृत्तवाद्यादिकमेषा चक्रे सा
भारती वृत्तिः । तां ते मुनय इति समानं पूर्वेण । तथाविधाकल्प-
यापि तया यद्वशंवदीकृतः समासवद्नुप्रासवयोगवृत्तिपरम्प-
रागर्भं जगाद् सा गौडीया रीतिः । तां ते मुनय इति समानं
पूर्वेण । वृत्तिरीतिस्वरूपं यथावसरं वक्ष्यामः । ततश्च स पञ्चालान्प्र-
त्युच्चचाल यत्र पाञ्चालशूरसेनहस्तिनापुरकाश्मीरवाहीकबाह्लीक-
बाह्लवेयाद्यो जनपदाः । तत्राऽभियुज्ञाना तमौमेयीति समानं
पूर्वेण । सा पाञ्चालमध्यमा प्रवृत्तिः । तां ते मुनयोऽभितुष्टुवुः—

“ताडङ्गवल्गनतरङ्गितगण्डलेख-
मानाभिलम्बिदरदोलितारहारम् ।
आओणिगुल्फपरिमण्डलितोत्तरीयं
वेषं नमस्यत महोदयसुन्दरीणाम् ॥”

किञ्चिदाद्रितमना यन्नेपथ्यः स सारखतेय आसीदिति समानं
पूर्वेण । साऽपि यदीषञ्चगीतवाद्यविलासादिकं दर्शयांबभूव सा
सात्त्वती वृत्तिः । आविष्टगतिमत्त्वात्सा चारभटी । तां ते मुनय
इति समानं पूर्वेण । तथाविधाकल्पयापि तया यदीषद्वशम्बदीकृत

ईषदसमासं ईषदनुप्राससुपचारगर्भश्च जगाद् सा पाञ्चाली रीतिः । तां ते मुनय इति समानं पूर्वेण । ततः सोऽवन्तीन्प्रत्युच्चाल यत्रावन्तीवैदिशसुराष्ट्रमालवार्दुदभृगुकच्छादयो जनपदाः । तत्राऽभियुञ्जना तमौमेयीति समानं पूर्वेण । सा प्रवृत्तिरावन्ती । पाञ्चालमध्यमादाक्षिणात्ययोरन्तरचारिणी हि सा । अत एव सात्त्वतीकैश्चिक्यौ तत्र वृत्ती । तां ते मुनयोऽभितुष्टुवुः—

“पाञ्चालनेपथ्यविधिर्नराणां
स्त्रीणां पुनर्नन्दतु दाक्षिणात्यः ।
यज्जलिपतं यच्चरितादिकं त-
दन्योन्यसंभिन्नमवन्तिदेशो ॥”

ततश्च स दक्षिणां दिशमाससाद् यत्र मलयमेकलकुन्तलकेरलपालमञ्चरमहाराष्ट्रगङ्गकलिङ्गादयो जनपदाः । तत्राऽभियुञ्जना तमौमेयीति समानं पूर्वेण । सा दाक्षिणात्या प्रवृत्तिः । तां ते मुनयोऽभितुष्टुवुः ।

“आमूलतो वलितकुन्तलचारुचूड-
शूर्णालकप्रचयलाञ्छितभालभागः ।
कक्षानिवेशनिविडीकृतनीविरेष
वेषश्चिरं जयति केरलकांमिनीनाम् ॥”

तामनुरक्तमनाः स यत्रेपथ्यः सारखतेय आसीदिति समानं पूर्वेण । सापि यद्विचित्रनृत्यगीतवाद्यविलासादिकमायिर्भावयामास सा कैशिकीवृत्तिस्तां ते मुनय इति समानं पूर्वेण । यद्यत्थं च स तया वशम्बदीकृतः स्थानानुप्रासवदसमासं योगवृत्तिगर्भं च जगाद् सा वैदर्भी रीतिः । तां ते मुनय इति समानं पूर्वेण । तत्र वेषविन्यासक्रमः प्रवृत्तिः, विलासविन्यासक्रमो वृत्तिः, वचनविन्यासक्रमो रीतिः । “चतुष्टयी गतिर्वृत्तीनां प्रवृत्तीनां च, देशानां पुनरानन्त्यं तत्कथमिव कात्स्येन परिग्रहः” इत्याचार्याः । अनन्तानपि हि देशांश्चतुर्धैवाकल्प्य कल्पयन्ति “चक्रवर्तिक्षेत्रं

सामान्येन, तद्वान्तरविशेषैः पुनरनन्ता एव” इति यायावरीयः । दक्षिणात्सुद्रादुदीचीं दिशं प्रति योजनसहस्रं चक्रवर्तिक्षेत्रं, तत्रैष नेपथ्यविधिः । ततः परं दिव्याद्या अपि यं देशमधिवसेयुस्तदेशं वेषमाश्रयन्तो निबन्धनीयाः । स्वभूमौ तु कामचारः । द्वीपान्तरभवानां तदनुसारेण वृत्तिप्रवृत्ती । रीतयस्तु तिस्रस्तास्तु पुरस्तात् । तत्रास्ति मनोजन्मनो देवस्य क्रीडावासो विद्भेषु वत्सगुल्मं नाम नगरम् । तत्र सारखतेयस्तामौमेयीं गन्धर्ववत्परिणिनाय । ततस्तद्वूवरं विनिवृत्त्य तेषु प्रदेशेषु विहरमाणं तुषारगिरिमेवाजगाम, यत्र गौरी सरखती च मिथः सम्बन्धिन्यौ तस्यतुः । तौ च कृतवन्दनौ दम्पती दत्त्वाश्रिष्टं प्रभावमयेन वपुषा कविमानसनिवासिनौ चक्रतुः । तयोश्च कविलोकखर्गसर्गं तमकल्पतां, यत्र काव्यमयेन शरीरेण मर्त्यमधिवसन्तो दिव्येन देहेन कवय आकल्पं मोदन्ते ।

इत्येष काव्यपुरुषः पुरा सृष्टः स्वयम्भुवा ।

एवं विभज्य जानानः प्रेत्य चेह च नन्दति ॥

॥ इति राजशेखरकृतौ काव्यमीमांसायां कविरहस्ये प्रथमेऽधिकरणे
तृतीयोऽध्यायः काव्यपुरुषोत्पत्तिः ॥

चतुर्थोऽध्यायः पदवाक्यविवेकः ।

द्विविधं शिष्यमाचक्षते यदुत बुद्धिमानाहार्यबुद्धिश्च । यस्य निसर्गतः शास्त्रमनुधावति बुद्धिः स बुद्धिमान् । यस्य च शास्त्राभ्यासः संस्कुरुते बुद्धिमसावाहार्यबुद्धिः । त्रिधा च सा, स्मृतिर्मतिः प्रज्ञेति । अतिक्रान्तस्यार्थस्य स्मर्त्री स्मृतिः । वर्त्तमानस्य मन्त्री मतिः । अनागतस्य प्रज्ञात्री प्रज्ञेति । सा त्रिप्रकाराऽपि कवीनामुपकर्त्री । तयोर्बुद्धिमान् शुश्रूषते शृणोति गृहीते धारयति विजानात्यूहतेऽपोहति तत्त्वं चाभिनिविशते । आहार्यबुद्धेरप्येत एव गुणाः किन्तु प्रशास्तारमपेक्षन्ते । अहरहः सुगुरुपासना तयोः प्रकृष्टो गुणः । सा हि बुद्धिविकाशकामधेनुः । तदादुः—

“प्रथयति पुरः प्रज्ञाज्योतिर्यथार्थपरिग्रहे
तदनु जनयत्यूहापोहक्रियाविशदं मनः ।
अभिनिविशते तस्मात्तत्त्वं तदेकमुखोदयं
सह परिचयो विद्यावृद्धैः क्रमादमृतायते ॥”

ताभ्यामन्यथाबुद्धिर्दुर्बुद्धिः । तत्र बुद्धिमतः प्रतिपत्तिः । स खलु
सकृदभिधानप्रतिपन्नार्थः कविमार्गं मुगयितुं गुरुकुलमुपासीत ।
आहार्यबुद्धेस्तु द्रव्यमप्रतिपत्तिः सन्देहश्च । स खल्वप्रतिपन्नमर्थं
प्रतिपत्तुं सन्देहं च निराकर्तुमाचार्यानुपतिष्ठेत । दुर्बुद्धेस्तु सर्वत्र
मतिविपर्यास एव । स हि नीलीमेचकितसिचयकल्पोऽनाधेयगुणा-
न्तरत्वात्तं यदि सारस्वतोऽनुभावः प्रसादयति तमौपनिषदिके
वक्ष्यामः । “काव्यकर्मणि कवेः समाधिः परं व्याप्रियते” इति
इयामदेवः । मनस एकाग्रता समाधिः । समाहितं चित्तमर्थान्प-
दयति । उत्तरश्च—

“सारस्वतं किमपि तत्सुमहारहस्यं
यद्गोचरे च विदुषां निपुणैकसेव्यं ।
तत्सिद्धये परमयं परमोऽभ्युपायो
यचेतसो विदितवेद्यविधेः समाधिः ॥”

“अभ्यासः” इति मङ्गलः । अविच्छेदेन शीलनमभ्यासः । स हि
सर्वगामी सर्वत्र निरतिशयं कौशलमाधत्ते । समाधिरान्तरः प्रयत्नो
बाह्यस्त्वभ्यासः । ताद्युभावपि शक्तिसुद्धासयतः । “सा केवलं
कौव्ये हेतुः” इति यायावरीयः । विप्रसृतिश्च सा प्रतिभाव्युत्पत्ति-
भ्याम् । शक्तिकर्तृके हि प्रतिभाव्युत्पत्तिकर्मणी । शक्तस्य प्रति-
भाति शक्तश्च व्युत्पद्यते । या शब्दग्राममर्थसार्थमलङ्कारतत्त्वमुक्ति-
मार्गमन्यदपि तथाविधमधिहृदयं प्रतिभासयति सा प्रतिभा ।
अप्रतिभस्य पदार्थसार्थः परोक्ष इव, प्रतिभावतः पुनरपद्यतोऽपि

१ B क्रियाविसरं २ A वृत्तिः ३ B काव्यहेतुः ४ Explained in A
in the margin as दूरवर्तिनी.

प्रत्यक्षं हव । यतो मेधाविरुद्धकुमारदासादयो जात्यन्धाः कवयः
श्रूयन्ते । किञ्चन महाकवयोऽपि देशद्वीपान्तरकथापुरुषादिदर्शनेन
तत्रत्यां व्यवहृतिं निबध्नन्ति स्म । तत्र देशान्तरव्यवहारः—

“प्राणानामनिलेन वृत्तिरुचिता सत्कल्पवृक्षे वने
तोये काञ्चनपद्मरेणुकपिशे पुण्याभिषेकक्रिया ।
ध्यानं रत्नशिलागृहेषु विवुधस्त्रीसन्निधौ संयमो
यत्काङ्क्षन्ति तपोभिरन्यमुनयस्तास्मिंस्तपस्यन्त्यमी ॥”

द्वीपान्तरव्यवहारः—“अनेन सार्वे विहराम्बुराशे-
स्तीरेषु ताङ्गीचनमर्मरेषु ।
द्वीपान्तरानीतलवङ्गपुष्पै-
रपाकृतखेदलवा मरुद्धिः ॥”

कथापुरुषव्यवहारः—“हरोऽपि तावत्परिवृत्तधैर्य-
श्चन्द्रोदयारम्भ इवाम्बुराशिः ।
उमामुखे विम्बफलाधैरौष्टे
व्यापारयामास विलोचनानि ॥”

आदिग्रहणात्—“तथागतायां परिहासपूर्वे
सख्यां सखी वेत्रभृदावभाषे ।
बाले व्रजामोऽन्यत इत्यथैनां
वधूरसूयाकुटिलं ददर्श ॥”

सा च द्विधा कारयित्री भावयित्री च । कवेरुपकुर्वाणा कार-
यित्री । साऽपि त्रिविधा सहजाऽहायौपदेशिकी च । जन्मान्तर-
संस्कारापेक्षिणी सहजा । जन्मसंस्कारयोनिराहार्या । मन्त्रतत्राद्य-
पदेशप्रभवा औपदेशिकी । ऐहिकेन कियतापि संस्कारेण प्रथमां तां
सहजेति व्यपदिशन्ति । महता पुनराहार्या । औपदेशिक्याः
पुनरैहिक एव उपदेशकालः, ऐहिक एव संस्कारकालः । त इमे

त्रयोऽपि कवयः सारखत, आभ्यासिक, औपदेशिकश्च । जन्मान्तरसंस्कारप्रवृत्तसरखतीको बुद्धिमान्सारखतः । इह जन्माभ्यासोद्धासितभारतीक आहार्यबुद्धिराभ्यासिकः । उपदेशितदीशीतवाग्विभवो दुर्बुद्धिरौपदेशिकः । तस्मान्नेतरौ तत्रशेषमनुतिष्ठताम् । “नहि प्रकृतिमधुरा द्राक्षा फाणितसंस्कारमपेक्षते” इत्याचार्याः । “न” इति यायावरीयः । एकार्थं हि क्रियाद्वयं द्वैगुण्याय सम्पद्यते । “तेषां पूर्वः पूर्वः श्रेयान्” इति इयामदेवः । यतः—

“सारखतः खतत्रः स्याद्वेदाभ्यासिको मितः ।

औपदेशकविस्तवत्र वल्गु फल्गु च जल्पति ॥”

“उत्कर्षः श्रेयान्” इति यायावरीयः । स चानेकगुणसन्निपाते भवति । किञ्च—

“बुद्धिमत्त्वं च काव्याङ्गविद्यास्वभ्यासकर्म च ।

कवेश्वोपनिषच्छक्तिस्यमेकत्र दुर्लभम् ॥

काव्यकाव्याङ्गविद्यासु कृताभ्यासस्य धीमतः ।

मन्त्रानुष्ठाननिष्ठस्य नेदिष्ठा कविराजता ॥”

कवीनां तारतम्यतश्चैष प्रायोवादः ।

“एकस्य तिष्ठति कवेर्गृह एव काव्य-

मन्यस्य गच्छति सुहङ्गवनानि यावत् ।

न्यस्या(स्य?)विद्यधवदनेषु पदानि शश्व-

त्कस्याऽपि सञ्चरति विश्वकुतूहलीव ॥”

सेयं कारयित्री । भावकस्योपकुर्वाणा भावयित्री । सा हि कवेः अममभिप्रायं च भावयति । तया खलु फलितः कवेव्यपारतरस्त्रन्यथा सोऽवकेशी स्यात् । “कः पुनरनयोर्भेदो यत्कविर्भावयति भावकश्च कविः” इत्याचार्याः । तदाहुः—

“प्रतिभातारतम्येन प्रतिष्ठा भुवि भूरिधा ।

भावकस्तु कविः प्रायो न भजत्यधमां दशाम् ॥”

“न” इति कालिदासः । पृथगेव हि कवित्वाद्वावकत्वं, भाव-
कत्वाच्च कवित्वं । स्वरूपभेदाद्विषयभेदाच्च । यदाहुः—

“कश्चिद्वाचं रचयितुमलं श्रोतुमेवाऽपरस्तां
कल्याणी ते मतिरुभयथा विस्मयं नस्तनोति ।
नह्येकस्मिन्नतिशयवतां सन्निपातो गुणाना-
मेकः सूते कनकमुपलस्तपरीक्षाक्षमोऽन्यः ॥”

“ते च द्विधाऽरोचकिनः, सतृणाभ्यवहारिणश्च” इति मङ्गलः ।
“कवयोऽपि भवन्ति” इति वामनीयाः । “चतुर्द्वा” इति याया-
वरीयः मत्सरिणस्तत्वाभिनिवेशिनश्च । “तत्र विवेकिनः पूर्वे
तद्विपरीतास्तु ततोऽनन्तरा”^१ इति वामनीयाः । “अरोचकिता हि
तेषां नैसर्गिकी ज्ञानयोनिर्वां । नैसर्गिकीं हिं संस्कारशतेनाऽपि
बङ्गभिव कालिकां ते नै जहति । ज्ञानयोनौ तु तस्यां विशिष्टज्ञे-
यवति वचसि रोचकितावृत्तिरेव” इति यायावरीयः । किञ्च सतृ-
णाभ्यवहारिता सर्वसाधारणी । तथाहि व्युत्पित्सोः कौतुकिनः
सर्वस्य सर्वत्र प्रथमं सा । प्रतिभाविवेकविकलता हि न गुणागुण-
योर्विभागसूत्रं पातयति । ततो बहु त्यजति बहु च गृह्णाति । विवे-
कानुसारेण हि बुद्धयो मधु निष्पन्दन्ते । परिणामे तु यथार्थदर्शी
स्यात् । विभ्रमभ्रंशाश्र निःश्रेयसं सन्निधन्ते । मत्सरिणस्तु प्रतिभा-
तमपि न प्रतिभातं, परगुणेषु वाचंयमत्वात् । स पुनरमत्सरी ज्ञाता
च विरलः । तदुत्तम्—

“कस्त्वं भोः कविरस्मि काप्यभिनवा सूक्तिः सखे पश्यतां
त्यक्ता काव्यकथैव सम्प्रति मया कस्मादिदं श्रूयतां ।
यः सम्यग्विविनक्ति दोषगुणयोः सारं खयं सत्कविः
सोऽस्मिन्भावक एव नास्त्यथ भवेदैवान्न निर्मत्सरः ॥”

तत्त्वाभिनिवेशी तु मध्येसहस्रं यदेकस्तदुत्तम्—

“शब्दानां विविनक्ति गुम्फनविधीनामोदते सूक्तिभिः
सान्द्रं लेहि रसामृतं विचिनुते तात्पर्यमुद्रां च यः ।

^१ A reads न after हि. ^२ A omits न. ^३ B विरलं. ^४ A रसोदयं.

पुण्यैः सङ्घटते विवेकतृविरहादन्तसुखं ताम्यतां
 केषामेव कदाचिदेव सुधियां काव्यश्रमज्ञो जनः ॥
 स्वामी मित्रं च मत्री च शिष्यश्चाचार्यं एव च ।
 कवेर्भवति ही चित्रं किं हि तद्यन्तं भावकः ॥
 काव्येन किं कवेस्तस्य तन्मनोमात्रवृत्तिना ।
 नीयन्ते भावकैर्थस्य न निबन्धा दिशो दश ॥
 सन्ति पुस्तकविन्यस्ताः काव्यबन्धा गृहे गृहे ।
 द्वित्रास्तु भावकमनःशिलापद्मनिकुद्धिताः ॥
 सत्काव्ये विक्रियाः काश्रिद्वावकस्योल्लसन्ति ताः ।
 सर्वाभिनयनिर्णीतौ दृष्टा नाव्यसृजा नयाः ॥
 वाग्भावको भवेत्कश्चित्कश्चिद्वद्यभावकः ।
 सात्त्विकैराङ्गिकैः कश्चिदनुभावैश्च भावकः ॥
 गुणादानपरः कश्चिद्वैषादानपरोऽपरः ।
 गुणदोषाहृतिल्यागपरः कश्चन भावकः ॥
 अभियोगे समानेऽपि विचित्रो यद्यं क्रमः ।
 तेन विद्याः प्रसादोऽत्र वृणां हेतुरमानुषः ॥
 न निसर्गकविः शास्त्रे न क्षुण्णः कवते च यः ।
 विद्म्बयति सात्मानमाग्रहग्रहिलः किल ॥
 कवित्वं न स्थितं यस्य काव्ये च कृतकौतुकः ।
 तस्य सिद्धिः सरस्वत्यास्तद्वमन्नप्रयोगतः ॥
 पदान्तरं वेत्ति सुधीः खवाक्यपरवाक्ययोः ।
 तदा स सिद्धो मनतव्यः कुकविः कविरेव वा ॥”
 कारयित्रीभावयित्र्यावितीमे प्रतिभाभिदे ।
 अथातः कथयिष्यामो व्युत्पत्तिं काव्यमातरम् ॥

॥ इति राजशेखरकृतौ काव्यमीमांसायां कविरहस्ये प्रथमेऽधिकरणे चतुर्थोऽध्यायः
 पदवाक्यविवेकः । कौव्यविशेषु कारयित्री भावयित्री नाम समीक्षा ॥

पञ्चमोऽध्यायः काव्यपाककल्पः ।

“बहुज्ञता व्युत्पत्तिः” इत्याचार्याः । सर्वतोदिक्षा हि कविवाचः ।
तदुक्तम्—“प्रसरति किमपि कथञ्चन नाभ्यस्ते गोचरे वचः कस्य ।
इदमेव तत्कवित्वं यद्वाचः सर्वतोदिक्षाः ॥”

“उचितानुचितविवेको व्युत्पत्तिः” इति यायावरीयः । “प्रति-
भाव्युत्पत्त्योः प्रतिभा श्रेयसी” इत्यानन्दः । सा हि कवेरव्युत्प-
त्तिकृतं दोषमशेषमाच्छादयति । तदाह—

“अव्युत्पत्तिकृतो दोषः शक्त्या संत्रियते कवेः ।
यस्त्वशक्तिकृतस्तस्य श्लगित्येवावभासते ॥”

शक्तिशब्दश्चायमुपचरितः प्रतिभाने वर्तते ।

“एतत्किं शिरसि स्थितं मम पितुः खण्डं सुधाजन्मनो
लालाटं किमिदं विलोचनमिदं हस्तेऽस्य किं पन्नगाः ।
इत्थं कौश्चरिषोः क्रमादुपगते दिग्वाससः शूलिनः
प्रश्ने वामकरोपरोधसुभगं देव्याः स्मितं पातु वः ॥”

“व्युत्पत्तिः श्रेयसी” इति मङ्गलः ॥ सा हि कवेरशक्तिकृतं
दोषमशेषमाच्छादयति । तथा हि—

“कवेः संत्रियतेऽशक्तिर्व्युत्पत्त्या काव्यवर्त्मनि ।
वैद्यर्धीचित्तचित्तानां हेया शब्दार्थगुम्फना ॥”

व्युत्पत्तिर्यथा—“कृतः कण्ठे निष्को नहि किमुत तन्वी मणिलता
कृशं लीलापत्रं अवसि निहितं कुण्डलमुचि ।
न कौशेयं चित्रं वसनमवदातं तु वसितं
समासज्जीभूते निधुवनविलासे वनितया ॥”

“प्रतिभाव्युत्पत्ती मिथः समवेते श्रेयस्यौ” इति यायावरीयः ।
न खलु लावण्यलाभादते रूपसम्पदते रूपसम्पदो वा लावण्यल-
विधर्महते सौन्दर्याय । उभययोगे यथा—

“जङ्गाकाण्डोरुनालो नखकिरणलस्तकेसरालीकरालः
प्रत्यग्रालक्तकाभाप्रसरकिसलयो मञ्चुमञ्चीरभृङ्गः ।
भर्तुर्वल्यानुकारे जयति निजतनुखच्छलावण्यवापी-
सम्भूताम्भोजशोभां विदधदभिन्याद्दण्डपादो भवान्याः ॥”

प्रतिभाव्युत्पत्तिमांश्च कविः कविरित्युच्यते । स च त्रिधा ।
शास्त्रकविः काव्यकविरुभयकविश्च । “तेषामुत्तरोत्तरीयो गरी-
यान्” इति इयामदेवः । “न” इति यायावरीयः । यथा स्वविषये
सर्वो गरीयान् । नहि राजहंसश्चन्द्रिकापानाय प्रभवति, नापि चको-
रोऽङ्गः क्षीरोद्धरणाय । यच्छास्त्रकविः काव्ये रससम्पदं विच्छि-
नत्ति । यत्काव्यकविः शास्त्रे तर्ककर्कशमप्यर्थमुक्तिवैचित्र्येण श्रुथ-
यति । उभयकविस्तूभयोरपि वरीयान्यद्युभयत्र परं प्रवीणः स्यात् ।
तस्मान्तुल्यप्रभावावेव शास्त्रकाव्यकवी । उपकार्योपकारकभावं तु
मिथः शास्त्रकाव्यकव्योरनुमन्यामहे । यच्छास्त्रसंस्कारः काव्यमनु-
गृह्णाति शास्त्रैकप्रवणता तु निगृह्णाति । काव्यसंस्कारोऽपि शास्त्र-
वाक्यपाकमनुरुणद्धि काव्यैकप्रवणता तु विरुणद्धि । तत्र त्रिधा
शास्त्रकविः । यः शास्त्रं विधत्ते, यश्च शास्त्रे काव्यं संविधत्ते, योऽपि
काव्ये शास्त्रार्थं निधत्ते । काव्यकविः पुनरष्टधा । तद्यथा रचना-
कविः, शब्दकविः, अर्थकविः, अलङ्कारकविः, उक्तिकविः, रसकविः,
मार्गकविः, शास्त्रार्थकविरिति । तत्र रचनाकविः—

“लोलल्लाङ्गूलवल्लीवलयितबकुलानोकहस्कन्धगोलै-
गोलाङ्गूलैर्नदद्धिः प्रतिरसितजरत्कन्द्रामन्दिरे षु ।
खण्डेषुद्दण्डपिण्डीतगरतरलकाः प्रापिरे येन वेला-
मालङ्ग्योत्तालैतल्लस्फुटितपुटकिनीवन्धवो गन्धवाहाः ॥”
त्रिधा च शब्दकविर्नामाख्यातार्थभेदेन । तत्र नामकविः—

“विद्येव पुंसो महिमेव राज्ञः
प्रज्ञेव वैद्यस्य दयेव साधोः ।

१ A reads विदधदभिनवां. २ B reads ओत्तान.

लज्जेव शूरस्य मृजेव यूनो
विभूषणं तस्य नृपस्य सैव ॥”

आख्यातकविर्यथा—“उच्चैस्तरां जहसुराजहृषुर्जगर्जु-
राजग्निरे भुजतटीनिकरैः स्फुरद्धिः ।
सन्तुष्टुवुर्मुदिरे बहु मेनिरे च
वाचं गुरोरमृतसम्भवलाभगर्भाम् ॥”

नामाख्यातकविः—“हत्तिविषोऽन्धाः शिथिलांशबाहवः
श्रियो विषादेन विचेतना इव ।
न चुकुशुर्नो रुदुर्न सखनु-
र्न चेलुरासुलिखिता इव क्षणम् ॥”

अर्थकविः—“देवी पुत्रमसूत नृत्यत गणाः किं तिष्ठतेत्युद्गुजे
हर्षाद्गृह्णिरिटाबुदाहृतगिरा चामुण्डयाऽलिङ्गिते ।
पायाद्वो जितदेवदुन्दुभिघनध्वानप्रवृत्तिस्तयो-
रन्योन्याङ्गनिपातजर्जरजरत्सथूलास्थिजन्मा रवः ॥”

द्विधाऽलङ्कारकविः शब्दार्थभेदेन । तयोः शब्दाऽलङ्कारः—
“न प्रासं विषमरणं प्रासं पापेन कर्मणा विषमरणं च ।
न मृतो भागीरथ्यां मृतोऽहमुपगृह्य मन्दभागी रथयाम् ॥”

अर्थाऽलङ्कारः—“आन्तजिह्वापताकस्य फणच्छत्रस्य वासुकेः ।
दंष्ट्राशालाकादारिद्वं कर्तुं योग्योऽस्ति मे भुजः ॥”

उक्तिकविः—“उदरमिदमनिन्द्यं मानिनीश्वासस्त्वाव्यं
स्तनतटपरिणाहो दोर्लता लेत्यसीमा ।
स्फुरति च वदनेन्दुर्दृक्प्रणालीनिपेय-
स्तदिह सुदृशि कल्याः केलयो यौवनस्य ॥”

यथा वा—“प्रतीच्छत्याशोकीं किसलयपरावृत्तिमधरः
कपोलः पाण्डुत्वादवतरति ताढीपरिणतिं ।

१ C जहसुरजहृषु २ C भुजतटानि करैः ३ B रन्योन्याङ्गनिपातजर्जरजरत्सुरास्थिजन्मा.

४ A प्राप्तमपापेन कर्मणा विषमरणं ५ B लव्यं

परिम्लानप्रायामनुवदति हृषिः कमलिनी-
मितीयं माधुर्यं स्पृशति च तनुत्वं च भजते ॥”

रसकविः—“एतां विलोक्य तनूदरि ताप्रपर्णी—
मम्भोनिधौ विवृतशुक्तिपुटोद्धृतानि ।
यस्याः पयांसि परिणाहिषु हारमूत्तर्या
वामभ्रुवां परिणमन्ति पयोधरेषु ॥”

मार्गकविः—“मूलं वालकवीरुद्धां सुरभयो जातीतरुणां त्वचः
सारश्चन्दनशाखिनां किसलयान्याद्राण्यशोकस्य च ।
शैरीषी कुसुमोद्गतिः परिणमन्मोचं च सोऽयं गणः
ग्रीष्मेणोष्महरः पुरा किल ददे दग्धाय पञ्चेषवे ॥”

शास्त्रार्थकविः—“आत्मारामा विहितरतयो निर्विकल्पे समाधौ
ज्ञानोद्रेकाद्विघटितमोग्रन्थयः सत्त्वनिष्ठाः ।
यं वीक्ष्यन्ते कमपि तमसां ज्योतिषां वा परस्ता-
त्तं मोहान्धः कथमयमसुं वेत्ति देवं पुराणम् ॥”

एषां द्वित्रैर्गुणैः कर्नीयान्, पञ्चकैर्मध्यमः, सर्वगुणयोगी महाकविः।
दश च कवेरवस्था भवन्ति । तत्र च बुद्धिमदाहार्यबुद्ध्योः सप्त,
तिस्रश्च औपदेशिकस्य । तद्यथा काव्यविद्यास्तातको, हृदयकविः,
अन्यापदेशी, सेविता, घटमानो, महाकविः, कविराज, आवेशिकः,
अविच्छेदी, सङ्कामयिता च । यः कवित्वकामः काव्यविद्योपविद्याग्र-
हणाय गुरुकुलान्युपास्ते स विद्यास्तातकः । यो हृदय एव कवते
निहृते च स हृदयकविः । यः स्वमपि काव्यं दोषभयादन्यस्येत्यप-
दिश्य पठति सोऽन्यापदेशी । यः प्रवृत्तवचनः पौरस्त्यानामन्यतम-
च्छायामभ्यस्यति स सेविता । योऽनवद्यं कवते न तु प्रवद्धाति स
घटमानः । योऽन्यतरप्रबन्धे प्रबीणः स महाकविः । यस्तु तत्र तत्र
भाषाविशेषे तेषु प्रबन्धेषु तस्मिंस्तस्मिंश्च रसे खत्त्रः स कविराजः ।
ते यदि जगत्यपि कतिपये । यो मन्त्राद्युपदेशवशाल्लङ्घसिद्धिरावे-

शासमकालं कवते स आवेशिकः । यो यदैवेच्छति तदैवाविच्छिन्न-
वचनः सोऽविच्छेदी । यः कन्याकुमारादिषु सिद्धमन्त्रः सरखतीं
सङ्क्रांमयति स सङ्क्रांमयिता । सततमभ्यासवशातः सुकवेः वाक्यं
पाकमायाति । “कः पुनरयं पाकः ?” इत्याचार्याः । “परिणामः” इति
मङ्गलः । “कः पुनरयं परिणामः ?” इत्याचार्याः । “सुपां तिङ्गां च
श्रेवः सैषा व्युत्पत्तिः” इति मङ्गलः । सौशब्द्यमेतत् । “पदनिवे-
शनिष्कम्पता पाकः” इत्याचार्याः । तदाहुः—

“आवापोद्धरणे तावद्यावद्वोलायते मनः ।

पदानां स्थापिते स्थैर्ये हन्त सिद्धा सरखती ॥”

“आग्रहपरिग्रहादपि पदस्थैर्यपर्यवसायस्तस्मात्पदानां परिवृत्ति-
वैमुख्यं पाकः” इति वामनीयाः ॥ तदाहुः—

“यत्पदानि त्यजन्त्येव परिवृत्तिसहिष्णुतां ।

तं शब्दन्यायनिष्णाताः शब्दपाकं प्रचक्षते ॥”

“इयमशक्तिर्न पुनः पाकः” इत्यवन्तिसुन्दरी । यदेकसिन्वस्तुनि
महाकवीनामनेकोऽपि पाठः परिपाकवान्भवति, तस्माद्रसोचित-
शब्दार्थसूक्तिनिवन्धनः पाकः । यदाह—

“गुणालङ्कारीत्युक्तिशब्दार्थग्रथनक्रमः ।

खदते सुधियां येन वाक्यपाकः स मां प्रति ॥”

तदुत्तम्—“सति वक्तरि सत्यर्थं शब्दे सति रसे सति ।

अस्ति तज्ज विना येन परिस्तवति वाङ्माधु ॥”

“कार्यानुमेयतया यत्तच्छब्दनिवेद्यः परं पाकोऽभिधाविषयस्तत्स-
हृदयप्रसिद्धिसिद्ध एव व्यवहाराङ्गमसौ” इति यायावरीयः । स
च कविग्रामस्य काव्यमभ्यस्यतो नवधा भवति । तत्राद्यन्तयोरखादु
पित्तुमन्दपाकम्, आदावखादु परिणामे मध्यमं बद्रपाकम्, आ-
दावखादु परिणामे खादु मुद्रीकापाकम्, आदौ मध्यममन्ते चां-
खादु वार्त्ताकपाकम्, आद्यन्तयोर्मध्यमं तिन्तिडीकपाकम्, आदौ

१ A सिद्धिमन्त्रः. २ B संकमयति. ३ B संकमयिता. ४ A श्रवः० या.

५ B अवापो०. ६ B च.

मध्यममन्ते खादु सहकारपाकम्, आदावृत्तममन्ते चाखादु क्रमुक-
पाकम्, आदावृत्तममन्ते मध्यमं ब्रुपुसपाकम्, आद्यन्तयोः खादु
नालिकेरपाकमिति । तेषां त्रिष्वपि त्रिकेषु पाकाः प्रथमे लोज्याः ।
वरमकविन् पुनः कुकविः स्यात् । कुकविता हि सोच्छासं मरणम् ।
मध्यमाः संस्कार्याः । संस्कारो हि सर्वस्य गुणमुत्कर्षति । द्वादशव-
र्णमपि सुवर्णं पावकपाकेन हेमीभवति । शेषा ग्राह्याः । खभावद्युद्दं
हि न संस्कारमपेक्षते । न मुक्तामणेः शाणस्तारतायै प्रभवति । अन-
वस्थितपाकं पुनः कपित्थपाकमामनन्ति । तत्र पलालधूननेन अन्न-
कणलाभवत्सुभाषितलाभः ।

सम्यगभ्यस्यतः काव्यं नवधा परिपच्यते ।
हानोपादानसूत्रेण विभजेत्तद्विबुद्धिमान् ॥
अयमत्रैव शिष्याणां दर्शितस्त्रिविधो विधिः ।
किन्तु विविधमप्येतत्रिजगत्यस्य वर्तते ॥

॥ इति राजशेखरकृतौ काव्यमीमांसायां कविरहस्ये प्रथमेऽधिकरणे
शिष्यविशेषेषु काव्यपाककल्पः पञ्चमोऽध्यायः ॥

षष्ठोऽध्यायः पदवाक्यविवेकः ।

व्याकरणस्मृतिनिर्णीतः शब्दो निरुक्तनिधैष्टादिभिर्निर्दिष्टस्त-
दभिधेयोऽर्थस्तौ पदम् । तस्य पञ्च वृत्तयः सुबृत्तिः, समासवृत्तिः,
तद्वितवृत्तिः, कृद्वृत्तिः, तिङ्गवृत्तिश्च । गौरश्वः पुरुषो हस्तीति जाति-
वाचिनः शब्दाः । हरो हरिहरिण्यगर्भः काल आकाशं दिगिति
द्रव्यवाचिनः । श्वेतः कृष्णो रक्तः पीत इति च गुणवाचिनः । प्राद-
यश्चादयश्चासत्त्ववचनाः । नगरमुप प्रस्थितः पन्थाः, वृक्षमनु द्योतते
विद्युदिति कर्मप्रवचनीयाः । “सेयं सुबृत्तिः पञ्चतय्यपि वाङ्गयस्य
माता” इति विद्वांसः । सुबृत्तिरेव समासवृत्तिः । व्याससमासा-

१ B reads हारो. २ B निर्धादिभिः.

वेवानयोर्भेदहेतु । सा च षोढा द्रन्द्रादिभेदेन । तत्र षट्समासीस-
माससूक्तम्—

“द्रन्द्रोऽस्मि द्विगुरस्मि च गृहे च मे सततमव्यथीभावः ।
तत्पुरुष कर्म धारय येनाऽहं स्यां बहुव्रीहिः ॥”

तद्वितवृत्तिः पुनरनन्ता । तद्विशास्त्रप्रायो वादो यदुत तद्वित-
मूढाः पाणिनीयाः । माञ्जिष्ठं रौचनिकं सौरं सैन्धवं वैयासीयमिति
तद्वितान्ताः । प्रातिपदिकविषया चेयम् । कृद्वृत्तिश्च धातुविषया ।
कर्त्ता हर्त्ता कुम्भकारो नगरकार इति कृदन्ताः । तिङ्गवृत्तिर्दशाधा
दशलकारीभेदेन । द्विधा च सा धातुसुबधातुविषयत्वेन । अपाक्षीत्
पचति पक्ष्यतीति धातवीयान्याख्यातानि । अपल्लवयत् पल्लवयति
पल्लवयिष्यतीति सौब्धातवीयानि । तदिदमित्थङ्कारं पञ्चप्रकारमपि
पद्जातं मिथः समन्वीयमानमानन्त्याय कल्पते । तज्जन्मा चैष विदुषां
वादो यत्किल दिव्यं समासहस्रं बृहस्पतिर्वत्ता शतक्तुरध्येता
तथापि नान्तः शब्दराशोरासीत् । तत्र दयितसुबवृत्तयो विदर्भाः ।
बहुभसमासवृत्तयो गौडाः । प्रियतद्विता दाक्षिणात्याः । कृतप्रयो-
गरुचय उदीच्याः । अभीष्टतिङ्गवृत्तयः सर्वेऽपि सन्तः । तेषां च
विशेषलक्षणानुसन्धानेनावर्द्धताख्यातगणः । उक्तश्च—

“विशेषलक्षणविदां प्रयोगाः प्रतिभान्ति ये ।
आख्यातराशिस्तैरेष प्रस्त्रहं ह्युपचीयते ॥”

पदानामभिधित्सतार्थग्रन्थनाकरः सन्दर्भो वाक्यम् । “तस्य च
त्रिधाऽभिधाव्यापारः” इत्यौद्घटाः । वैभक्तः शाक्तः शक्तिविभक्ति-
मयश्च । प्रतिपदं श्रूयमाणासूपपदविभक्तिषु कारकविभक्तिषु वा
वैभक्तः । लुप्तास्वपि विभक्तिषु समाससामर्थ्यात्तदर्थावगतौ
शाक्तः । उभयात्मा च शक्तिविभक्तिमयः । तत्र वैभक्तः—

“नमस्तस्मै वराहाय लीलयोद्वरते महीं ।
खुरयोर्मध्यगो यस्य मेरुः खणखणायते ॥”

शाक्तः—“वित्रस्तशत्रुः सप्तहयालुलोकः
प्रपञ्चसामन्त उदग्रसन्त्वः ।
अधिष्ठितौदार्यगुणोऽसिपत्र-
जितावनिर्नास्ति नृपस्त्वदन्यः ॥

यथा वा—“कण्ठदोलायितोऽमनीलेन्दीवरदामकाः ।
हेरिभीत्याश्रिताशेषकालियाहिकुला इव ॥”

शक्तिविभक्तिमयः—“अथागादेकदा स्पष्टचतुराशासुखशुतिः ।
तं ब्रह्मेव शरत्कालः प्रोत्पुल्कमलासनः ॥”

तत्र वाक्यं दशाधा । एकाख्यातम्, अनेकाख्यातम्, आवृत्ताख्यातम्, एकाभिधेयाख्यातं, परिणताख्यातम्, अनुवृत्ताख्यातं, समुच्चिताख्यातम्, अध्याहृताख्यातं, कृदभिहिताख्यातम्, अनपेक्षिताख्यातमिति ॥

तत्रैकाख्यातम्—“जयत्येकपदाक्रान्तसमस्तसुवनत्रयः ।

द्वितीयपदविन्यासव्याकुलाभिनयः शिवः ॥”

अनेकाख्यातम् । तत्र द्विधा सान्तरं निरन्तरम् ॥ तयोः प्रथमम्—

“देवासुरास्तमथ मन्थगिरां विरामे
पद्मासनं जय जयेति बभाषिरे च ।
द्राघेजिरे च परितो बहु मेनिरे च
खाग्रेसरं विदधिरे च ववन्दिरे च ॥”

द्वितीयम्—“त्वं पासि हंसि तनुषे मनुषे विभर्षि
विभ्राजसे सृजसि संहरसे विरौषि ।
आससे निरस्यसि सरस्यसि रासि लासि
सङ्कीडसे ब्रुडसि मेधसि मोदसे च ॥”

“आख्यातपरतत्रा वाक्यवृत्तिरतो यावदाख्यातमिह वाक्यानि”
इत्याचार्याः । “एकाकारतया कारकयामस्यैकार्थतया च वचोवृत्ते-
रेकमेवेदं वाक्यम्” इति यायावरीयः ।

आवृत्ताख्यातम्—“जयत्यमलकौस्तुभस्तवकितांशपीठो हरि-
र्जयन्ति च मृगेक्षणाश्चलदपाङ्गदृष्टिकमाः ।
ततो जयति महिला तदनु सर्वसंवेदना-
विनाशकरणक्षमो जयति पञ्चमस्य ध्वनिः ॥”

एकाभिधेयाख्यातम्—

“हृष्यति चूतेषु चिरं तुष्यति बकुलेषु मोदते मरुति ।

इह हि मधौ कलकूजिषु पिकेषु च प्रीयते रागी ॥”

परिणताख्यातम्—“सोऽस्मिन्जयति जीवातुः पञ्चेषोः पञ्चमध्वनिः ।
ते च चैत्रे विचित्रैलाकक्षोलीकेलयोऽनिलाः ॥”

अनुवृत्ताख्यातम्—“चरन्ति चतुरस्मोधिवेलोद्यानेषु दन्तिनः ।
चक्रवालाद्रिकुञ्जेषु कुन्दभासो गुणाश्च ते ॥”

समुचिताख्यातम्—“परिग्रहभराकान्तं दौर्गत्यगतिचोदितं ।
मनो गच्छीव कुपथे चीत्करोति च याति च ॥”

यथा च—“स देवः सा दंष्ट्रा कृतकिटिविलासस्मितसिता
द्वयं दिदयात्तुभ्यं मुदमिदमुदारं जयति च ।
उदश्चद्विभूयस्तरलितनिवेशा वसुमती
यदग्रे यच्छासैर्गिरिगुडकलीलामुदवहत् ॥”

अध्याहृताख्यातम्—“दोर्दण्डताण्डवभ्रष्टमुडुखण्डं विभर्ति यः ।
व्यस्तपुष्पाञ्जलिपदे चन्द्रचूडः श्रिये स वः ॥”

कृदभिहिताख्यातम्—“अभिमुखे मयि संहृतमीक्षितं
हसितमन्यनिमित्तकथोदयं ।
विनयवाधितवृत्तिरतस्या
न विवृतो मदनो न च संवृतः ॥”

अनपेक्षिताख्यातम्—“कियन्मात्रं जलं विप्र ? जानुदग्नं नराधिप ।
तथापीयमवस्था ते न सर्वत्र भवादशाः ॥”

गुणवदलङ्घतश्च वाक्यमेव काव्यम् ॥ “असत्यार्थभिधायित्वा-
न्नोपदेष्टव्यं काव्यम्” इत्येके ॥ यथा—

“स्तेमः स्तोकोऽपि नाङ्गे श्वसितमविकलं चक्षुषां सैव वृत्तिः
मध्येक्षीरान्धि मग्नाः स्फुटमथ च वर्यं कोऽयमीद्वक्प्रकारः ।
इत्थं दिग्भित्तिरोधःक्षतविसरतया मांसलैस्त्वचशोभिः
स्तोकावस्थान्तुस्यैस्त्रिजगति धवले विस्मयन्ते मृगाक्ष्यः ॥”

यथा च—

“अश्वद्वासुग्रभोगीश्वरफणपवनाध्मातपातालतालुः
त्रुट्यन्नानागिरीन्द्रावलिशिखरखरास्फाललोलाम्बुराशिः ।
उद्यन्नीरन्ध्रधूलीविधुरसुरवधुसुच्यमानोपशालयः
कल्योद्योगस्य यस्य त्रिभुवनदमैनः सैन्यसम्र्द्द आसीत् ॥”

आहुश्च—“दृष्टं किञ्चिद्दृष्टमन्यदपरं वाचालवार्तार्पितं
भूयस्तुण्डपुराणतः परिणतं किञ्चिच्च शास्त्रश्रुतं ।
सूक्तया वस्तु यद्व चित्ररचनं तत्काव्यमव्याहतं
रत्नस्येव न तस्य जन्म जलधेनो रोहणाद्वा गिरेः ॥”

“न” इति यायावरीयः—

“नासत्यं नाम किञ्चन काव्ये यस्तु स्तुत्येष्वर्थवादः ।
स न परं कविकर्मणि श्रुतौ च शास्त्रे च लोके च ॥”

तत्र औतः—“पुष्पिण्यौ चरतो जडे भूषणुरात्मा फलेग्रहिः ।
शेरेऽस्य सर्वे पाप्मानः अमेण प्रपथे हताः ॥”

शास्त्रीयः—“आपः पवित्रं प्रथमं पृथिव्या-
मपां पवित्रं परमं च मग्नाः ।
तेषां च सामर्ग्यजुषां पवित्रं
महर्षयो व्याकरणं निराहुः ॥”

किञ्च—“यस्तु प्रयुज्ञे कुशलो विशेषे शब्दान्यथावद्व्यवहारकाले ।
सोऽनन्तमामोति जयं परत्र वाग्योगविहृष्यति चापशब्दैः ॥

१ A explains as उपकण्ठः. २ A दसनः. ३ B सुखर्थवादः. ४ A पुष्पिण्यौ.
५ B सर्वपाप्मानः.

“कः?। वाग्योगविदेव । कुत एतत्? । यो हि शब्दाज्ञानात्यपश-
ब्दानप्यसौ जानाति । यथैव हि शब्दज्ञाने धर्म, एवमपशब्दज्ञानेऽप्य-
धर्मः । अथवा भूयानधर्मः प्राप्नोति । भूयांसो ह्यपशब्दा अल्पीयांसः
शब्दाः । एकैकस्य हि शब्दस्य वहवोऽपश्रंशाः । तथथा । गौरि-
त्यस्य शब्दस्य गावी गोणी गोता गोपोतलिकेत्येवमादयोऽपश्रंशाः ।
अथ योऽवाग्योगवित् अज्ञानं तस्य शरणम् । नात्यन्तायाज्ञानं
शरणं भवितुमर्हति । यो ह्यज्ञानन्वै ब्राह्मणं हन्यात्सुरां वा पिबे-
त्सोऽपि मन्ये पतितः स्यात् । एवं तर्हि सोऽनन्तमाप्नोति जयं
परत्र वाग्योगविहुष्यति चापशब्दैः । कः? । अवाग्योगविदेव । अथ
यो वाग्योगवित् विज्ञानं तस्य शरणम् । क्व पुनरिदं पठितम्? ।
आजा नाम श्लोकाः । किञ्च भोः श्लोका अपि प्रमाणम्? । किञ्चातः? ।
यदि प्रमाणमयमपि श्लोकः प्रमाणं भवितुमर्हति ।”

‘यद्युद्भवरवर्णानां घटीनां मण्डलं महत् ।

पीतं न गमयेत्स्वर्गं किं तत्क्रतुगतं नयेत् ॥’ इति

“प्रमत्तगीत एष तत्रभवतो यस्त्वप्रमत्तगीतस्तत्प्रमाणमेव” इति
गोनर्दीयः ।

लौकिकः—“गुणानुरागमिश्रेण यशसा तव सर्पता ।

दिग्बधूनां मुखे जातमकस्मादर्द्धकुङ्कुमम् ॥”

“असदुपदेशकत्वात्तर्हि नोपदेष्टव्यं काव्यम्” इत्यपरोऽयथा एवं—

“वयं वाल्ये डिम्भास्तरुणिमनि यूनः परिणता-

वपीच्छामो वृद्धानपरिणयविधेस्तु स्थितिरियं ।

त्वयारब्धं जन्म क्षपयितुममार्गेण किमिदं

न नो गोत्रे पुत्रि कचिदपि सतीलाञ्छनमभूत् ॥”

“अस्त्वयसुपदेशः किन्तु निषेध्यत्वेन न विधेयत्वेन” इति याया-
वरीयः । य एवंविधा विधयः परस्त्रीषु पुंसां सम्भवन्ति तानवद्बु-
ध्येतेति कवीनां आवः । किञ्च कविवचनायत्ता लोकयात्रा । “सा
च निःश्रेयसमूलम्” इति महर्षयः । यदाहुः—

१ C “दुष्टति अपशब्दैः कः?”

“काव्यमर्यो गिरो यावच्चरन्ति विशदा भुवि ।
तांवत्सारस्तं स्थानं कविरासाद्य मोदते ॥”

किञ्च—“श्रीमन्ति राज्ञां चरितानि यानि
प्रभुत्वलीलाश्च सुधाशिनां याः ।
ये च प्रभावास्तपसामृषीणां
ताः सत्कविभ्यः श्रुतयः प्रसूताः ॥”

उत्कृश्च—“ख्याता नराधिपतयः कविसंश्रयेण
राजाश्रयेण च गताः कवयः प्रसिद्धिः ।
राज्ञा समोऽस्ति न कवेः परमोपकारी
राज्ञो न चास्ति कविना सदृशः सहायः ॥
वल्मीकजन्मा स कविः पुराणः
कवीश्वरः सत्यवतीसुतश्च ।
यस्य प्रणेता तदिहानवद्यं
सारस्वतं वर्त्म न कस्य वन्द्यम्? ॥”

“असभ्यार्थाभिधायित्वान्नोपदेष्टव्यं काव्यम्” इति च केचित् ।

यथा—

“प्रसर्पन्प्रग्रीवैर्भृत्सुवनकुक्षिर्झणह्याणा-
करालः प्रागलभ्यं वदति तस्मीनां प्रणयिषु ।
विलासव्यत्यासाज्जघनफलकास्फालनघन-
सफुटच्छेदोत्सक्तः कलकनककाश्चीकलकलः ॥”

अपि च—“निलं त्वयि प्रचुरचित्रकपत्रभङ्गी-
ताडङ्गताडनविपाणहुरगण्डलेखाः ।
स्त्रिहन्तु रत्नरशनारणनाभिराम-
कामार्तिनर्तितनितम्बतदास्तस्मयः ॥”

“प्रक्रमापन्नो निबन्धनीय एवायमर्थः” इति यायावरीयः । तदिदं
श्रुतौ शास्त्रे चोपलभ्यते । तत्र याजुषः—

“योनिरुद्गुलं शिशं मुशलं मिथुनमेवैतत् प्रजननं क्रियते ॥”

आर्चः—“उपोप मे परामुशा मा मे दध्राणि मन्यथाः ।

सर्वाऽहमस्मि रोमशा गौन्धारीणामिवाविका ॥”

शास्त्रीयः—“यस्याः प्रसन्नधवलं चक्षुः पर्यन्तपक्षमलं ।

नवनीतोपमं तस्या भवति स्मरमन्दिरम् ॥”

पदवाक्यविवेकोऽयमिति किञ्चित्प्रपञ्चितः ।

अथ वाक्यप्रकारांश्च कांश्चिदन्यान्निवोधत ॥

॥ इति राजशेखरकृतौ काव्यमीमांसायां कविरहस्ये प्रथमेऽधिकरणे

षष्ठोऽध्यायः पदवाक्यविवेकः ॥

सप्तमोऽध्यायः पाठप्रतिष्ठा ।

वाक्यं वचनमिति व्यवहरन्ति । तच्च त्रिधा प्रणेतृभेदेन ब्राह्मं, शौर्वं, वैष्णवमिति । तदिदं वायुप्रोक्तपुराणादिभ्य उपलब्धं यदुत ब्राह्मं वचः पञ्चधा स्वायम्भुवमैश्वरमार्षमार्षीकमार्षिपुत्रकं च । स्वयम्भूर्ब्रह्मा तस्य स्वायम्भुवम् । तन्मनोजन्मानो भृगुप्रभृतयः पुत्रास्ते ईश्वरास्तेषामैश्वरम् । ईश्वराणां सुता ऋषयस्तेषामार्षम् । ऋषीणामपल्यानि ऋषीकास्तेषामार्षीकम् । ऋषीकाणां सूनव ऋषिपुत्रकास्तेषामार्षिपुत्रकम् । स्वयम्भुवः प्रथमं वचः श्रुतिः, श्रुतेरन्यच्च स्वायम्भुवम् । तहाङ्गुः—

“सर्वभूतात्मकं भूतं परिवादं च घद्गवेत् ।

कचिन्निरुक्तमोक्षार्थं वाक्यं स्वायम्भुवं हि तत् ॥”

तदेव स्तोकरूपान्तरपरिणतमैश्वरं वचः । उक्तश्च—

“व्यक्तक्रममसंक्षिप्तं दीसगम्भीरमर्थवत् ।

प्रत्यक्षं च परोक्षं च लक्ष्यतामैश्वरं वचः ॥”

आर्षम्—“यत्किञ्चिन्मत्रसंयुक्तं युक्तं नामविभक्तिभिः ।

प्रत्यक्षाभिहितार्थं च तद्वीणां वचः स्मृतम् ॥”

आर्षीकम्—“नैगमैर्विविधैः शब्दैर्निपातवहुलं च यत् ।

न चापि सुमहंद्राक्यमृषीकाणां वचस्तु तत् ॥”

आर्षिपुत्रकम्—“अविस्पष्टपदप्रायं यच्च स्याद्दुसंशयम् ।

ऋषिपुत्रवचस्तत्स्यात्सर्वपरिदेवनम् ॥”

तदुदाहरणानि पुराणेभ्य उपलब्धेत । सारखताः कवयो नः पूर्वे इत्थंकारं कथयन्ति । ब्रह्मविष्णुरुद्रगुहवृहस्पतिभार्गवादिद्विष्ण्येषु चतुःषष्ठावुपदिष्टैः वचः पारमेश्वरम् । क्रमेण च सञ्चरहैवैर्देवव्योनिभिश्च यथामत्युपजीव्यमानं दिव्यमिति व्यपदिश्यते । देवव्योनयस्तु—

“विद्याधराप्सरोयक्षरक्षोगन्धर्वकिन्नराः ।

सिद्धगुह्यकभूताश्च पिशाचा देवयोनयः ॥”

तत्र पिशाचादयः शिवानुचराः खभूमौ संस्कृतवादिनः, मर्त्येतु भूतभाषया व्यवहरन्तो निबन्धनीयाः । अप्सरसस्तु प्राकृतभाषया । तदिव्यं वचश्चतुर्द्वा । वैबुधं वैद्याधरं गान्धवं योगिनीगतं च । शेषाणामेतेष्वेवोपलक्षणं प्रकृतिसादृश्येन । तत्र वैबुधम्—

“समासव्याससंबूधं शृङ्गाराञ्चुतसम्भृतं ।

सानुप्रासमुदारं च वचः स्याद्मृताशिनाम् ॥”

यथा—“यच्चन्द्रकोटिकरकोरकभारभाजि

बभ्राम बभ्रुणि जटाकुहरे हरस्य ।

तद्वः पुनातु हिमशैलशिलानिकुञ्ज-

श्वात्कारडम्बरविरावि सुरापगम्भः ॥”

वैद्याधरम्—“स्तोकानुप्राससच्चायं चतुरोक्तिप्रसादि च ।

द्राघीयसा समासेन विद्धि वैद्याधरं वचः ॥”

यथा—“प्रणतसुरकिरीटप्रांशुरतांशुवंश-
च्छुरितनखशिखायोद्भासमानारुणाङ्गे ।
उद्दिततरणिवृन्दोहामधामोर्ध्वनेत्र-
उवलननिकरदग्धानङ्गमूर्ते नमस्ते ॥”

यथा वा—“भ्रमति भ्रमरकरम्बितनन्दनवनचम्पकस्तबकगौरः ।
वात्याहृत इव वियति स्फुटलक्ष्मा रोहिणीरमणः ॥”

गान्धर्वम्—“हस्यैः समासैर्भूयोभिर्विभूषितपदोच्यथा ।
तत्त्वार्थग्रथनग्राह्या गन्धर्वाणां सरखती ॥”

यथा—“नमः शिवाय सोमाय सगणाय ससूनवे ।
सवृष्टव्यालशूलाय सकपालाय सेन्द्रवे ॥”

योगिनीगतम्—“समासरूपकप्रायं गम्भीरार्थपदक्रमं ।
सिद्धान्तसमयस्थायि योगिनीनामिदं वचः ॥”

यथा—“दुखेन्धनैकदहनामृतवर्षमेघ
संसारकूपपतनैककरावलम्ब ।
योगीन्द्रदर्पण जगद्गतकृत्स्लतेजः-
प्रत्यक्षचौरवर वीरपते नमस्ते ॥”

महाप्रभावत्वाङ्गौजङ्गममपि दिव्यमित्युपचर्यते ।
“प्रसन्नमधुरोदात्तसमासव्यासभागवत् ।
अनोजस्तिपदप्रायं वचो भवति भोगिनाम् ॥”

यथा—“सुसर्जितां ओत्रमुखां सुरुपा-
मनेकरतोङ्गवलचित्रिताङ्गी ।
विद्याधरेन्द्रः प्रतिगृह्य वीणां
पिनाकिने गायति मङ्गलानि ॥”

“किमर्थं पुनरनुपदेश्ययोर्ब्रह्मपारमेश्वरयोर्वाक्यमार्गयोरुपन्धा-
सः?” इत्याचार्याः । “सोऽपि कवीनामुपदेशापरः” इति यायावरीयः ।

यतो नास्तकादावीश्वरादीनां देवानां च प्रवेशे तच्छायावन्ति वा-
तारव्यवहाररुचेर्भगवतो वासुदेवस्य वचो वैष्णवं तन्मानुषमिति
व्यपदिशन्ति । तच्च त्रिधा रीतित्रयमेदेन । तदाहुः—

“वैदर्भी गौडीया पाञ्चाली चेति रीतयस्तिस्तः ।
आशु च साक्षात्निवसति सरस्वती तेन लक्ष्यन्ते ॥
रीतिरूपं वाक्यवित्तयं काकुः पुनरनेकयति ॥”

“काकुर्वक्रोक्तिर्नाम शब्दाऽलङ्घारोयम्” इति रुद्रटः ॥ “अभि-
प्रायवान्पाठधर्मः काकुः, स कथमलङ्घारी स्यात्?” इति यायावरीयः ।
सा च द्विधा साकाङ्घा निराकाङ्घा च । वाक्यान्तराकाङ्घिणी सा-
काङ्घा, वाक्योत्तरभाविनी निराकाङ्घा । तदेव वाक्यं काकुविशेषेण
साकाङ्घम् । तदेव काकन्तरेण निराकाङ्घम् । आक्षेपगर्भा, प्रभगर्भा,
वितर्कगर्भा चेति साकाङ्घा । विधिरूपा, उत्तररूपा, निर्णयरूपेति
निराकाङ्घा । तत्राक्षेपगर्भा—

“यदि मे वल्लभा दूती तदाऽहमपि वल्लभा ।
यदि तस्याः प्रिया वाचः तन्माऽपि प्रियप्रियाः ॥”

एवमेव निर्देष्टुर्विधिरूपा । प्रभगर्भा—

“गतः स कालो यत्रासीन्मुक्तानां जन्म वल्लिषु ।
वर्तन्ते साम्प्रतं तासां हेतवः शुक्तिसम्पुदाः ॥”

इयमेवोपदेष्टुरुत्तररूपा । वितर्कगर्भा—

“नवजलधरः सन्नद्वोऽयं न दृसनिशाचरः
सुरधनुरिदं दूराकृष्टं न नाम शारासनम् ।
अयमपि पदुर्धारासारो न वाणपरम्परा
कनकनिकषलिग्धा विद्युत्प्रिया न ममोर्वशी ॥”

इयमेवोपदेष्टुर्निर्णयरूपा । ता इमास्तिस्त्रोऽपि नियतनिष्ठन्धाः ।
तद्विपरीताः पुनरनन्ताः । तत्राभ्युपगमानुनयकाकु—

“युष्मच्छासनलङ्घनाम्भसि मया मग्नेन नाम स्थितं
प्राप्ता नाम विगर्हेणा स्थितिमतां मध्येऽनुजानामपि ।

क्रोधोल्लासितशोणितारुणगदस्योच्छिन्दतः कौरवा-
नद्यैकं दिवसं ममाऽसि न गुरुर्नाऽहं विधेयस्त्व ॥”

अभ्यनुज्ञोपहासकाकू—“मशामि कौरवशतं समरे न कोपाद्
दुःशासनस्य रुधिरं न पिबाम्युरस्तः ।
सञ्चूर्णयामि गदया न सुयोधनोरु
सनिंधि करोतु भवतां नृपतिः पणेन ॥”

एवं त्रिचतुरकाकुयोगोऽपि । तत्र त्रियोगः—

“सेयं पदयति नो कुरञ्जकवधूस्तैवमुद्दीक्षते
तस्याः पाणिरयं न मारुतवलत्पत्राङ्गुलिः पल्लवः ।
तारं रोदिति सैव नैष मरुता वेणुः समापूर्यते
सेयं मामभिभाषते प्रियतमा नो कोकिलः कूजति ॥”

चतुर्थोऽगः—“उच्यतां स वचनीयमशेषं
नेश्वरे परुषता सखि साध्वी ।
आनयैनमनुनीय कथं वा
विप्रियाणि जनयन्ननेयः ॥”

“सख्या वा नायिकाया वा सखीनायिकयोरथ ।
सखीनां भूयसीनां वा वाक्ये काकुरिह स्थिता ॥
पदवाक्यविदां मार्गो योऽन्यथैव व्यवस्थितः ।
स त्वाङ्गाभिनयो द्योत्या (नयद्योत्यः?) तं काकुः कुरुतेऽन्यथा ॥
अयं काकुकृतो लोके व्यवहारो न केवलं ।
शास्त्रेष्वप्यस्य साम्राज्यं काव्यस्याप्येष जीवितम् ॥
कामं विवृणुते काकुरर्थान्तरमतन्द्रिता ।
स्फुटीकरोति तु सतां भावाभिनयचातुरीम् ॥
इत्थं कविर्निबन्धीयादित्थं च मतिमान्पठेत् ।
यथा निबन्धनिगदद्वायां काञ्चनिविश्वति ॥

करोति काव्यं प्रायेण संस्कृतात्मा यथा तथा ।
 पठितुं वेत्ति स परं यस्य सिद्धा सरखती ॥
 यथा जन्मान्तराभ्यासात्कण्ठे कस्यापि रक्तता ।
 तथैव पाठसौन्दर्ये नैकजन्मविनिर्मितम् ॥
 संस्कृतमप्रशंशां लालित्यालिङ्गितं पठेत् ।
 प्राकृतं भूतभाषां च सौष्ठवोत्तरमुद्गिरेत् ॥
 प्रसन्ने मन्द्रयेद्वाचं तारयेत्तद्विरोधिनि ।
 मन्द्रतारौ च रचयेन्निर्वाहिणि यथोत्तरम् ॥
 ललितं काकुसमन्वितमुज्ज्वलमर्थवशकृतपरिच्छेदम् ।
 श्रुतिसुखविविक्तवर्णं कवयः पाठं प्रशंसन्ति ॥
 अतिरूर्णमतिविलम्बितमुल्बणनादं च नादहीनं च ।
 अपदच्छिन्नमनावृतमतिमृदुपरुषं च निन्दन्ति ॥
 गम्भीरत्वमनैश्वर्यं निर्वृद्धिस्तारमन्द्रयोः ।
 संयुक्तवर्णलावण्यमिति पाठगुणाः स्मृताः ॥
 यथा व्याघ्री हरेत्पुत्रान्दृष्टाभिश्च न पीडयेत् ।
 भीता पतनभेदाभ्यां तद्वद्वर्णान्प्रयोजयेत् ॥
 विभक्तयः स्फुटा यत्र समासश्चाकदर्थितः ।
 अस्लानः पदसन्धिश्च तत्र पाठः प्रतिष्ठितः ॥
 न व्यस्तपदयोरैक्यं न भिदां तु समस्तयोः ।
 न चाख्यातपदस्लानिं विदधीत सुधीः पठन् ॥
 आगोपालकमायोषिदास्तामेतस्य लेख्यता ।
 इत्थं कविः पठन्काव्यं वाग्देव्या अतिवल्लभः ॥
 येऽपि शब्दविदो नैव नैव चार्थविचक्षणाः ।
 तेषामपि सतां पाठः सुषु कर्णरसायनम् ॥
 पठन्ति संस्कृतं सुषु कुण्ठाः प्राकृतवाचि ते ।
 वाणारसीतः पूर्वेण ये केचिन्मगधादयः ॥”
 आह सा—“ब्रह्मन्विज्ञापयामि त्वां स्वाधिकारजिहासया ।
 गौडस्त्यजतु वा गाथामन्या वाऽस्तु सरखती ॥

नातिस्पष्टो न चाश्लिष्टो न रुक्षो नातिकोमलः ।
 न मन्द्रो नातितारश्च पाठी गौडेषु वाङ्वः ॥
 रसः कोऽप्यस्तु काप्यस्तु रीतिः कोऽप्यस्तु वा गुणः ।
 सर्वं सर्वकर्णादाष्टंकारोत्तरपाठिनः ॥
 गद्ये पद्येऽथवा मिश्रे काव्ये काव्यमना अपि ।
 गेयगर्भे स्थितः पाठे सर्वोऽपि द्रविडः कविः ॥
 पठन्ति लट्टं भं लाटाः प्राकृतं संस्कृतद्विषः ।
 जिह्वा ललितोल्लापलब्धसौन्दर्यमुद्रया ॥
 सुराष्ट्रात्रवणाद्या ये पठन्त्यर्पितसौष्ठवम् ।
 अपञ्चशावदंशानि ते संस्कृतवचांस्यपि ॥
 शारदायाः प्रसादेन काश्मीरः सुकविर्जनः ।
 कर्णे गुडूचीगण्डूषस्तेषां पाठक्रमः किमु ! ॥
 ततः पुरस्तात्कवयो ये भवन्त्युत्तरापथे ।
 ते महत्यपि संस्कारे सानुनासिकपाठिनः ॥
 मार्गानुगेन निनदेन निधिर्गुणानां
 सम्पूर्णवर्णरचनो यतिभिर्विभक्तः ।
 पाञ्चालमण्डलभुवां सुभगः कवीनां
 ओच्रे मधु क्षरति किञ्चन काव्यपाठः ॥
 लल्लुकारया जिह्वां जर्जरसफाररेफया ।
 गिरा सुजङ्गाः पूज्यन्ते काव्यभव्यधियो न तु ॥
 पञ्चस्थानसमुद्भववर्णेषु यथाखरूपनिष्पत्तिः ।
 अर्थवद्वेन च विरतिः सर्वस्वमिदं हि पाठस्य ॥”
 सकाकुकलना पाठप्रतिष्ठेयं प्रेतिष्ठिता ।
 अर्थानुशासनस्याथ प्रकारः परिकीर्त्यते ॥

॥ इति राजशेखरकृतौ काव्यमीमांसायां कविरहस्ये प्रथमेऽधिकरणे सप्तमोऽध्यायः
 वाक्यविशेषाः काकुकलना पाठप्रतिष्ठा च ॥

अष्टमोऽध्यायः काव्यार्थयोनयः ।

“श्रुतिः, समृतिः, इतिहासः, पुराणं, प्रमाणविद्या, समयविद्या, राजसिद्धान्तव्ययी, लोको, विरचना, प्रकीर्णकं च काव्यार्थानां द्वादश योनयः” इति आचार्याः । “उचितसंयोगेन, योकृसंयोगेन, उत्पाद्यसंयोगेन, संयोगविकारेण च सह षोडश” इति यायावरीयः । तत्र श्रौतः । “उर्वशी हाप्सराः पुरुरवसमैडं चकमे” । अन्नार्थे—

“चन्द्राहुधः समभवद्वगवान्नरेन्द्र-
माद्यं पुरुरवसमैडंमसावसूत ।
तं चाप्सराः स्मरवती चकमे किमन्य-
दत्रोर्वशी स्मितवशीकृतशक्तेताः ॥”

यथा वा—“यदेतन्मण्डलं तपति तन्महदुक्थं ता क्षचः स क्षचां लोकोऽथ यदेतदर्चिर्दीप्यते तन्महाव्रतं तानि सामानि स साम्रां लोकोऽथ य एष तस्मिन्मण्डले पुरुषः सोऽग्निस्तानि यज्ञंषि स यजुषां लोकः सैषा ब्रयेव विद्या तपति ।”

अन्नार्थे—“एतद्यन्मण्डलं खे तपति दिनकृतस्ता क्षचोऽर्चीषि यानि योतन्ते तानि सामान्ययमपि पुरुषो मण्डलेऽणुर्यजूषि । एवं यं वेद वेदत्रितयमयमयं वेदवेदी समग्रो वर्गः स्वर्गापवर्गप्रकृतिरविकृतिः सोऽस्तु सूर्यः श्रिये वः ॥”

तच्चेदं वेदहरणं यदित्यं कथयन्ति—

“नमोऽस्तु तस्यै श्रुतये यां दुहन्ति पदे पदे ।
ऋषयः शास्त्रकाराश्च कवयश्च यथामति ॥”

स्मार्तः—“बहुर्थेष्वभियुक्तेन सर्वत्र व्यपलौपिना ।
विभावितैकदेशेन देयं यदभियुज्यते ॥”

अन्नार्थे—“हंस प्रयच्छ मे कान्तां गतिस्तस्यास्त्वया हृता ।
सम्भावितैकदेशेन देयं यदभियुज्यते ॥”

ऐतिहासिकः—“न स सङ्कुचितः पन्था येन वाली हतो गतः ।
समये तिष्ठ सुग्रीव मा वालिपथमन्वगः ॥”

अत्र—“मदं नवैश्वर्यलवेन लभितं
विसृज्य पूर्वः समयो विमृश्यतां ।

जगज्जिधत्सातुरकण्ठपद्धति-
र्न वालिनैवाहतंत्रसिरन्तकः ॥”

पौराणिकः—“हिरण्यकशिपुदैत्यो यां यां स्मित्वाऽप्युदैक्षत ।
भयभ्रान्तैः सुरैश्चक्रे तैस्यै तस्यै दिशो नमः ॥”

अत्र—“स सञ्चरिष्णुर्भवन्त्रयेऽपि यां
यद्यच्छयाशिश्रियदाश्रयः श्रियः ।
अकारि तस्यै मुकुटोपलस्खलत्-
करैस्त्रिसन्ध्यं त्रिदशैर्दिशो नमः ॥”

अत्राहुः—“श्रुतीनां साङ्गशाखानामितिहासपुराणयोः ।
अर्थग्रन्थः कथाभ्यासः कवित्वस्यैकमौषधम् ॥
इतिहासपुराणभ्यां चक्षुभ्यामिव सत्कविः ।
विवेकाञ्जनशुद्धाभ्यां सूक्ष्ममप्यर्थमीक्षते ॥
वेदार्थस्य निबन्धेन श्लाघ्यन्ते कवयो यथा ।
स्मृतीनामितिहासस्य पुराणस्य तथा तथा ॥”

द्विविधः प्रामाणिको मैमांसिकस्तार्किकश्च । तत्र प्रथमः । शब्दस्य
सामान्यमभिधेयं विशेषश्चार्थः । अत्र—

“सामान्यवाचि पदमप्यभिधीयमानं
मां प्राप्य जातमभिधेयविशेषनिष्ठं ।
स्त्री काचिदित्यभिहिते सततं मनो मे
तामेव वामनयनां विषयीकरोति ॥”

तर्केषु साक्षीयः—“नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ।
उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदृष्टिभिः ॥”

अत्र—“य एते यज्वानः प्रथितमहसो येऽप्यवनिपा
मृगाक्ष्यो याश्रैताः कृतमपरसंसारकथया ।
अमी ये दृश्यन्ते फलकुसुमनग्राश्च तरवो
जगत्येवंरूपा विलसति मृदेषा भगवती ॥”

न्यायवैशेषिकीयः—स किंसामग्रीक ईश्वरः कर्ता? इति पूर्व-
पक्षः । निरतिशयैश्वर्यस्य तस्य कर्तृत्वमिति सिद्धान्तः । अत्र—
“किमीहः किंकायः स खलु किमुपायस्त्रिभुवनं
किमाधारो धाता सृजति किमुपादान इति च ।
अतक्यैश्वर्यं त्वय्यनवसरदुःस्थो हतधियः
कुतर्कोऽयं कांश्चिन्मुखरयति मोहाय जगतः ॥”

बौद्धीयः—विवक्षापूर्वा हि शब्दास्तामेव विवक्षां सूचयेयुः ।
अत्र—

“भवतु विदितं शब्दा वक्तुर्विवक्षितसूचकाः
स्मरति यतः कान्ते कान्तां बलात्परिच्छम्बति ।
न न न म मा मा मां स्प्राक्षीर्निषेधपरं वचो
भवति शिथिले मानग्रन्थौ तदेव विधायकम् ॥”

लौकायतिकः—भूतेभ्यश्चैतन्यं मदशक्तिवत् । अत्र—
“बहुविधमिह साक्षिचिन्तकाः
प्रवदन्त्यन्यमितः कलेचैरात् ।
अपि च सुदति ते सैचिन्तकाः
प्रलयं यान्ति सहैव चिन्तया ॥”

आर्हतः—शरीरपरिमाण आत्मा, अन्यथा शरीराफल्यमात्मा-
फल्यं वा ।

अत्र—“शरीरमात्रमात्मानं ये वंदन्ति जयन्ति ते ।

तच्चुम्बनेऽपि यज्ञातः सर्वाङ्गपुलकोऽस्य मे ॥”

सर्वपार्षदत्वात्काव्यविद्यायाः तानिमानन्यांशार्थान्वयुत्पत्तये
प्रत्यवेक्षेत । आहुश्च—

“यांस्तर्ककर्कशानर्थान्सूक्तिष्वाद्रियते कविः ।

सूर्यांशव इवेन्द्रौ ते काञ्चिदर्चन्ति कान्तताम् ॥”

समयविद्यासु शैवसिद्धान्तीयः—

“घोरघोरतरातीतब्रह्मविद्याकलातिगः ।

परापरपदव्यापी पायाद्वः परमेश्वरः ॥”

पाञ्चरात्रः—“नाथन्तवन्तः कवयः पुराणाः

सूक्ष्मा बृहन्तोऽप्यनुशासितारः ।

सर्वज्वरान्मन्तु ममानिरुद्ध-

प्रशुभ्रसङ्कर्षणवासुदेवाः ॥”

बौद्धसिद्धान्तीयः—“कलिकलुषकृतानि यानि लोके

मयि निपतन्तु विमुच्यतां स लोकः ।

मम हि सुचरितेन सर्वसत्त्वाः

परमसुखेन सुखावनीं प्रयान्तु ॥”

एवं सिद्धान्तान्तरेष्वपि । राजसिद्धान्तत्रयामर्थशास्त्रीयः—

“शमव्यायामाभ्यां प्रतिविहिततत्रस्य नृपतेः

परं प्रत्यावापः फलति कृतसेकस्तस्त्रिव ।

बहुव्याजं राज्यं न सुकरमराजप्रणिधिभि-

दुराराधा लक्ष्मीरनवहितचित्तं छलयति ॥”

नाथशास्त्रीयः—“एवं धारय देवि बाहुलतिकामेवं कुरुष्वाङ्गकं

मात्युच्चैर्नेम कुञ्चयाग्रचरणं मां पश्य तावत्स्थितं ।

देवीं नर्तयतः स्ववक्षमुरजेनाम्भोधरध्वानिना

शम्भोर्वः परिपान्तु लम्बितलयच्छेदाहतास्तालिकाः ॥”

कामसूत्रीयः—“नाश्र्वयं त्वयि यल्लक्ष्मीः क्षिष्टवाधोक्षजमागता ।

असौ मन्दरतस्त्वं तु प्राप्तः समरतस्तया ॥”

लौकिकस्तु द्विधा प्राकृतो व्युत्पन्नश्च । तयोः प्रथमः—

“स्फुटितपिठीवन्धश्लाघ्यो विपक्षगृहेष्यभूत्

प्रियतम् ययोः स्लेहग्रन्थिस्तथा प्रथमं स नौ ।

जनवद्धुना सद्यन्यावां वसाव इहैव तौ

धिगपरिचितं प्रेम स्त्रीणां चिराय च जीवितम् ॥”

यथा वा—“इक्षुदण्डस्य मण्डस्य दध्नः पिष्टकृतस्य च ।

वाराहस्य च मांसस्य सैष गच्छति फालगुनः ॥”

द्वितीयो द्विधा समस्तजनजन्यः कतिपयजनजन्यश्च । तयोः प्रथमोऽनेकधा देशानां बहुत्वात् । तत्र दाक्षिणाल्यः—

“पिबन्त्याख्याय मरिचं ताम्बूलविशदैर्मुखैः ।

प्रियाधरावदंशानि मधूनि द्रमिलाङ्गनाः ॥”

यथा वा—“विरम मदन कस्त्वं चैत्र का शक्तिरिन्दो-
रिह हि कुसुमबाणाः कुणिताग्राः सखलन्ति ।

हृदयभुव इमास्ताः कुन्तलप्रेयसीनां

प्रहतिकिणकठोरग्रन्थयो वज्रसाराः ॥”

उदीच्यः—“नेपाल्यो वल्लभैः सार्वमाद्रैणमदमण्डनाः ।

ग्रन्थिपर्णकपालीषु नयन्ति ग्रीष्मयामिनीः ॥”

द्वितीयः—“मिथ्यामीलदरालपक्षमणि वलत्यन्तः कुरङ्गीदृशो
दीर्घापाङ्गसरित्तरङ्गतरले तल्पोन्मुखं चक्षुषि ।

पत्युः केलिमतः कथां विरमयन्नयोन्यकण्डूयनात्

कोऽयं व्याहरतीत्युदीर्यं निरगात्सव्याजमालीजनः ॥”

कविमनीषानिर्मितं कथातत्रमर्थमात्रं वा विरचना । तत्राच्या—

“अस्ति चित्रशिखो नाम खङ्गविद्याधराधिपः ।

दक्षिणे मलयोत्सङ्गे रत्नवैत्याः पुरः पतिः ॥

तस्य रत्नाकरसुता श्रियो देव्याः सहोदरी ।
स्वयम्बरविधावासीत्कलघ्रं चित्रसुन्दरी ॥”

द्वितीया—“ज्योत्स्नां लिम्पति चन्द्रनेन स पुमानिसञ्चल्यसौ मालती-
मालां गन्धजलैर्मधूनि कुरुते खादून्यसौ फाणितैः ।
यस्तस्य प्रथितान्गुणान्प्रथयति श्रीवीरचूडामणेः
तारत्वं स च शाणया मृगयते मुक्ताफलानामपि ॥”

अत्राहुः—“नीचैर्नार्थकथासर्गे यस्य न प्रतिभाक्षयः ।
स कविग्रामणीरंत्र शोषास्तस्य कुदुम्बिनः ॥”

अभिहितेभ्यो यदून्यन्तप्रकीर्णकम् । तत्र हस्तिशिक्षीयः—
“मेघानां क्षणहासतामुपगतो हारः प्रकीर्णो दिशा-
माकाशोल्लसिताभितामरवधूपीनस्तनासफालकः ।
क्षुणणश्चन्द्र इवोल्बणो मदवशादैरावणप्रेरितः
पायाद्वः परिपाकपाण्डुलङ्घलीश्रीतस्करः श्रीकरः ॥”

रत्नपरीक्षीयः—“द्वौ वज्रवणौ जगतीपतीनां
सद्भिः प्रदिष्टौ न तु सार्वजन्यौ ।
यः स्याजपाविद्वमभङ्गशोणो
यो वा हरिद्रारससंनिकाशः ॥”

धनुर्वेदीयः—“स दक्षिणापाङ्गनिविष्टमुष्टिं
नतांशमाकुञ्जितसञ्चयपादं ।
ददर्श चक्रीकृतचारुचापं
प्रहर्तुमभ्युद्यतमात्मयोनिम् ॥”

योगशास्त्रीयः—“यः सर्वेषां हृदयकमले प्राणिनामेकहंस-
स्त्वं जागर्षि स्वपिषि च मुहुर्बुध्यसे नापि बुद्धः ।
तं त्वाराध्य प्रविततधियो बन्धभेदं विधाय
ध्वस्तातङ्का विमलमहस्ते भवन्तो भवन्ति ॥”

एवं प्रकीर्णकान्तरमपि । उचितसंयोगः—

“पाण्ड्योऽयमसार्पितलम्बहारः
कृसाङ्गरागो हरिचन्दनेन ।
आभाति बालातपरक्तसानुः
सनिर्व्वरोद्धार इवाद्विराजः ॥”

योकृसंयोगः—“कुर्वद्दिः सुरदन्तिनो मधुलिहामखादु दानोदकं
तन्वानैर्नमुचिद्गुहो भगवतश्चक्षुःसहस्रव्यथां ।
मज्जन्खर्गतरङ्गिणीजलभरे पङ्कीकृते पांसुभि-
र्यद्यात्राव्यसनं निनिन्द विमनाः स्वर्लोकनारीजनः ॥”

उत्पादसंयोगः—“उभौ यदि व्योग्नि पृथक्प्रवाहा-
वाकाशागङ्गापयसः पतेतां ।
तेनोपमीयेत तमालनील-
मासुक्तमुक्तालतमस्य वक्षः ॥”

संयोगविकारः—“गुणानुरागमिश्रेण यशसा तव सर्पता ।
दिग्बधूनां मुखे जातमकस्माद्द्रुक्षुभ्यम् ॥”

यथा वा—“उन्माद्यत्यम्बुराशिर्विदलति कुमुदं सद्गुचन्त्यम्बुजानि
स्यन्दन्ते चन्द्रकान्ताः पतितसुमनसः सन्ति शेफालिकाश्च ।
पीयन्ते चन्द्रिकाम्भः क्रमसरलगलं किं च किञ्चिचकोरा-
अन्द्रे कर्पूरगौरद्युतिभृति नभसो याति चूडामणित्वम् ॥”

इदं कविभ्यः कथितमर्थोत्पत्तिपरायणम् ।
इह प्रगल्भमानस्य न जात्वर्थकदर्थना ॥

॥ इति राजशेखरकृतौ काव्यमीमांसायां कविरहस्ये प्रथमेऽधिकरणे
अर्थानुशासने षोडश काव्यार्थयोनयः अष्टमोऽध्यायः ॥

नवमोऽध्यायः अर्थव्याप्तिः ।

“स त्रिधा” इति द्रौहिणिः; दिव्यो, दिव्यमानुषो, मानुषश्च ।
“सप्तधा” इति यायावरीयः; पातालीयो, मर्त्यपातालीयो, दिव्य-
पातालीयो, दिव्यमर्त्यपातालीयश्च । तत्र दिव्यः—

“स्मृत्वा यन्निजवारवासगतया वीणासमं तुम्हुरो-
रुद्धीतं नलकूबरस्य विरहादुत्कञ्चुलं रम्भया ।
तेनैरावणकर्णचापलमुषा शक्रोऽपि निद्रां जह-

द्धयः कारित एव हासिनि शचीवक्रे दशां सम्प्रमम् ॥”

दिव्यमानुषस्तु चतुर्द्वा । दिव्यस्य मर्त्यगमने, मर्त्यस्य च खर्ग-
गमन इत्येको भेदः । दिव्यस्य मर्त्यभावे, मर्त्यस्य च दिव्यभाव इति
द्वितीयः । दिव्येतिवृत्तपरिकल्पनया तृतीयः । प्रभावाविर्भूतदिव्य-
रूपतया चतुर्थः । तत्र दिव्यस्य मर्त्यगमनम्—

“श्रियः पतिः श्रीमति शासितुं जग-
ज्ञगन्निवासो वसुदेवसद्यनि ।
वसन्ददर्शावतरन्तमम्बरा-
द्धिरण्यगर्भाङ्गमुवं मुर्विं हरिः ॥”

मर्त्यस्य खर्गगमनम्—

“पाण्डोर्नन्दन नन्दनं वनमिदं सङ्कल्पजैः सीधुभिः
कृसापानककेलि कल्पतरूषु द्रुन्दैः सुधालेहिनाम् ।
अप्यत्रेन्दुशिलालवालवलयं सन्तानकानां तले
ज्योत्स्नासंगलदच्छनिर्द्वरजलैर्धं विना पूर्यते ॥”

दिव्यस्य मर्त्यभावः—“इति विकसति तस्मिन्नवाये यदूना
समजनि वसुदेवो देवकी यत्कलत्रम् ।
किमपरमथ तस्मात्पोडशखीसहस्र-
प्रणिहितपरिम्भः पद्मनाभो बभूव ॥”

मर्त्यस्य दिव्यभावः—“आकाशायानतटकोटिकृतैकपादा-
स्तद्वेमदण्डयुगलान्यवलम्ब्य हस्तैः ।
कौतूहलात्तव तरङ्गविघटितानि
पद्यनित देविं मनुजाः खकलेवराणि ॥”

दिव्येतिवृत्तपरिकल्पना—

“ज्योत्स्नापूरप्रसरविशदे सैकतेऽस्मिन्सरस्वा
वादद्यूतं चिरतरमभूतिसद्यूनोः कयोश्चित् ।
एको ब्रूते प्रथमनिहतं कैटभं कंसमन्यः
स त्वं तत्त्वं कथय भवता को हतस्त्र पूर्वम् ॥”

प्रभावाविर्भृतदिव्यभावः—

“मा गाः पातालमुर्वि स्फुरसि किमपरं पाव्यमानः कुदैत्य
त्रैलोक्यं पादपीतप्रथिम नहि बले पूरयस्यूनमङ्गेः ।
इत्युत्स्वप्नायमाने भुवनभृति शिशावङ्गसुसे यशोदा
पायाच्चक्राङ्गपादप्रणातिपुलकितस्मेरगण्डस्थला वः ॥”

मर्त्यः—“वधूः श्वश्रूस्थाने व्यवहरति पुत्रः पितृपदे
पदे रिक्ते रिक्ते विनिहितपदार्थान्तरमिति ।
नदीस्रोतोन्यायादकलितविवेकक्रमघनं
न च प्रत्यावृत्तिः प्रवहति जगत्पूर्णमथ च ॥”

पातालीयः—

“कर्कोटः कोटिकुण्ठः प्रणमति पुरतस्तक्षके देहि चक्षुः
सज्जः सेवाङ्गलिस्ते कपिलकुलिक्योः स्तौति च स्वस्तिकस्त्वां ।
पद्मः सद्वैष भक्तेरवलगति पुरः कम्बलोऽयं बलोऽयं
सोत्सर्पः सर्पराजो व्रजतु निजगृहं प्रेष्यतां शङ्खपालः ॥”

मर्त्यपातालीयः—“आद्रावले व्रज न वेत्स्यपकर्ण कर्णे
द्विः सन्दधाति न शरं हरशिष्यशिष्यः ।
तत्साम्प्रतं समिति पद्य कुतूहलेन
मर्त्यैः शैररपि किरीटिकीटमाथेम् ॥”

इहापि पूर्ववत्समस्तमिश्रभेदानुगमः । दिव्यपातालीयः—

“स पातु वो यस्य शिखाश्मकर्णिंकं
खदेहनालं फणपत्रसञ्चयम् ।
विभाति जिहायुगलोलकेसरं
पिनाकिनः कर्णसुजङ्गपङ्गजम् ॥”

खर्गमर्ल्यपातालीयः—

“आंस्तीकोऽस्ति सुनिः स्म विस्मयकृतः पारीक्षितीयान्मखा-
त्राता तक्षकलक्ष्मणः फणभृतां वंशास्य शक्तस्य च ।
उद्देल्लन्मलयाद्रिचन्द्रनलतास्वान्दोलनप्रक्रमे
यस्याद्यापि सविभ्रमं फणिवधूवृन्दैर्यशो गीयते ॥”

“सोऽयमित्यङ्गारसुल्लिख्योपजीव्यमानो निःसीमार्थसार्थः सम्प-
द्यते । अस्तु नाम निःसीमार्थसार्थः । किन्तु द्विरूप एवासौ विचा-
रितसुस्थोऽविचारितरमणीयश्च । तयोः पूर्वमाश्रितानि शास्त्राणि
तदुत्तरं काव्यानि” इत्यौङ्गदाः । यथा—

“अपां लङ्घयितुं राशिं रुचा पिङ्गरयन्नभः ।
खमुत्पपात हनुमान्तीलोत्पलदलद्युति ॥”

यथा वा—“त आकाशमसिद्ध्यामसुत्पदा परमर्षयः ।
आसेदुरोषधिप्रस्थं मनसा समरंहसः ॥”

यथा च—“तदेव वारि सिन्धूनां महत्स्येमार्चिषामिति” इत्यादि ॥

“न खरूपनिबन्धनमिदं रूपमाकाशस्य सरित्सलिलादेवा किन्तु
प्रतिभासनिबन्धनम् । न च प्रतिभासस्तादात्म्येन वस्तुन्यवितिष्ठते
यदि तथा स्यात्सूर्याचन्द्रमसोर्मण्डले हृष्ट्या परिच्छिद्यमानद्वादशाङ्ग-
लप्रमाणे पुराणाद्यागमनिवेदितधरावलयमात्रे न स्तः” इति यायाच-
रीयः । एवं नक्षत्रादीनां सरित्सलिलादीनामन्येषां च । यथा प्रतिभासं
च वस्तुनः खरूपं शास्त्रकाव्ययोर्निबन्धोपयोगि । शास्त्रे यथा—

“प्रशान्तजलभृत्पङ्के विमले विद्यदम्भसि ।

ताराकुमुदसम्बन्धे हंसायत हचोहुराद् ॥”

काव्यानि पुनरेतन्मयान्येव । “अस्तु नाम निःसीमार्थसार्थः ।
किन्तु रसवत एव निबन्धो युक्तो न नीरसस्य” इति आपराजितिः ।
यदाह—

“मज्जनपुष्पावचयनसन्ध्याचन्द्रोदयादिवाक्यमिह ।

सरसमपि नातिबहुलं प्रकृतरसानन्वितं रचयेत् ॥

यस्तु सरिदद्रिसागरपुरतुरगरथादिवर्णने यत्तः ।

कविशक्तिस्यातिफलो विततधियां नो मतः स इह ॥”

‘आम्’ इति यायावरीयः । अस्ति चानुभूयमानो रसस्यानुगुणो
विगुणश्चार्थः, काव्ये तु कविवचनानि रसयन्ति विरसयन्ति च नार्थाः;
अन्वयद्वयतिरेकाभ्यां चेदमुपलभ्यते । तत्र सरिद्वर्णनरसवत्ता—

“एतां विलोक्य तलोदैरि ताप्रपर्णी-

मम्भोनिधौ विवृतशुक्तिपुटोद्धतानि ।

यस्याः पर्यांसि परिणाहिषु हारमूर्त्या

वामञ्चुवां परिणमन्ति पर्योधरेषु ॥”

अद्रिवर्णनरसवत्ता—

“एतास्ता मलयोपकण्ठसरितामेणाक्षिं रोधोभुव-

श्चौपाभ्यासनिकेतनं भगवतः प्रेयो मनोजन्मनः ।

यासु दयामनिशासु पीततमसो मुक्तामयीश्चन्द्रिकाः

पीयन्ते विवृतोर्ध्वचञ्चु विचलत्कण्ठं चकोराङ्गनाः ॥”

सागरवर्णनरसवत्ता—

“धन्ते यत्किलकिञ्चितैकगुरुतामेणीदशां वारुणी

बैधुर्यं विद्याति दम्पतिरुषां यच्चन्द्रिकार्द्रं नभः ।

यच्च खर्गसदां वयः सरसुहन्त्रिलं सदा सम्पदां

यल्लक्ष्मीरधिदैवतं च जलधेस्तकान्तमाचेष्टितम् ॥”

एवं पुरुतुरगादिवर्णनरसवत्तापि । विप्रलम्भेष्यतिरसवत्ता—

“विधर्माणो भावास्तदुपहितवृत्तेन धूतये
सरूपत्वादन्ये विहितविफलौत्सुक्यविरसाः ।
ततः खेच्छं पूर्वेष्वसजदितरेभ्यः प्रतिहतं
क हीनं प्रेयस्या हृदयमिदमन्यत्र रमताम् ॥”
कुकविर्विप्रलम्भेऽपि रसवत्तां निरस्यति ।
अस्तु वस्तुषु मा वा भूत्कविवाचि रसः स्थितः ॥

“यथा तथा वास्तु वस्तुनो रूपं, वक्तृप्रकृतिविशेषायत्ता तु रस-
वत्ता । तथा च यमर्थं रक्तः स्तौति तं विरक्तो विनिन्दति मध्य-
स्वस्तु तत्रोदास्ते” इति पाल्यकीर्तिः ।

“येषां वल्लभया समं क्षणमिव स्फारा क्षपा क्षीयते
तेषां शीततरः शशी विरहिणामुल्केव सन्तापकृत् ।
अस्माकं न तु वल्लभा न विरहस्तेनोभयश्रंशिना-
मिन्दू राजति दर्पणाकृतिरयं नोष्णो न वा शीतलः ॥”

“विदग्धभणितिभङ्गिनिवेद्यं वस्तुनो रूपं न नियतस्वभावम्”
इति अवन्तिसुन्दरी । तदाह—

“वस्तुस्वभावोऽत्र कवेरतच्छ्रो
गुणागुणावृत्तिवशेन काव्ये ।
स्तुवन्निवधात्यमृतांशुमिन्दुं
निन्दंस्तु दोषाकरमाह धूर्त्तः ॥”

“उभयमुपपन्नम्” इति यायावरीयः । स पुनर्द्विधा । मुक्तकप्रब-
न्धविषयत्वेन । तावपि प्रत्येकं पञ्चधा । शुद्धः, चित्रः, कथोत्थः, संवि-
धानकभूः, आख्यानकवान्श्च । तत्र मुक्तेतिवृत्तः शुद्धः । स एव सप्रपञ्च-
श्रित्रः । वृत्तेतिवृत्तः कथोत्थः । सम्भावितेतिवृत्तः संविधानकभूः ।
परिकल्पितेतिवृत्तः आख्यानकवान् । तत्र ।

मुक्तके शुद्धः—“सा पत्युः प्रथमापराधकरणे शिक्षोपदेशां विना
नो जानाति सविभ्रमाङ्गवलना वक्रोक्तिचित्रां गतिम् ।
स्वच्छैरच्छकपोलभित्तिगलितैः पर्यस्तनेत्रोत्पला
बाला केवलमेव रोदिति लुठल्लोलोदकैरशुभिः ॥”

चित्रः—“दूरादुत्सुकमागते विवलितं सम्भाषिणि स्फारितं
संश्लिष्यत्यरुणं गृहीतवसने कोपाश्रितभ्रूलतं ।
मानिन्याश्चरणानतिव्यतिकरे बाष्पाम्बुद्धूर्णं क्षणा-
च्चक्षुर्जीतमहो प्रपञ्चतुरं जातागसि प्रेयसि ॥”

कथोत्थः—“दत्त्वा रुद्धगतिः खसाधिपतये देवीं ध्रुवखामिनीं
यस्मात्खण्डितसाहसो निवृते श्रीशर्मगुसो वृपः ।
तसिन्नेव हिमालये गुरुगुहाकोणकण्टिकन्नरे
गीयन्ते तव कार्त्तिकेयनगरस्त्रीणां गणैः कीर्त्तयः ॥”

संविधानकभूः—

“दृष्टैकासनसंस्थिते प्रियतमे पश्चादुपेत्यादरा-
देकस्या नयने निमील्य विहितक्रीडानुबन्धच्छलः ।
ईषद्वक्रितकन्धरः सपुलकः प्रेमोल्लसन्मानसा-
मन्तर्हासवलत्कपोलफलकां धूर्तोऽपरां चुम्बति ॥”

यथा च—“कुवर्या कुद्धमाम्भःकपिशितवपुषं यत्तदा राजहंसीं
श्रीडाहंसो मयासावजनि विरहितश्चक्रवाकीभ्रमेण ।
तस्यैतत्पाप्मनो मे परिणमति फलं यत्पुरे प्रेमबन्धा-
देकत्रावां वसावो न च दयित दृशाऽप्यस्ति नौ सन्निकर्षः ॥”

आख्यानकवान्—

“अर्थिजनार्थधृतानां वनकरिणां प्रथमकलिपैर्दशनैः ।
चक्रे परोपकारी हैहयजन्मा गृहं शम्भोः ॥”

निबन्धशुद्धः—“स्तिमितविकसितानामुल्लसद्गुलतानां
मसृणमुकुलितानां प्रान्तविस्तारभाजां ।
प्रतिनयननिपाते किञ्चिदाकुञ्चितानां
सुचिरमहमभूवं पात्रमालोकितानाम् ॥”

चित्रः—“अलसवलितमुग्धस्तिमितविकसदन्तर्विसयस्मेरतारैः ।
रधिकविकसदन्तर्विसयस्मेरतारैः ।
हृदयमशरणं मे पक्षमलाक्ष्याः कटाक्षै-
रपहृतमपविष्टं पीतमुन्मूलितं च ॥”

कथोत्थः—“अभिलाषमुदीरितेन्द्रियः
स्वसुतायामकरोत्प्रजापतिः ।
अथ तेन निगृह्य विक्रिया-
मभिशासः फलमेतदन्वभूत् ॥”

संविधानकभूः—“क्रोधं प्रभो संहर संहरेति
यावद्विरः स्वे मरुतां चरन्ति ।
तावत्स वह्निर्भवनेत्रजन्मा
भस्मावशेषं मदनं चकार ॥”

आँख्यानकवान्—“पत्युः शिरश्चन्द्रकलामनेन
सृशोति सख्या परिहासपूर्वम् ।
सा रञ्जयित्वा चरणौ कृताशी-
र्माल्येन तां निर्वचनं जघान ॥”

किञ्च । संस्कृतवत्सर्वाख्यपि भाषासु यथासामर्थ्ये यथारुचि यथा-
कौतुकं चावहितः स्यात् । शब्दार्थयोश्चाभिधानाभिधेयव्यापार-
प्रगुणतामवबुध्येत ।

तदुत्तम्—

एकोऽर्थः संस्कृतोक्त्या स सुकविरचनः प्राकृतेनापरोऽस्मिन्
अन्योपभ्रंशगीर्भिः किमपरमपरो भूतभाषाक्रमेण ।

द्वित्राभिः कोऽपि वाग्भर्भवति चतस्रभिः किञ्च कश्चिद्विवेक्तुं
यस्येत्थं धीः पंपन्ना स्तपयति सुकवेस्तस्य कीर्तिर्जगन्ति ॥

इत्थङ्गारं घनैररथैर्व्युत्पन्नमनसः कवेः ।

हुर्गमेऽपि भवेन्मार्गे कुणिठता न सरस्वती ॥

॥ इति राजशेखरकृतौ काव्यमीमांसायां कविरहस्ये प्रथमेऽधिकरणे
अर्थानुशासने अर्थव्याप्तिर्नवमोऽध्यायः ॥

दशमोऽध्यायः कविचर्या राजचर्या च ।

गृहीतविद्योपविद्यः काव्यक्रियायै प्रयतेत । नामधातुपारायणे,
अभिधानकोशः, छन्दोविचितिः, अलङ्गारतत्रं च काव्यविद्याः । क-
लास्तु चतुःषष्ठिरूपविद्याः । सुजनोपजीव्यकविसन्निधिः, देशवार्ता,
विद्वधवादो, लोकयात्रा, विद्वङ्गोष्यश्च काव्यमातरः पुरातनक-
विनिबन्धाश्च । किञ्च—

स्वास्थ्यं प्रतिभाभ्यासो भक्तिर्विद्वत्कथा बहुश्रुतता ।

स्मृतिदार्ढ्यमनिवेदश्च मातरोऽष्टौ कवित्वस्य ॥

अपि च । नित्यं शुचिः स्यात् । त्रिधा च शौचं वाकशौचं, मनः-
शौचं, कायशौचं च । प्रथमे शास्त्रजन्मनी । तार्तीयीकं तु सनख-
च्छेदौ पादौ, सताम्बूलं मुखं, सविलेपनमात्रं वपुः, महार्हमनुल्बणं
च वासः, सकुसुमं शिर इति । शुचि शीलनं हि सरस्वत्याः संब-
ननमामनन्ति । स यत्स्वभावः कविस्तदनुरूपं काव्यम् । यादशाकार-
श्चित्रकरस्तादशाकारमस्य चित्रभिति प्रायो वादः । स्मितपूर्वमभि-
भाषणं, सर्वत्रोक्तिगर्भमभिधानं, सर्वतो रहस्यान्वेषणं, परकाव्यदृष-
णवैमुख्यमनभिहितस्य, अभिहितस्य तु यथार्थमभिधानम् ।

तस्य भवनं सुसंसृष्टं, क्रतुषङ्गोचितविविधस्थानम्, अनेकतरस्मू-
लकल्पितापाश्रयवृक्षवाटिकं, सक्रीडापर्वतकं, सदीर्घिकापुष्करि-

णीकं, ससरित्समुद्रावर्त्तकं, सकुल्याप्रवाहं, सवर्हिणहरिणहारीतं, ससारसचक्रवाकहंसं, सचकोरक्रौञ्चकुररशुकसारिकं; घर्मक्षान्ति-चौरं, संभूमिधारागृहयच्चलतामण्डपकं, सदोलाप्रेष्ठं च स्यात् । काव्याभिनिवेशाखिन्नस्य मनसस्तद्विनिर्वेदच्छेदाय आज्ञामूकपरि-जनं विजनं वा तस्य स्थानम् । अपञ्चशाभाषणप्रवणः परिचारकवर्गः, समागधभाषाभिनिवेशिन्यः परिचारिकाः । प्राकृतसंस्कृतभाषाविद् आन्तःपुरिका, मित्राणि चास्य सर्वभाषाविनिदि भवेयुः । सदःसं-स्कारविशुद्धर्थं सर्वभाषाकुशलः, शीघ्रवाक्, चार्वक्षर, इङ्गिता-कारवेदी, नानालिपिज्ञः, कविः, लाक्षणिकश्च लेखकः स्यात् । तद-सन्निधावतिरात्रादिषु पूर्वोक्तानामन्यतरः । स्वभवने हि भाषानियमं यथा प्रभुर्विद्धाति तथा भवति ।

श्रूयते हि मगधेषु शिशुनागो नाम राजा; तेन दुरुच्चारानष्टौ वर्णानपास्य स्वान्तःपुर एव प्रवर्त्तितो नियमः, टकारादयश्चत्वारो मूर्द्धन्यास्तृतीयवर्जमूष्माणस्त्रयः क्षकारश्चेति ।

श्रूयते च सूरसेनेषु कुविन्दो नाम राजा; तेन पर्हषसंयोगाक्षर-वर्जमन्तःपुर एवेति समानं पूर्वेण ।

श्रूयते च कुन्तलेषु सातवाहनो नाम राजा; तेन प्राकृतभाषात्म-कमन्तःपुर एवेति समानं पूर्वेण ।

श्रूयते चोजयिन्यां साहसाङ्गो नाम राजा; तेन च संस्कृतभाषा-त्मकमन्तःपुर एवेति समानं पूर्वेण ।

तस्य सम्पुटिका संफलकखटिका, समुद्रैकः, सलेखीनीकमषी-भाजनानि ताडिपत्राणि भूर्जत्वचो वा, सलोहकणटकानि तालद-लानि, सुसमृष्टा भित्तयः, सततसन्निहिताः स्युः । “तद्विकाव्यविद्यायाः परिकरः” इति आचार्याः । “प्रतिभैव परिकरः” इति याया-वरीयः ।

कविः प्रथममात्मानमेव कल्पयेत् । कियान्मे संस्कारः, क भाषा-विषये शक्तोऽस्मि, किंश्चिलोकः, परिवृद्धो वा कीदृशि गोष्ठ्यां

१ C सभूतिधारगृह २ B सौरसेनेषु ३ C कविन्दो ४ B सपलक ५ B समुद्रक

विनीतिः, कास्य वा चेतः संसज्जत इति बुद्धा भाषाविशेषमाश्रयेत्”
इति आचार्याः । “एकदेशाकवेरियं नियमतत्त्वाणा, खतत्त्रस्य पुनरेक-
भाषावत्सर्वा अपि भाषाः स्युः” इति यायावरीयः । देशविशेषव-
शेन च भाषाश्रयणं दृश्यते । तदुत्तम्—

“गौडायाः संस्कृतस्थाः परिचितरुचयः प्राकृते लाटदेश्याः
सापञ्चशप्रयोगाः सकलमरुभुवष्टकभादानकाश्च ।
आवन्त्याः पारियात्राः सह दशपुरजैर्भूतभाषां भजन्ते
यो मध्येमध्यदेशं निवसति स कविः सर्वभाषानिषणः ॥
जानीयाल्लोकसाम्मत्यं कविः कुत्र ममेति च ।
असम्मतं परिहरेन्मतेऽभिनिविशेत च ॥
जनापवादमात्रेण न जुगुप्सेत चात्मनि ।
जानीयात्खयमात्मानं यतो लोको निरदुशः ॥
गीतसूक्तिरतिक्रान्ते स्तोता देशान्तरस्थिते ।
प्रत्यक्षे तु कवौ लोकः सावज्ञः सुमहत्यपि ॥
प्रैत्यक्षकविकाव्यं च रूपं च कुलयोषितः ।
गृहवैद्यस्य विद्या च कस्मैचिद्यदि रोचते ॥

इदं महाहासकरं विचेष्टितं
परोक्तिपाटच्चरतारतोऽपि यत् ।
सदुक्तिरत्नाकरतां गतान्कवीन्
कवित्वमात्रेण समेन निन्दति ॥

वचः खादु सतां लेख्यं लेशाखाद्वपि कौतुकात् ।
बालखीहीनजातीनां काव्यं याति मुखान्मुखम् ॥
कार्यावसरसज्जानां परिव्राजां महीभुजाम् ।
काव्यं सद्यः कवीनां च भ्रमत्यहा दिशो दश ॥
पितुर्गुरोर्नरेन्द्रस्य सुतशिष्यपदातयः ।
अविविच्यैव काव्यानि स्तुवन्ति च पठन्ति च ॥”

१ A विनीतोस्मि. २ B omits अपि. ३ B प्रत्यक्षं तु कविकाव्यं.

“किंश्च नार्द्धकृतं पठेदसमाप्तिस्तस्य फलम्” इति कविरहस्यम् । न नवीनमेकाकिनः पुरतः । स हि स्वीयं ब्रुवाणः कतरेण साक्षिणा जीयेत । न च स्वकृतिं बहु मन्येत् । पक्षपातो हि गुणदोषौ विपर्यासयति । न च दृष्येत् । दर्पलवोऽपि सर्वसंस्कारानुच्छिनत्ति । परैश्च परीक्षयेत् । यदुदासीनः पश्यति न तदनुष्टातेति प्रायो वादः । कविमानिनं तु छन्दोनुवर्त्तनेन रञ्जयेत् । कविम्मन्यस्य हि पुरतः सूक्तमरण्यस्तदितं स्याद्विष्टवेत च । तदाह—

“इदं हि वैद्यन्धरहस्यमुत्तमं
पठेन्न सूक्तिं कविमानिनः पुरः ।
न केवलं तां न विभावयत्यसौ
स्वकाव्यबन्धेन विनाशयत्यपि ॥”

अनियतकालाः प्रवृत्तयो विष्टवन्ते तस्माद्विवसं निशां च यामक्रमेण चतुर्द्वी विभजेत् । स प्रातरुत्थाय कृतसन्ध्यावरिवस्यः सारस्तं सूक्तमधीयीत । ततो विद्यावसथे यथासुखमासीनः काव्यस्य विद्या उपविद्याश्चानुशीलयेदाप्रहरात् । न द्येवंविधमन्यत्प्रतिभाहेतुर्यथा प्रत्यग्रसंस्कारः । द्वितीये काव्यक्रियाम् । उपमध्याहं स्लायादविरुद्धं भुजीत च । भोजनान्ते काव्यगोष्ठीं प्रवर्त्येत् । कदाचिच्च प्रश्नोत्तराणि भिन्नदीत । काव्यसमस्याधारणा, मातृकाभ्यासः, चित्रायोगा इत्यायामत्रयम् । चतुर्थं एकाकिनः परिमितपरिषदो वा पूर्वाङ्गभागविहितस्य काव्यस्य परीक्षा । रसावेशातः काव्यं विरचयतो न च विवेकी दृष्टिस्तंसादनुपरीक्षेत । अधिकस्य त्यागो, न्यूनस्य पूरणम्, अन्यथास्थितस्य परिवर्त्तनं, प्रस्मृतस्यानुसन्धानं चेत्यहीनम् । सायं सन्ध्यासुपासीत सरखतीं च । ततो दिवा विहितपरीक्षकस्याभिलेखनमाप्रदोषात् । यावदार्त्ति स्त्रियमभिमन्येत । द्वितीयतृतीयौ साधु शायीत । सम्यक्स्वापो वपुषः परमारोग्याय । चतुर्थं सप्रयतं प्रतिबुध्येत । ब्राह्मे मुहूर्ते मनः प्रसीदत्तांस्तानर्थानध्यक्षयतीत्याहोरात्रिकम् ।

चतुर्विधश्चासौ । असूर्यम्पद्यो, निषणो, दत्तावसरः, प्रायोजनि-
कश्च । यो गुहागर्भभूमिगृहादिप्रवेशान्नैष्टिकवृत्तिः कवते, असाव-
सूर्यम्पद्यस्तस्य सर्वे कालाः । यः काव्यक्रियायामभिनिविष्टः कवते
न च नैष्टिकवृत्तिः, स निषणस्तस्यापि त एव कालाः । यः सेवादि-
कमविरुद्धानः कवते, स दत्तावसरस्तस्य कतिपये कालाः । निशाया-
स्तुरीयो यामार्द्धः स हि सारस्वतो मुहूर्तः । भोजनान्तःसौहित्यं
हि स्वास्थ्यमुपश्यापयति; व्यवायोपरमः यदार्त्तिविनिवृत्तिरेकमेका-
ग्रतायतनं याप्यथानयात्रा । विषयान्तरविनिवृत्तं हि चित्तं यत्र यत्र
प्रणिधीयते तत्रै तत्र गुहूचीलां लगति । यदा यदा चात्मनः
क्षणिकतां मन्यते स स काव्यकरणकालः । यस्तु प्रस्तुतं किञ्चन
संविधानकमुद्दिश्य कवते, स प्रायोजनिकस्तस्य प्रयोजनवशात्का-
लव्यवस्था । बुद्धिमदाहर्यबुद्धोरियं नियममुद्रा । औपदेशिकस्य
पुनरिच्छैव सर्वे कालाः, सर्वाश्च नियममुद्राः ।

पुरुषवत् योषितोऽपि कवीभवेयुः । संस्कारो ह्यात्मनि समवैति, न
ख्लैणं पौरुषं वा विभागमपेक्षते । श्रूयन्ते हृश्यन्ते चै राजपुत्रयो महा-
मात्रदुहितरो गणिकाः कौतुकिभार्याश्च शास्त्रप्रहतबुद्धयः कवयश्च ।

सिद्धं च प्रबन्धमनेकादर्शगतं कुर्यात् । यदित्यं कथयन्ति—

“निक्षेपो विक्रयो दानं देशात्यागोऽल्पजीविता ।

त्रुटिको वहिरमभश्च प्रबन्धोच्छेदहेतवः ॥

दारिद्र्यं व्यसनासक्तिरवज्ञा मन्दभाग्यता ।

दुष्टे द्विष्टे च विश्वासः पश्च काव्यमहापदः ॥”

पुनः समापयिष्यामि, पुनः संस्करिष्यामि, सुहृद्दिः सह विवेच्य-
यिष्यामीति कर्तुराकुलता राष्ट्रोपस्थवश्च प्रबन्धविनाशकारणानि ।

“अहर्निशाविभागेन य इत्थं कवते कृती ।

एकावलीव तत्काव्यं सतां कण्ठेषु लम्बते ॥

१ Explained in A as शिविकागमनं. २ B तत्र. ३ C प्रयोजकं ४ B omits च.
५ A ब्रह्मिमो.

यथा यथाभियोगश्च संस्कारश्च भवेत्कवेः ।
 तथा तथा निवन्धानां तारतम्येन रम्यता ॥
 मुक्तके कवयोऽनन्ताः सङ्घाते कवयः शतं ।
 महाप्रबन्धे तु कविरेको द्वौ दुर्लभास्त्रयः ॥”
 अत्राह स्म—“बहुपि स्वेच्छया कामं प्रकीर्णमभिधीयते ।
 अनुज्ञातार्थसम्बन्धः प्रबन्धो दुरुदाहरः ॥
 रीतिं विचिन्त्य विगणय्य गुणान्विगाहा
 शब्दार्थसार्थमनुसृत्य च सूक्तिसुद्राः ।
 कार्यो निवन्धविषये विदुषा प्रयत्नः
 के पोतयच्चरहिता जलधौ प्लवन्ते ॥
 लीढाभिधोपनिषदां सविधे बुधाना-
 मभ्यस्यतः प्रतिदिनं बहुदश्वनोऽपि ।
 किञ्चित्कदाचन कथश्चन सूक्तिपाका-
 द्वाकृतत्वसुनिमिषति कस्यचिदेव पुंसः ॥
 इत्यनन्यमनोवृत्तेर्निःशेषेऽस्य क्रियाक्रमे ।
 एकपत्रीत्रतं धत्ते कवेदेवी सरस्वती ॥.
 सिद्धिः सूक्तिषु सा तस्य जायते जगदुत्तरा ।
 मूलच्छायां न जानाति यस्याः सोऽपि गिरां गुरुः ॥”

राजा कविः कविसमाजं विदधीत । राजनि कवौ सर्वो लोकः कविः
 स्यात् । स काव्यपरीक्षायै सभां कारयेत् । सा षोडशभिः स्तम्भै-
 अतुर्भिर्द्वारैरषभिर्भृत्याकारणीभिरुपेता स्यात् । तदनुलग्नं राज्ञः केलि-
 गृहम् । मध्येसभं चतुःस्तम्बान्तरा हस्तमात्रोत्सेधा समणिभूमिका
 वेदिका । तस्यां राजासनम् । तस्य चोत्तरतः संस्कृताः कवयो निवि-
 शेषन् । बहुभाषाकवित्वे यो यत्राधिकं प्रवीणः स तेन व्यपदिश्यते ।
 यस्त्वनेकत्र प्रवीणः स सङ्कल्प्य तत्र तत्रोपविशेष । ततः परं वेदवि-
 द्याविदः प्रामाणिकाः पौराणिकाः सार्त्ता भिषजो मौहूर्तिका अन्ये-
 ऽपि तथाविधाः । पूर्वेण प्राकृताः कवयः; ततः परं नटनर्तकगायन-

वादंकवाग्जीवनकुशीलवतालावचरा अन्येऽपि तथाविधाः । पश्चि-
मेनापश्चिनः कवयः; ततः परं चित्रलेप्यकृतो माणिक्यबन्धका वैकं-
टिकाः स्वर्णकारवर्द्धकिलोहकारा अन्येऽपि तथाविधाः । दक्षिणतो
भूतभाषाकवयः; ततः परं सुजङ्गगणिकाः पूवकशौभिकजस्मभकमल्लाः
शस्त्रोपजीविनोऽन्येऽपि तथाविधाः ।

तत्र यथासुखमासीनः काव्यगोष्ठीं प्रवर्त्तयेत् भावयेत्परीक्षेत च ।
वासुदेवसातवाहनशूद्रकसाहसाङ्कादीनसकलान्सभापतीन्दानमा-
नाभ्यामनुकुर्यात् । तुष्टुष्टुश्चास्य सभ्या भवेयुः, स्थाने च पारितो-
षिकं लभेरन् । लोकोत्तरस्य काव्यस्य च यथार्हा पूजा कवेवा ।
अन्तरान्तरा च काव्यगोष्ठीं शास्त्रवादाननुजानीयात् । मध्वपि नाँन-
वदंशं स्वदते । काव्यशास्त्रविरतौ विज्ञानिष्वभिरमेत । देशान्तरा-
गतानां च विदुषाम(न्य?) द्वारा सङ्गं कारयेदौचित्याद्यावतिस्थिति
पूजां च । वृत्तिकामांशोपजैपेत् सङ्कृतीयाच्च । पुरुषरत्नानामेक एव
राजोदन्वान्भाजनम् । राजचरितं च राजोपजीविनोप्यनुकुर्युः ।
राज्ञ एव ह्यसाकुपकारो यद्राजोपजीविनां संस्कारः ।

महानगरेषु चैं काव्यशास्त्रपरीक्षार्थं ब्रह्मसभाः कारयेत् । तत्र
परीक्षोत्तीर्णानां ब्रह्मरथयानं पट्टबन्धश्च । श्रूयते चोज्यनियां का-
व्यकारपरीक्षा—

“इह कालिदासमेण्ठावत्रामररूपसूरभारवयः ।
हरिचन्द्रचन्द्रगुसौ परीक्षिताविह विशालायाम् ॥”

श्रूयते च पाटलिषुत्रे शास्त्रकारपरीक्षा—

“अत्रोपवर्षवर्षाविह पाणिनिपिङ्गलाविह व्याडिः ।
वररुचिपतञ्जली इह परीक्षिताः स्वातिसुपजग्मुः ॥”
इत्थं सभापतिर्भूत्वा यः काव्यानि परीक्षते ।
यशास्तस्य जगद्व्यापि स सुखी तत्र तत्र च ॥

॥ इति राजशेखरकृतौ काव्यमीमांसायां कविरहस्ये प्रथमेऽधिकरणे
कविचर्या राजचर्या च दशमोऽध्यायः ॥

एकादशोऽध्यायः शब्दहरणम् ।

परप्रयुक्त्योः शब्दार्थयोरुपनिवन्धो हरणम् । तद्विधा परित्याज्य-
मनुग्राह्यं च । तयोः शब्दहरणमेव तावत्पञ्चधा पदतः, पादतः,
अर्द्धतः, वृत्ततः, प्रबन्धतश्च । “तत्रैकपदहरणं न दोषाय” इति आ-
चार्याः । “अन्यत्र द्व्यर्थपदात्” इति यायावरीयः । तत्र श्लिष्टस्य
शिष्टपदेन हरणम्—

“दूराकृष्टशिलीमुखव्यतिकरान्तो किं किरातानिमा-
नाराङ्ग्यावृतपीतलोहितमुखान्किं वा पलाशानपि ।

पान्थाः केसरिणं न पश्यत पुरोप्येन वसन्तं वने

मूढा रक्षत जीवितानि शरणं यात प्रियां देवताम् ॥”

यथा च—“मा गाः पान्थं प्रियां ल्यकत्वा दूराकृष्टशिलीमुखम् ।

स्थितं पन्थानमावृत्य किं किरातं न पश्यसि ॥”

शिष्टपदैकदेशेन हरणम्—

“नाश्र्यं यदनार्याप्तावस्त्रीतिरयं मयि ।

मांसोपयोगं कुर्वीत कथं क्षुद्रहितो जनः ॥”

यथा च—“कौपान्मानिनि किं स्फुरत्यतितरां शोभाधरस्तेऽधरः

किं वा चुम्बनकारणाद्यित नो वायोर्विकाराद्यम् ।

तसात्सुभ्यु सुगन्धिमाहितरसं स्निग्धं भजस्वादरा-
न्मुग्धे मांसरसं ब्रुवन्निति तथा गाढं समालिङ्गितः॥”

श्लिष्टस्य यमकेन हरणम्—“हलमपारपयोनिधिविस्तृतं

प्रहरता हलिना समराङ्गणे ।

निजयशाश्व शशाङ्ककलामलं

निरवधीरितमाकुलमासुरम् ॥”

यथा च—“दलयता विशिखैर्बलमुन्मदं

निरवधीरितमाकुलमासुरम् ।

दशसु दिक्षु च तेन यशः सितं

निरवधीरितमाकुलमासुरम् ॥”

श्लिष्टस्य प्रश्नोत्तरेण हरणम्—

“यस्यां भुजङ्गवर्गः कर्णायतेक्षणं कामिनीवदनं च ॥”
यथा च—“किं करोति कियत्कालं वेश्यावेद्यमनि कामुकः ।

कीदृशं वदनं वीक्ष्य तस्याः कर्णायतेक्षणम् ॥”

यमकस्य यमकेन हरणम्—

“वरदाय नमो हरये पतति जनोऽयं स्मरन्नपि न मोहरये ।

बहुशश्चक्रन्द हता मनसि दितिर्येन दैत्यचक्रं दहता ॥”

यथा च—चक्रं दहतारं चक्रन्द हतारं खड्गेन तवाजौ राजन्नरिनारी ।

एवमन्योन्यसंन्वयेऽन्येऽपि भेदाः । नन्विद्मुपदेश्यमेव न भवति ।

यदित्यं कथयन्ति—“पुंसः कालातिपातेन चौर्यमन्यद्विशीर्यति ।

अपि पुत्रेषु पौत्रेषु वाक्चौर्यं च न शीर्यति ॥”

“अयमप्रसिद्धः प्रसिद्धिमानहम्, अयमप्रतिष्ठः प्रतिष्ठावानहम्, अप्रक्रान्तमिदमस्य संविधानकं प्रक्रान्तं मम, गुड्चीवचनोऽयं मृदी-कावचनोऽहम्, अनादृतभाषाविशेषोऽयमहमादृतभाषाविशेषः, प्रशान्तज्ञातृकमिदं, देशान्तरितकर्तृकमिदम्, उच्छवनिवन्धनमूल-मिदं, म्लेच्छितकोपनिवन्धनमूलमिदमिलेवमादिभिः कारणः शब्द-हरणोऽर्थहरणे चाभिरमेत” इति अवन्तिसुन्दरी । “त्रिभ्यः पदेभ्यः प्रभृति त्वश्छिष्टेभ्यो हरणम्” इति आचार्याः—

यथा—“स पातु वो यस्य जटाकलापे

स्थितः शशाङ्कः स्फुटहारगौरः ।

नीलोत्पलानामिव नालपुञ्जे

निद्रायमाणः शरदीव हंसः ॥”

यथा च—“स पातु वो यस्य हतावशेषा-

स्तसुल्यवर्णाङ्गनरञ्जितेषु ।

लावण्ययुक्तेष्वपि वित्रसन्ति

दैत्याः स्वकान्तानयनोत्पलेषु ॥”

“न” इति यायावरीयः । उल्लेखवान्पदसन्दर्भः परिहरणीयो
नाप्रत्यभिज्ञायातः पादोऽपि । तस्यापि साम्येन किञ्चन दुष्टं स्यात् ।

यथा—“इत्युक्तवानुक्तिविशेषरम्यं
मनः समाधाय जयोपपत्तौ ।
उदारचेता गिरमित्युदारां
द्वैपायनेनाभिदधे नरेन्द्रः ॥”

यथा च—“इत्युक्तवानुक्तिविशेषरम्यं
रामानुजन्मा विरराम मानी ।
सङ्ख्यसमाप्तावसरं च वाक्यं
सेवाविधिज्ञैः पुरतः प्रभूणाम् ॥”

उल्लेखवान्यथा—“नमः संसारनिर्वाणविषामृतविधायिने ।
सप्तलोकोर्मिभङ्गाय शङ्करक्षीरसिन्धवे ॥”

यथा च—“प्रसरद्विन्दुनादाय शुद्धामृतमयात्मने ।
नमोऽनन्तप्रकाशाय शङ्करक्षीरसिन्धवे ॥”

“पाद एवान्यथात्वकरणकारणं न हरणम्, अपि तु स्वीकरणम्”
इति आचार्याः ।

यथा—“त्यागाधिकाः स्वर्गमुपाश्रयन्ते
त्यागेन हीना नरकं व्रजन्ति ।
न त्यागिनां किञ्चिदसाध्यमस्ति
त्यागो हि सर्वव्यसनानि हन्ति ॥”

यथा च—“त्यागो हि सर्वव्यसनानि हन्ती-
त्यलीकमेतद्विसम्प्रतीतम् ।
जातानि सर्वव्यसनानि तस्या-
स्यागेन मे मुग्धविलोचनायाः ॥”
तदिदं स्वीकरणापरनामधेयं हरणमेव । तद्वद्वर्द्धेप्रथोगेऽपि । यथा—

“पादस्ते नरवर दक्षिणे समुद्रे
पादोऽन्यो हिमवति हेमकूटलग्ने ।
आक्रामत्यलघु महीतलं त्वयीत्थं
भूपालाः प्रणतिमपास्य किञ्चु कुर्याः ॥”

यथा चोत्तराद्देव—“इत्थं ते विधृतपदद्वयस्य राज-
न्नाश्र्वर्य कथमिव सीवनी न भिन्ना ॥”

एवं व्यस्ताद्देवयोगेऽपि । यथा—

“तत्तावदेव शशिनः स्फुरितं महीयो
यावन्न तिग्मरुचिमण्डलमभ्युदेति ।
अभ्युद्गते सङ्कलधामनिधौ तु तस्मि-
न्निन्दोः सिताभ्रशकलस्य च को विशेषः ॥”

यथा च—“तत्तावदेव शशिनः स्फुरितं महीयो
यावन्न किञ्चिदपि गौरतरा हसन्ति ।
ताभिः पुनर्विहसिताननपङ्गजाभि-
रिन्दोः सिताभ्रशकलस्य च को विशेषः ॥”

पादै एवान्यथात्वकरणं न स्वीकरणं पादोनहरणं वा । यथा—

“अरण्ये निर्जने रात्रावन्तर्वेशमनि साहसे ।
न्यासापहृवने चैव दिव्या सम्भवति क्रिया ॥”

यथा चोत्तराद्देव—

“तन्वङ्गी यदि लभ्येत दिव्या सम्भवति क्रिया ।”

यथा वा—“यस्य केशेषु जीमूता नद्यः सर्वाङ्गसन्धिषु ।

कुक्षौ समुद्राश्रत्वारस्तस्मै तोयात्मने नमः ॥”

यथा चोत्तराद्देव—“कुक्षौ समुद्राश्रत्वारः स सहेत स्मरानलम् ।”

भिन्नार्थानां तु पादानामेकेन पादेनान्वयनं कवित्वमेव । यथा—

“किमिह किमपि दृष्टं स्थानमस्ति श्रुतं वा
व्रजति दिनकरोऽयं यत्र नास्तं कदाचित् ।
अमति विहगसार्थानित्थमाष्टच्छमानो
रजनिविरहभीतश्चक्रवाको वराकः ॥”

यथा ४—“जयति सितविलोलव्यालयज्ञोपवीती
घनकपिलजटान्तञ्चान्तगङ्गाजलौघः ।
अविदितमृगचिह्नमिन्दुलेखां दधानः
परिणतशितिकण्ठश्यामकण्ठः पिनाकी ॥”

यथा ५—“कुमुदवनमपश्चि श्रीमद्भोजखण्डं
त्यजति मैदमुत्थकः प्रीतिमांश्चक्रवाकः ।
उद्यमहिमरश्मिर्याति शीतांशुरसं
हतविधिलितानां ही विचित्रो विपाकः ॥”

यथा५ ६—“किमिह किमपि दृष्टं स्थानमस्ति श्रुतं वा
घनकपिलजटान्तञ्चान्तगङ्गाजलौघः ।
निवसति सँ पिनाकी यत्र यायां तौदस्मिन्
हतविधिलितानां ही विचित्रो विपाकः ॥”

पादोनवत्कतिपयपदप्रयोगोऽपि यथा—

“या व्यापारवती रसान् रसयितुं काचित्कवीनां नवा
दृष्टिर्या परिनिष्ठितार्थविषयोन्मेषा च वैपश्चिती ।
ते द्वे अप्यवलम्ब्य विश्वमनिशं निर्वर्णयन्तो वयं
आन्ता नैव च लब्धमञ्चिदशयन त्वद्वक्तितुल्यं सुखम् ॥”

यथा ८ चतुर्थपादे—

“आन्ता नैव च लब्धमुत्पलदृशां प्रेम्णः समानं सुखम् ॥”

पादैकदेशग्रहणमपि पदैकदेशोपलक्षणपरम् । यथा—

“असकलहसितत्वात्क्षालितानीव कान्त्या
मुकुलितनयनत्वाद्वयक्तकणोत्पलानि ।

पिबति मधुसुगन्धीन्याननानि प्रियाणां
त्वयि विनिहितभारः कुन्तलानामधीशः ॥”

यथा चोत्तरार्थे—“पिबतु मधुसुगन्धीन्याननानि प्रियाणां
मयि विनिहितभारः कुन्तलानामधीशः ।”

वाक्यस्यान्यथा व्याख्यानमपि न स्वीकरणं हरणं वा । यथा—

“सुभ्रु त्वं कुपितेत्यपास्तमशनं लक्ता कथा योषितां
दूरादेव मयोजिज्ञाताः सुरभयः स्वगदामधूपादयः ।
कोपं रागिणि मुञ्च मर्यवनते दृष्टे प्रसीदाधुना
सद्यस्त्वद्विरहाद्वन्ति दृयिते सर्वा ममान्धा दिशः ॥”

एतच्च कान्ताप्रसादनपरं वाक्यं कुपितद्विष्टपरतया व्याख्यातं,
नै स्वीकृतं हृतं वा । यत्तु परकीयं स्वीयमिति प्रोक्तानामन्यतमेन
कारणेन विलपन्ति, तत्र केवलं हरणम्, अपि तु दोषोदाहरणम् ।
मुक्तकप्रबन्धविषयं तत् । मूल्यक्योऽपि हरणमेव । वरमप्राप्तिर्य-
शसो न पुनर्दुर्यशः ।

सभापतिस्तु द्विधा, उपजीव्य, उपजीवकश्च । तत्रोपजीवनमात्रेण
न कश्चिद्वोषः । यतः सर्वोऽपि परेभ्य एव व्युत्पद्यते, केवलं तत्र
समुदायो गुरुः । “तद्वुक्तिहरणम्” इति आचार्याः ।

यथा—“ऊरुद्वन्द्वं सरसकदलीकाण्डसब्रह्मचारि ।”

यथा च—“ऊरुद्वयं कदलैकन्दलयोः संदंशं

ओणिः शिलाफलकसोदरसन्निवेशा ।

वक्षः स्तनद्वितयताडितकुम्भशोभं

सब्रह्मचारि शशिनश्च मुखं मृगाक्ष्याः ॥”

“उत्तयो ह्यर्थान्तरसङ्कान्ता न प्रत्यभिज्ञायन्ते, खदन्ते च; तद-
र्थास्तु हरणादपि हरणं स्युः” इति यायावरीयः ।

“नास्त्यचौरः कविजनो नास्त्यचौरो वणिगजनः ।

स नन्दति विना वाच्यं यो जानाति निग्रहितुम् ॥

उत्पादकः कविः कश्चित्कश्चिच्च परिवर्त्तकः ।
 आच्छादकस्तथा चान्यस्तथा संवर्गकोऽपरः ॥
 शब्दार्थोऽक्षिषु यः पश्येदिह किञ्चन नूतनम् ।
 उल्लिखेत्कश्चन प्राच्यं मन्यतां स महाकविः ॥”

॥ इति राजशेखरकृतौ काव्यमीमांसायां कविरहस्ये प्रथमेऽधिकरणे
 एकादशोऽध्यायः शब्दहरणानि ॥

द्वादशोऽध्यायः शब्दार्थहरणेषु कविप्रभेदाः प्रति- बिम्बकल्पविकल्पस्य च समीक्षा ।

“पुराणकविक्षुणे वर्तमनि दुरापमसृष्टं वस्तु, ततश्च तदेव सं-
 स्कर्तुं प्रयतेत्” इति आचार्याः । “न” इति वाक्पतिराजः ।

“आसंसारमुदारैः कविभिः प्रतिदिनगृहीतसारोऽपि ।
 अद्याप्यभिन्नमुद्रो विभाति वाचां परिस्यन्दः ॥”

तत्प्रतिभासाय च परप्रबन्धेष्ववदधीत । “तद्वगाहने हि तदे-
 कयोनयोऽर्थाः पृथक्पृथक् प्रथन्ते” इत्येके । “तत्रत्यानामर्थानां छा-
 यया परिवृत्तिः फलम्” इत्यपरे । महात्मनां हि संवादिन्यो बुद्ध्य
 एकमेवार्थमुपस्थापयन्ति, तत्परित्यागाय तानाद्रियेत्” इति च के-
 चित् । “न” इति यायावरीयः । सारस्वतं चक्षुरवाङ्गानसगोचरेण
 प्रणिधानेन दृष्टमद्यष्टं चार्थजातं स्वयं विभजति ।

तदाहुः—सुसस्यापि महाकवेः शब्दार्थां सरस्वती दर्शयति तदि-
 तरस्य तत्र जाग्रतोऽप्यन्धं चक्षुः । अन्यदृष्टचरे ह्यर्थं महाकवयो
 जात्यन्धास्तद्विपरीते तु दिव्यदृशाः । न तत् त्र्यक्षः सहस्राक्षो वा
 यच्चर्मचक्षुषोऽपि कवयः पश्यन्ति । मतिर्दर्पणे कवीनां विश्वं प्रति-
 फलति । कथं तु वयं दृश्यामह इति महात्मनामहंपूर्विकयैव श-
 ब्दार्थाः पुरो धावन्ति । यत्सद्वप्रणिधाना योगिनः पश्यन्ति, तत्र

वाचा विचरन्ति कवयः इत्यनन्ता महाकविषु सूक्तयः । “समस्त-
मस्ति” इति यायावरीयः । किन्तु त्रिपथमर्थमध्यगीष्महि यदुता-
न्ययोनिर्निहृतयोनिरयोनिश्च । तत्रान्ययोनिर्द्विधा प्रतिविम्बकत्प,
आलेखप्रख्यश्च । निहृतयोनिरपि द्विधा तुल्यदेहितुल्यः परपुरप्रवे-
शासदशश्च । अयोनिः पुनरेकादृश एव । तत्र—

अर्थः स एव सर्वो वाक्यान्तरविरचनापरं यत्र ।
तदपरमार्थविभेदं काव्यं प्रतिविम्बकत्पं स्यात् ॥

यथा— “ते पान्तु वः पशुपतेरलिनीलभासः
कण्ठप्रदेशाघटिताः फणिनः स्फुरन्तः ।
चन्द्रामृताम्बुकणसेकसुखप्रस्तृ-
यैरङ्गुरैरिव विराजति कालकूटः ॥”

यथा च—“जयन्ति नीलकण्ठस्य नीलाः कण्ठे महाहयः ।
गलद्वजाम्बुसंसित्कालकूटाङ्गुरा इव ॥”

कियताऽपि यत्र संस्कारकर्मणा वस्तु भिन्नवद्वाति ।
तत्कथितमर्थचतुरैरालेख्यप्रख्यमिति काव्यम् ॥

तत्रैवार्थं यथा—

“जयन्ति ध्वलव्यालाः शम्भोर्जूटावलम्बिनः ।
गलद्वजाम्बुसंसित्कचन्द्रकन्द्राङ्गुरा इव ॥”
विषयस्य यत्र भेदेऽप्यभेदबुद्धिर्नितान्तसादृश्यात् ।
तत्तुल्यदेहितुल्यं काव्यं बधन्ति सुधियोऽपि ॥

यथा—“अवीनादौ कृत्वा भवति तुरगो यावदवधिः
पशुर्धन्यस्तावत्प्रतिवसति यो जीवति सुखम् ।
अमीषां निर्माणं किमपि तदभूद्वग्धकरिणां
वनं वा क्षोणीभृद्वनमथवा येन शरणम् ॥”

अत्रार्थे—“प्रतिगृहमुपलानामेक एव प्रकारो
 मुहुरुपकरणत्वादर्थिताः पूजिताश्च ।
 स्फुरति हतमणीनां किन्तु तद्वाम येन
 क्षितिपतिभवने वा स्वाकरे वा निवासः ॥”
 मूलैक्यं यत्र भवेत्परिकरबन्धस्तु दूरतोऽनेकः ।
 तत्परपुरवेशप्रतिमं काव्यं सुकविभाव्यम् ॥

यथा—“यस्यारातिनितम्बिनीभिरभितो वीक्ष्याम्बरं प्रावृषि
 स्फूर्जद्विर्जितनिर्जिताम्बुधिरवस्फाराभ्रवृन्दाकुलम् ।
 उत्सृष्टप्रसभाभिषेणनभयस्पष्टप्रमोदाश्रुभिः
 किञ्चित्कुञ्चितलोचनाभिरसकृद् ध्राताः कदम्बानिलाः ॥”

अत्रार्थे—“आच्छिय प्रियतः कदम्बकुसुमं यस्यारिदारैर्नवं
 यात्राभङ्गविधायिनो जलमुचां कालस्य चिह्नं महत् ।
 हृष्यद्विः परिचुम्बितं नयनयोर्न्यस्तं हृदि स्थापितं
 सीमन्ते निहितं कथञ्चन ततः कर्णावतंसीकृतम् ॥”

तदेतच्चतुष्टयनिबन्धनाश्च कवीनां द्वाश्रिंशद्वरणोपायाः । अमीषां
 चार्थानामन्वर्था अयस्कान्तवच्चत्वारः कवयः, पञ्चमश्चाद्वष्टचरार्थ-
 दर्शी । तदाहुः—

“श्रामकश्चुम्बकः किञ्च कर्षको द्रावकश्च सः ।
 स कविलौकिकोऽन्यस्तु चिन्तामणिरलौकिकः ॥
 तन्वानोऽनन्यदष्टत्वं पुराणस्यापि वस्तुनः ।
 योऽप्रसिद्ध्यादिभिर्त्राम्यत्यसौ स्याद्वामकः कविः ॥
 यश्चुम्बति परस्यार्थं वाक्येन स्वेन हारिणा ।
 स्तोकार्पितनवच्छायं चुम्बकः स कविर्मतः ॥
 परवाक्यार्थमाकृष्य यः स्ववाचि निवेशयेत् ।
 समुद्घेषेन केनापि स स्मृतः कर्षकः कविः ॥

अप्रत्यभिज्ञेयतया स्ववाक्ये नवतां नयेत् ।

यो द्रावधित्वा मूलार्थं द्रावकः स भवेत्कविः ॥

चिन्तासमं यस्य रसैकसूतिरुदेति चिन्ताकृतिरर्थसार्थः ।

अहृष्टपूर्वो निपुणैः पुराणैः कविः स चिन्तामणिरद्वितीयः ॥”

तस्य चायोनिरर्थः । स च विधा लौकिकालौकिकभेदेन, तयोर्मिश्रत्वेन च । तत्र लौकिकः—

“मा कोशकारलतिके वह वर्णगर्व

किं उम्बरेण चणिके तव कौसुमेन ।

पुण्ड्रेक्षुयष्टिरियमेकतरा चकास्तु

या स्यन्दते रसमृतेऽपि हि यन्नयोगात् ॥”

अलौकिकः—“देवी पुत्रमसूत नृत्यत गणाः किं तिष्ठतेत्युद्गुजे
हर्षाञ्छङ्गिरिदावुदाहृतगिरा चामुण्डयालिङ्गिते ।
पायाद्वा जितदेवहुन्दुभिघनध्वानप्रवृत्तिस्तथो-
रन्योन्याङ्गनिपातजर्जरत्सथूलास्थिजन्मा रवः ॥”

मिश्रः—“स्थिते कुक्षेरन्तर्मुरजयिनि निःश्वासमरुतो
जनन्यास्तन्नाभीसरसिजपरागोत्करसुचः ।
निपीताः सानन्दं रचितफणचक्रेण हलिना
समन्तादस्यासुः प्रतिदिवसमेनांसि भवतः ॥”

तेषां च चतुर्णामर्थानाम्—

चत्वार एते कथिता मयैव

येऽर्थाः कवीनां हरणोपदेशो ।

प्रत्येकमष्टत्वशाङ्गवन्ति

द्वाचिंशता तेऽनुगताः प्रभेदैः ॥

तत्र प्रतिबिम्बकल्पविकल्पाः । स एवार्थः पौर्वार्पणविपर्यासा-
द्व्यस्तकः ।

यथा—“दृष्टान्येभं छेदसुत्पाद्य रज्जवा
यन्तुवाचं मन्यमानस्तृणाय ।
गच्छन्दधे नागराजः करिण्या
प्रेम्णा तुल्यं बन्धनं नास्ति जन्तोः ॥”

अत्रार्थे—“निर्विवेकमनसोऽपि हि जन्तोः
प्रेमबन्धनमशृङ्खलदाम ।
यत्प्रति प्रतिगजं गजराजः
प्रस्थितश्चिरमधारि करिण्या ॥”

बृहतोऽर्थस्याद्वप्नयनं खण्डम् ।

यथा—“पुरा पाण्डुप्रायं तदनु कपिशिष्मा कृतपदं
ततः पाकोद्रेकादरुणगुणसंवर्गितवपुः ।
शानैः शोषारम्भे स्थपुटनिजविष्कम्भविषमं
वने वीतामोदं बदरमरसत्वं कलयति ॥”

अत्रार्थे—“पाकक्रियापरिचयप्रगुणीकृतेन
संवर्गितारुणगुणं वपुषा निजेन ।
आपादितस्थपुटसंस्थितिशोषपोषा-
देतद्वने विरसतां बद्रं विभर्ति ॥”

संक्षिप्तार्थविस्तरेण तैलविन्दुः ।

यथा—“यस्य तत्रभराक्रान्त्या पातालतलगामिनी ।
महावराहदंष्ट्राया भूयः सस्मार मेदिनी ॥”

अत्रार्थे—“यत्तत्राक्रान्तिमज्जत्पृथुलमणिशिलाशल्यवेल्लुत्फणान्ते
क्षान्ते पत्यावहीनां चलदचलमहास्तम्भसम्भारसीमा ।
सस्मार स्फारचन्द्रद्वुति पुनरवनिस्तद्विरण्याक्षवक्षः-
स्थूलास्थिश्रेणिशाणानिकषणसितमप्याशु दंष्ट्राग्रसुग्रम् ॥”

अन्यतमभाषानिबद्धं भाषान्तरेण पंरिवर्त्यत इति नटनेपथ्यम् ।

यथा—“नेच्छह पासासंकी काओ दिण्णं पि पहिअघरिणीए ।

१ A & C क्रान्ता. २ B परिवर्तने. ३ नेच्छति पाशाशङ्की काओ दत्तमपि पथिकगृहिण्या ।
लोकान्तरागामग्रिहितं पिण्डम् ॥

ओहृत्तकरयलोग्गलियवलयमज्जट्टिअं पिण्डं ॥”

अत्रार्थे—“दत्तं पिण्डं नयनसलिलक्षालनाधौतगण्डं
द्वारोपान्ते कथमपि तया सङ्गमाशानुबन्धात् ।
वक्रग्रीवश्चलनतशिराः पार्श्वसञ्चारिचक्षुः
पाशाशङ्की गलितवलयं नैनमश्वाति काकः ॥”
छन्दसा परिवृत्तिश्चन्द्रोविनिमयः ।

यथा—“कान्ते तल्पमुपागते विगलिता नीवी स्वयं बन्धनात्
तद्वासः शुथमेखलागुणधृतं किञ्चिन्नितम्बे स्थितम् ।
एतावत्सखि वेद्धि केवलमहं तस्याङ्गसङ्गे पुनः
कोऽसौ कास्मि रतं तु किं कथमपि स्वल्पापि मे न स्मृतिः ॥”

अत्रार्थे—“धन्यास्तु याः कथयथ प्रियसङ्गमेऽपि
विश्रवधचाहुकशतानि रतान्तरेषु ।
नीवीं प्रति प्रणिहितश्च करः प्रियेण
सख्यः शापामि यदि किञ्चिदपि स्मरामि ॥”

कारणपरावृत्त्या हेतुव्यत्ययः ।

यथा—“ततोऽरुणपरिस्पन्दमन्दीकृतरुचिः शशी ।
दध्रे कामपरिक्षामकामिनीगण्डपाण्डुताम् ॥”

अत्रार्थे—“समं कुसुमचापेन गर्भिणीगण्डपाण्डुना ।
उदयाद्रिशिरःसीमि निहितं पदमिन्दुना ॥”

दृष्ट्य वस्तुनोऽन्यत्र सङ्गमितिः सङ्गान्तकम् ।

यथा—“लानाद्रादैर्विधुतकबरीबन्धलोलैरिदानीं

ओणीभारः कृतपरिचयः पल्लैवैः कुन्तलानाम् ।

अप्येतेभ्यो नभसि पततः पङ्किशो वारिविन्दून्

स्थित्वोद्धीवं कुवलयद्वशां केलिहंसाः पिबन्ति ॥”

अत्रार्थे—“सद्यःलातजपत्तपोधनजटाप्रान्तस्तुताः प्रोन्मुखैः
पीयन्तेऽम्बुकणाः कुरङ्गशिशुभिस्तृष्णाव्यथाविक्षैः ।

१ A ओउत्तकरयले B ओहृत्तकरयले. C explains this as अवन्तकरतलावगलित.

२ A धन्यास्ति या कथयति. C धन्याः स्य याः कथयथ. ३ C कारणप्रवृत्त्या.

एतां प्रेमभरालसां च सहसा शुष्यन्मुखीमाकुलः
श्लिष्यन् रक्षति पक्षसम्पुटकृतच्छायः शकुन्तः प्रियाम् ॥”

उभयचाक्यार्थोपादानं सम्पुटः ।

यथा—“विन्ध्यस्याद्रेः परिसरनदी नर्मदा सुभृ सैषा
यादोभर्तुः प्रथमगृहिणीं यां चिदुः पश्चिमस्य ।
यस्यामन्तः स्फुरितशाफ्तरत्रासहासाकुलाक्षी
स्वैरं स्वैरं कथमपि मया तीरमुत्तारितासि ॥”

यथा—“नाभीगुहाविलविशच्चलवीचिजात-
मञ्जुध्वनिश्रुतिकण्टकलकुकुभानि ।
रेवाजलान्यविरलं ग्रीहिलीक्रियन्ते
लाटाङ्गनाभिरपराह्ननिमज्जनेषु ॥”

अत्रार्थ—“यद्वर्ग्याभिर्जगाहे गुरुशकुलकुलास्फालनत्रासहास-
द्यस्तोहस्तमिभकाभिर्दिशि दिशि सरितां दिग्जयप्रकमेषु ।
अस्मोगस्मीरनाभीकुहरकवलनोन्मुक्तिपर्यायलोल-
त्कल्पोलाबद्वमुग्धधवनिचकितरणत्कुकुभं कामिनीभिः ॥”

सोऽयं कवेरवकवित्वदायी सर्वथा प्रतिबिम्बकल्पः परिहरणीयः ।

यतः—“पृथक्त्वेन न गृह्णन्ति वस्तु काव्यान्तरस्थितम् ।
पृथक्त्वेन न गृह्णन्ति खवपुः प्रतिबिम्बितम् ॥”

॥ इति राजशेखरकृतौ काव्यमीमांसायां कविरहस्ये प्रथमेऽधिकरणे शब्दार्थहरणेषु
कविप्रभेदाः प्रतिबिम्बकल्पविकल्पस्य समीक्षा द्वादशोऽध्यायः ॥

त्रयोदशोऽध्यायः अर्थहरणोष्वालेख्यप्रख्यादिभेदाः ।

आलेख्यप्रख्यपरिसङ्घायाः । सहशसञ्चारणं समक्रमः ।

यथा—“अस्ताद्रिवेदमनि दिशो वसुणप्रियाया-
स्तिर्यक्तथश्चिदपयन्नामास्थितायाः ।

गण्डैकपार्श्वमिव कुङ्कुमपङ्कचुम्बि-
विम्बं रुचामधिपतेरगुणं राज ॥”

यथा च—“प्राणिदशः प्रतिकलं चिलसन्त्याः

कुङ्कुमारुणकपोलतलेन ।

साम्यमेति कलितोदयरागः

पश्य सुन्दरि तुषारमयूखः ॥”

अलङ्कृतमनलङ्कृत्याभिधीयत इति विभूषणमोषः ।

यथा—“कुवलयसिति सूले वालचन्द्राङ्कराभं
तदनु खलु ततोऽग्रे पाकपीताम्रपीतम् ।

अभिनवरविरोचिर्चूमधूम्रं शिखाया-
मिति विविधविकारं दिद्युते दैप्यमर्चिः ॥”

अत्रार्थे—“मनाङ्गूले नीलं तदनु कपिशोन्मेषमुदरे
ततः पाण्डु स्तोकं स्फुरदरुणलेखं च तदनु ।

शिखायामाधूम्रं धृतविविधवर्णक्रममिति

क्षणादर्चिदैर्पं दलयति तमः पुञ्जितमपि ॥”

क्रमेणाभिहितस्यार्थस्य विपरीताभिधानं व्युत्क्रमः ।

यथा तत्रैव—“इयामं शिखाभुवि मनागरुणं ततोऽधः

स्तोकावपाण्डुरघनं च ततोऽप्यधस्तात् ।

आपिञ्चरं तदनु तस्य तले च नील-

मन्धं तमःपटलमर्दति दैप्यमर्चिः ॥”

सामान्यनिबन्धे विशेषाभिधानं विशेषोक्तिः ।

यथा—“इत्युहते शशिनि पेशालकान्तदृती-

संलापसञ्चलितलोचनमानसाभिः ।

अग्राहि मण्डनविधिर्विपरीतभूषा-
विन्यासहासितसखीजनमङ्गनाभिः ॥”

अत्रार्थे—“चकार काचित्सितचन्द्रनाङ्के
काश्चीकलापं स्तनभारपृष्ठे ।
प्रियं प्रति प्रेषितचित्तवृत्ति-
नितम्बविम्बे च बबन्ध हारम् ॥”

उपसर्जनस्यार्थस्य प्रधानतायामुत्तंसः ।

यथा—“दीपयन्नथ नभः किरणौधैः
कुङ्कुमारुणपयोधरगौरः ।
हेमकुम्भ हव पूर्वपयोधे-
रुन्ममङ्ग शानकैस्तुहिनांशुः ॥”

अत्रार्थे—“ततस्तमः इयामलपट्टकश्चुकं
विपाटयत्किञ्चिद्दृश्यतान्तरा ।
निशातरुण्याः स्थितशेषकुङ्कुम-
स्तनाभिरामं सकलं कलावतः ॥”

तदेव वस्तूक्तिवशादन्यथा क्रियत इति नटनेपथ्यम् ।

यथा—“आननेन्दुशशालक्ष्म कपोले
सादरं विरचितं तिलकं यत् ।
तत्प्रिये विरचितावधिभङ्गे
धौतमीक्षणजलैस्तरलाक्ष्याः ॥”

अत्रार्थे—“शोकाश्रुभिर्वासरखण्डतानां
सिक्काः कपोलेषु विलासिनीनाम् ।
कान्तेषु कालात्ययमाचरत्सु
स्वलपायुषः पत्रलता वभूवुः ॥”

परिकरसाम्ये सर्व्यपि परिकार्यस्यान्यथात्वादेकपरिकार्यः ।

“अव्याहङ्गेन्द्रवदनः स इमां त्रिलोकां
यस्योद्गतेन गगने महता करेण ।

मूलावलग्नसितदन्तविसाङ्करेण

नालायितं तपनविम्बसरोरुहस्य ॥”

अत्रार्थे—“सरलकरदण्डनालं गजवपुषः पुष्करं विभोर्जयति ।

मूलविसकाण्डभूमौ यत्राभृदेकदंष्ट्रैव ॥”

विकृतेः प्रकृतिप्रापणं प्रत्यापत्तिः ।

यथा—“रविसङ्कान्तसौभाग्यस्तुषाराविलमण्डलः ।

निःश्वासान्ध इवादर्दश्चन्द्रमा न प्रकाशते ॥”

अत्रार्थे—“तस्याः प्रतिद्वन्द्वभवाद्विषादा-

तसद्यो विमुक्तं सुखमावभासे ।

निःश्वासबाषपापगमे प्रपन्नः

प्रसादमात्मीयमिवात्मदर्शः ॥”

ता इमा आलेख्यप्रख्यस्य भिदाः । सोऽयमनुग्राहो मार्गः ।

आहुश्च—“सोऽयं भणितिवैचित्र्यात्समस्तो वस्तुविस्तरः ।

नटवद्वर्णिकायोगादन्यथात्वमिवार्च्छति ॥”

अथ तुल्यदेहितुल्यस्य भिदाः । तस्यैव वस्तुनो विषयान्तरयो-
जनादन्यरूपापत्तिर्विषयपरिवर्त्तः ।

यथा—“ये सीमन्तितगात्रभस्मरजसो ये कुम्भकद्वेषिणो
ये लीढाः अवणाश्रयेण फणिना ये चन्द्रशैत्यद्वुहः ।

ते कुप्यद्विरिजाविभक्तवपुषश्चित्तव्यथासाक्षिणः

स्थाणोर्दक्षिणनासिकापुटभुवः श्वासानिलाः पान्तु वः ॥”

अत्रार्थे—“ये कीर्णकथितोदराज्जमध्यो ये म्लापितोरःस्तजो
ये तापात्तरलेन तल्पफणिना पीतप्रतीपोज्जिताः ।

ते राधास्मृतिसाक्षिणः कमलया सासूयमाकर्णिता

गाढान्तर्दवथोः प्रतससरलाः श्वासा हरेः पान्तु वः ॥”

द्विरूपस्य वस्तुनोऽन्यतमरूपोपादानं द्वन्द्वविच्छित्तिः ।

यथा—“उत्क्षेत्रां केशवन्धः कुसुमशाररिपोः कलमषं वः स मुष्या-
यत्रेन्दुं वीक्ष्य गङ्गाजलभरलुलितं वालभावादभूताम् ।

कौशारातिश्च फाण्टस्फुरितशफरिकामोहलोलेक्षणश्रीः

सद्यः प्रोद्यन्मृणालीग्रहणरसलसत्पुष्करश्च द्विपास्यः ॥”

अत्रार्थे—“दिद्याद्वृज्जिजूटकोटिसरिति ज्योत्स्नालबोद्धासिनी
शाश्वाङ्की कलिका जलभ्रमिवशाद्वाग् दृष्टनष्टा सुखम्।

यां च अत्यन्तसफरी भ्रमेण मुकुलीकुर्वन्फणालीं मुहु-

स्त्रीलक्ष्यमहिर्जिघक्षतितमामाकुञ्चनप्राच्वनैः ॥”

मर्यादन्तसैन्तत्परं द्विमाला ।

पूर्वार्थानामर्थान्तरैरन्तरणं रत्नमाला ।

यथा—“कपाले मार्जारः पथ इति करांल्लेहि शशिनः

तरुच्छिद्रप्रोतान्विसमिति करेणः कलयति ।

रतान्ते तल्पस्थान्हरति वनिताप्यंशुकमिति

प्रभासत्त्वश्चन्दो जगद्विद्विष्टो विश्वसयति ॥”

अत्रार्थे—“ज्योत्स्नार्चिंडग्धवङ्ग्या कवलितमसकद्वाजने राजहंसैः

खांसे कर्पुरपांसच्छरणरभसतः सस्थृतं सन्दरीभिः ।

प्रसिद्धर्व्यस्तं स्तुतात्मादिसचयमिति रहःसम्भवे वल्लभानां

लीहं दाकिसद्यवारेष्वभिन्वसम्भोलम्पदैः षटपदैश्च ॥”

महाद्रापद्मानुपारव्याप्तिपुरुषावैषम्येणार्थप्रणायतं मज्जोल्लेखः ।

यथा—“वस्त्राभायाम्बायाम्बित्राः पादयोर्वित्राः ।

लक्ष्मीपित्र सेवन्ते कृष्णेन्द्रन्ते हनु ॥”

अहार्ष—“तौकपात्रात्तर्वे प्राप्तवेत्

उमरकपादान्मुहरह स्तुरन्नस
क्वाप्त्वे प्राप्ति विप्राप्त्वे ।

कृतागसा यस्य शिरःसमागम

षड्गत्मतामाश्रयताव चन्द्रमः ॥११॥

स नालकण्ठः प्रयमातनातु वः ।
सममभिधायाधिकस्योपन्धासशूलिका । द्विधा च सा संवादिनी
विसंवादिनी च ।

तयोः प्रथमा यथा—“अड्डणे डाकिसरीचिलेपने

सप्तमिन्दकरपञ्चसत्रिभम् ॥

गजहंससमीक्ष्य कात्या

अत्रार्थे—“चन्द्रप्रभाप्रसरहासिनि सौधपृष्ठे
दुर्लक्षपक्षतिपुटां न विवेद जायाम् ।
मूढश्रुतिसुखरनुपुरनिःखनेन
व्याहारिणीमपि पुरो गृहराजहंसः ॥”

द्वितीया तत्रैवार्थे यथा—“ज्योत्स्नाजलस्त्रायिनि सौधपृष्ठे
विविक्तमुक्ताफलपुञ्जगौरम् ।
विवेद हंसी दयितं कथञ्चि-
चलत्तुलाकोटिकलैर्निनादैः ॥”

निषेधस्य विधिना निबन्धो विधानापहारः ।

यथा—“कुरबक कुचाघातक्रीडारसेन वियुज्यसे
बकुलविटपिन् स्मर्त्तव्यं ते मुखासवसेचनम् ।
चरणघटनाशून्यो यास्यस्यशोक सशोकता-
मिति निजपुरत्यागे यस्य द्विषां जगदुःखियः ॥”

अत्रार्थे—“मुखमदिरया पादन्यासैर्विलासविलोकितै-
र्बकुलविटपी रक्ताशोकस्थथा तिलकद्वुमः ।
जलनिधितटीकान्ताराणां क्रमात्कुभां जये
ज्ञगिति गमिता यद्वर्ण्याभिर्विकासमहोत्सवम् ॥”

बहूनामर्थीनामेकत्रोपसंहारो माणिक्यपुञ्जः ।

यथा—“शैलच्छलेन स्वं दीर्घं भुजमुत्तम्य भूवधूः ।
निशासख्याः करोतीव शशाङ्कतिलकं मुखे ॥”

यथा च—“फुलातिमुक्तकुसुमस्तबकाभिराम-
दूरोल्लसत्किरणकेसरमिन्दुसिंहम् ।
द्व्योदयाद्रिशिखरस्थितमन्धकार-
दुर्वारवारणघटा व्यघटन्त सद्यः ॥”

यथा च—“संविधातुमभिषेकमुदासे
मन्मथस्य लसदंशुजलौघः ।

यामिनीवनितया ततचिह्नः
सौत्पलो रजतकुम्भ इवेन्दुः ॥”

यथा च—“उदयति पद्य कृशोदरि दलितत्वक्षीरकरणिभिः किरणैः ।
उदयाचलचूडामणिरेष पुरो रोहिणीरमणः ॥”

यथा च—“उदयतिनवनीतपिण्डपाण्डुः कुमुदवनान्यवघव्यन्करात्रैः ।
उदयगिरितटस्फुटाद्वासो रजनिवधूमुखदर्पणः शशाङ्कः ॥”

यथा च—“प्रोषितैकेन्दुहंसेऽस्मिन्सस्ताविव तमोऽम्बुभिः ।
नभस्तडागे मदनस्ताराकुमुदहासिनि ॥”

अत्रार्थे—“रजनिपुरन्धिरोधतिलकस्तिभिरद्विपयूथकेसरी
रजतमयोऽभिषेककलशः कुमुमायुधमेदिनीपतेः ।
अयमुदयाचलैकचूडामणिरभिनवदर्पणो दिशा-
मुदयति गगनसरसि हंसस्य हसन्निव विभ्रमं शशी ॥”
कन्दभूतोऽर्थः कन्दलायमानैर्विशेषैरभिधीयत इति कन्दः ।

यथा—“विशिखामुखेषु विसरति पुञ्जीभवतीव सौधशिखरेषु ।
कुमुदाकरेषु विकसति शशिकलशपरिस्तुता ज्योत्स्ना ॥”

अत्रार्थे—“वियति विसर्पतीव कुमुदेषु वह्नभवतीव योषितां
प्रतिफलतीव जरठशरकाण्डपाण्डुषु गण्डभित्तिषु ।
अम्भसि विकसतीव लँसतीव सुधाधवलेषु धामसु
धवजपटप्लवेषु ललतीव समीरचलेषु चन्द्रिका ॥
स्फटिकमणिघट इवेन्दुस्तस्यामपिधानमाननमिवाङ्कः ।
क्षरति चिरं तेन यथा ज्योत्स्ना घनसारधूलिरिच ॥
सितमणिकलशादिन्दोर्हरिणहरित्तृणपिधानतो गलितैः ।
रजनिभुजिष्या सिंश्रुति नभोऽङ्गणं चन्द्रिकाम्भोभिः ॥
संविधातुमभिषेकमुदासे
मन्मथस्य लसदंशुजलौघः ।

यामिनीवनितया ततचिह्नः
सोत्पलो रजतकुम्भ इवेन्दुः ॥”

ता इमास्तुल्यदेहितुल्यस्य परिसंख्याः । “सोऽयमुलेखवाननु-
ग्राह्यो मार्गः” इति सुरानन्दः ।

तदाह— “सरस्वती सा जयति प्रकामं
देवी श्रुतिः स्वस्त्ययनं कवीनाम् ।
अनर्घतामानयति स्वभङ्ग्या
योष्टिख्य यत्किञ्चिदिहार्थरत्नम् ॥”

अथ परपुरप्रवेशसद्वशस्य भिदाः । उपनिवद्वस्य वस्तुनो युक्तिमती
परिवृत्तिर्हुद्युद्धम् ।

यथा— “कथमसौ न भजत्यशरीरतां
हतविवेकपदो हतमन्मथः ।
प्रहरतः कदलीदलकोमले
भवति यस्य दया न वधूजने ॥”

अत्रार्थे— “कथमसौ मदनो न नमस्यतां
स्थितविवेकपदो मकरध्वजः ।
मृगदृशां कदलीललितं वपु-
र्यदभिहन्ति शरैः कुसुमोद्धवैः ॥”

प्रकारान्तरेण विसद्वशं यद्वस्तु तस्य निबन्धः प्रतिकञ्चकम् ।

यथा— “माद्यच्चकोरेक्षणतुल्यधान्नो
धारां दधाना मधुनः पतन्तीम् ।
चश्चवग्रदष्टोत्पलनालहृद्या
हंसीव रेजे शशिरत्नपारी ॥”

अत्रार्थे— “मसारपारेण वभौ ददाना
काचित्सुरां विद्वमनालकेन ।

वल्लूरवल्लीं दधतेव चश्वा
केलीशुकेनाञ्जलिना धृतेन ॥”

उपमानस्योपमानान्तरपरिवृत्तिर्वस्तुसंचारः ।

यथा— “अविरलमिव दाम्ना पौण्डरीकेण बद्धः
स्लपित हव च दुग्धस्रोतसा निर्भरेण ।
कवलित हव कृत्स्नश्चक्षुषा स्फारितेन
प्रसभमसृतमेघेनेव सान्द्रेण सित्तः ॥”

अन्तर्थे—“मुक्तानामिव रज्जवो हिमरुचेमालाः कलानामिव
क्षीराब्धेरिव वीचयः क्लमसुषः पीयूषधारा हव ।
दीर्घापाङ्गनदीं विलङ्घ्य सहसा लीलानुभावाञ्जिताः
सद्यः प्रेमभरोङ्गसा मृगदृशो भामभयषिञ्चन्दशः ॥”

शब्दालङ्कारस्यार्थालङ्कारेणान्यथात्वं धातुवादः ।

यथा— “जयन्ति बाणासुरमौलिलालिताः
दशास्यचूडामणिचक्रनुम्बिनः ।
सुरासुराधीशशिखान्तशाधिनो
भवच्छिद्धृयम्बकपादपांसवः ॥”

अन्तर्थे— “सन्मार्गलोकनप्रौढिनिरजीकृतजन्तवः ।
जयन्त्यपूर्वव्यापाराः पुरारेः पादपांसवः ॥”

तस्यैव वस्तुन उत्कर्षेणान्यथाकरणं सत्कारः ।

यथा— “स्तानार्द्रादैर्विधुतकवरीवन्धलोलैरिदानीं
ओणीभारः कृतपरिचयः पल्लवैः कुन्तलानाम् ।
अप्येतेभ्यो नभसि पततः पङ्किशो वारिविन्दून्
स्थित्वोद्वीवं कुवलयदशां केलिहंसाः पिबन्ति ॥”

अन्तर्थे— “लक्ष्म्याः क्षीरनिधेरुदकवपुषो वेणीलताग्रच्युता
ने ॥ गांगांवाम्बन्धगाः प्राप्ताः पयोविन्दवः ।

ते वः पान्तु विशेषस्तपृहृशा दृष्टाश्चिरं शार्ङ्गिणा
हेलोद्रीवजलेशाहंसवनितालीढाः सुधास्वादवः ॥”

पूर्वं सहशः पश्चाद्दिनो जीवञ्जीवकः ।

यथा— “नयनोदरयोः कपोलभागे
रुचिमद्रत्तगणेषु भूषणेषु ।
सकलप्रतिविम्बितेन्दुविम्बा
शतचन्द्राभरणैव काचिदासीत् ॥”

अत्रार्थे—“भास्त्रकपोलतलकुण्डलपारिहार्य-
सन्मेखलामणिगणप्रतिविम्बितेन ।
चन्द्रेण भाति रमणी रमणीयवक्त्र-
शोभाभिभूतवपुषेव निषेव्यमाणा ॥”

प्राक्तनवाक्याभिप्रायनिबन्धो भावमुद्रा ।

यथा— “ताम्बूलवल्लीपरिणद्वपूगा-
खेलालतालिङ्गितचन्दनासु ।
तमालपत्रास्तरणासु रन्तुं
प्रसीद शश्वन्मलयस्थलीषु ॥”

अत्रार्थे— “निश्चेतनानामपि युक्त्योगदो
नूनं स एनं मदनोऽधितिष्ठति ।
एला यदाश्लिष्टवतीह चन्दनं
पूगद्वुमं नागलताधिरोहति ॥”

पूर्वार्थपरिपन्थिनी वस्तुरचना तद्विरोधी ।

यथा— “हारो वक्षसि दन्तपत्रविशादं कणे दलं कौमुदं
माला मूर्त्ति दुकूलिनी तनुलता कर्पूरशुक्रौ स्तनौ ।
वक्रे चन्दनविन्दुरिन्दुधवलं बालं मृणालं करे
वेषः किं सित एष सुन्दरि शरचन्द्रात्त्वया शिक्षितः ॥”

अत्रार्थे—“मूर्तिर्नीलदुकूलिनी मृगमदैः प्रलङ्घपत्रक्रिया
बाहू मेचकरत्कक्षणभृतौ कण्ठे मसारावली ।

व्यालस्वालकवल्लरीकमलिकं कान्ताभिसारोत्सवे
 यत्सत्यं तमसा मृगाक्षि विहितं वेषे तवाचार्यकम् ॥”
 हृत्यर्थहरणोपाया द्वार्तिंशदुपदर्शिताः ।
 हानोपादानविज्ञाने कवित्वं तत्र मां प्रति ॥
 किं चैते हरणोपाया ज्ञेयाः सप्रतियोगिनः ।
 अर्थस्य वैपरीत्येन विज्ञेया प्रतियोगिता ॥
 किञ्च । शब्दार्थशासनविदः कति नो कवन्ते
 यद्वाज्ञायं श्रुतिधनस्य चकास्ति चक्षुः ।
 किन्त्वस्ति यद्वचसि यस्तु नवं सदुक्ति-
 सन्दर्भिणां स धुरि तस्य गिरः पवित्राः ॥

॥ इति राजशेखरकृतौ काव्यमीमांसायां कविरहस्ये प्रथमेऽधिकरणे
 अर्थहरणोपालेख्यप्रख्यादिभेदाङ्गयोदशोऽध्यायः ॥

चतुर्दशोऽध्यायः जातिद्रव्यक्रियासमयस्थापना ।

अशास्त्रीयमलौकिकं च परम्परायातं यमर्थमुपनिबन्धन्ति कवयः
 स कविसमयः ।

“नन्वेष दोषः कथङ्कारं पुनरुपनिबन्धनार्हः ?” इति आचार्याः ।
 “कविमार्गानुग्राहीकथमेष दोषः ?” इति यायावरीयः । “निमित्तं तर्हि
 वाच्यम्” इति आचार्याः ॥ “इदमभिधीयते” इति यायावरीयः ।

पूर्वे हि विद्वांसः सहस्रशाखं साङ्गं च वेदमवगात्य, शास्त्राणि
 चावबुद्ध्य, देशान्तराणि द्वीपान्तराणि च परिभ्रम्य, यानर्थानुपलभ्य
 प्रणीतवन्तस्तेषां देशकालान्तरवशेन अन्यथात्वेऽपि तथात्वेनोप-
 निबन्धो यः स कविसमयः । कविसमयशब्दश्चायं मूलमपश्यद्धिः
 प्रयोगमात्रदर्शिभिः प्रयुक्तो रूढश्च ।

तत्र कश्चिदाद्यत्वेन व्यवस्थितः कविसमयेनार्थः, कश्चित्परस्परो-
 पकमार्थं स्वार्थाय धृत्यैः प्रवर्त्तितः । स च त्रिधा स्वर्ग्यो भौमः

पातालीयश्च । खर्गपातालीययोभौमः प्रधानः । स हि महाविषयः । स च चतुर्द्वा जातिद्रव्यगुणक्रियारूपार्थतया । तेऽपि प्रत्येकं त्रिधा असतो निबन्धनात्, सतोप्यनिबन्धनात्, नियमतश्च । तत्र सामान्यस्यासतो निबन्धनं यथा । नदीषु पद्मोत्पलादीनि, जलाशयमात्रेऽपि हंसादयो, यत्र तत्र पर्वतेषु सुवर्णरत्नादिकं च ।

नदीपद्मानि यथा—“दीर्घीकुर्वन्पद्मदकलं कूजितं सारसानां
प्रत्यूषेषु स्फुटितकमलामोदमैत्रीकपायः ।
यत्र खीणां हरति सुरतग्लानिमङ्गानुकूलः
शिप्रावातः प्रियतम इव प्रार्थनाचाटुकारः ॥”

नदीनीलोत्पलानि—“गगनगमनलीलालस्मिभतान्स्वेदविन्दून्
सृदुभिरनिलवारैः खेचराणां हरन्तीम् ।
कुवलयवनकान्त्या जाहवीं सोऽभ्यपश्यत्
दिनपतिसुतयेव व्यक्तदत्ताङ्गपालीम् ॥”

एवं नदीकुमुदाद्यपि । सलिलमात्रे हंसा यथा—

“आसीदस्ति भविष्यतीह स जनो धन्यो धनी धार्मिकः
यः श्रीकेशववत्करिष्यति पुनः श्रीमत्कुड्जेश्वरम् ।
हेलान्दोलितहंससारसकुलक्रेङ्गारसम्मूर्च्छितै-
रिल्याघोषयतीव तन्नवनदी यच्चेष्टितं वारिभिः ॥”

पर्वतमात्रे सुवर्णं यथा—“नागावासश्चित्रपोताभिरामः
स्वर्णस्फीतिव्यासदिक्क्वचक्रवालः ।
साम्यात्सख्यं जग्मवानम्बुराशे-
रेष ख्यातस्तेन जीमूतभर्ता ॥”

रत्नानि यथा—“नीलाद्यमरद्विमपदलानि महेभमुक्त-
सूत्कारसीकरविसृज्जि तटान्तरेषु ।
आलोकयन्ति सरलीकृतकण्ठनालाः
सानन्दमम्बुदधियाऽत्र मयूरनार्थः ॥”

एव मन्यदपि । सतोऽप्यनिबन्धनं तद्यथा । न मालती वसन्ते, न पुष्पफलं चन्दनहुमेषु, न फलमशोकेषु ।

तत्र प्रथमः—“मालतीविमुखश्चैत्रो विकासी पुष्पस्मिन्दाम् ।

आश्र्यं जातिहीनस्य कथं सुमनसः प्रियाः ॥”

द्वितीयः—“यद्यपि चन्दनविटपी विधिना फलकुसुमवर्जितो विहितः ।

निजवपुष्पैव परेषां तथापि सन्तापमपहरति ॥”

तृतीयः—“दैवायत्ते हि फले किं क्रियतामेतदत्र तु वदामः ।

नाशोकस्य किसलयैर्वृक्षान्तरपल्लवास्तुल्याः ॥”

अनेकत्र प्रवृत्तवृत्तीनामेकत्राचरणं नियमस्त्यथा । समुद्रेष्वेव मकराः, ताम्रपण्यमेव मौक्तिकानि ।

तयोः प्रथमः—“गोत्राग्रहारं नयतो गृहत्वं

स्वनामसुद्राङ्गितमम्बुराशिम् ।

दायादवर्गेषु परिस्फुरत्सु

दंष्रावलेपो मकरस्य वन्द्यः ॥”

द्वितीयः—“कामं भवन्तु सरितो भुवि सप्रतिष्ठाः

खादूनि सन्तु सलिलानि च शुक्तयश्च ।

एतां विहाय वरवर्णिनि ताम्रपणीं

नान्यत्र सम्भवति मौक्तिककामधेनुः ॥”

असतोऽपि द्रव्यस्य निबन्धनं तद्यथा । मुष्टिग्राहत्वं सूचीभे-
द्यत्वं च तमसः, कुम्भापवाह्यत्वं च ज्योत्स्नायाः ।

तत्र प्रथमम्—“तनुलग्ना इव कुकुभः भूवलयं चरणचारमात्रमिव ।

दिवमिव चालिकदग्नीं मुष्टिग्राह्यं तमः कुरुते ॥”

यथा च—“पिहिते कारागारे तमसि च सूचीमुखाग्रनिर्भेदे ।

मयि च निमीलितनयने तथापि कान्ताननं व्यक्तम् ॥”

द्वितीयम्—“यैत्रद्रावितकेतकोदरदलस्रोतःश्रियं विभ्रती

येयं मौक्तिकदामगुम्फनविधेयोऽग्यच्छविः प्रागभृत् ।

१ C जनितः, २ V कुम्भोपवाह्यत्वं, ३ V शङ्खद्रावितः C तत्रद्रावितः तत्र is explained

उत्सेच्या कलशीभिरञ्जलिपुटैर्ग्राह्या मृणालाङ्कैः
पातव्या च शशिन्यमुग्धविभवे सा वर्तते चन्द्रिका ॥”
द्रव्यस्य सतोऽनिवन्धनं तद्यथा । कृष्णपक्षे सत्या अपि उयो-
त्स्नायाः, शुक्लपक्षे त्वन्धकारस्य । तयोः प्रथमम्—
“दद्वशाते जनैस्तत्र यात्रायां सकुतूहलैः ।
बलभद्रप्रलम्बद्वौ पक्षाविव सितासितौ ॥”

द्वितीयम्—“मासि मासि समा उयोत्स्ना पक्षयोः शुक्लकृष्णयोः ।
तत्रैकः शुक्लतां यातो यशः पुण्यैरवाप्यते ॥”

द्रव्यनियमस्तद्यथा । मलय एव चन्द्रनस्यानं, हिमवानेव भूर्जोत्प-
त्तिस्थानम् ।

तत्र प्रथमः—“तापापहारचतुरो नागावासः सुरप्रियः ।
नाऽन्यत्र मलयादद्रेष्टश्यते चन्द्रनद्वमः ॥”

द्वितीयः— “न्यस्ताक्षरा धातुरसेन यत्र
भूर्जत्वचः कुञ्जरविन्दुशोणाः ।
व्रजनित विद्याधरसुन्दरीणा-
मनङ्गलेखक्रिययोपयोगम् ॥”

प्रकीर्णकद्रव्यकविसमयस्तु तद्यथा । क्षीरक्षारसमुद्रयोरैक्यं,
सागरमहासमुद्रयोश्च ।

तयोः प्रथमः—“शेतां हरिर्भवतु रत्नमन्तमन्त-
लक्ष्मीप्रसूतिरिति नो विवदामहे हे ।
हा दूरदूरसप्यास्तृष्टिस्य जन्तोः
किं त्वत्र कूपपथसः स मरोर्जघन्यः ॥”

द्वितीयः—“रङ्गत्तरङ्गभूमङ्गस्तर्जयन्तीमिवापगाः ।
स ददर्श पुरो गङ्गां सप्तसागरवल्लभाम् ॥”
असतोऽपि क्रियार्थस्य निवन्धनं यथा । चक्रवाकमिथुनस्य निशि
भिन्नतदाश्रयणं, चकोराणां चन्द्रिकापानं च ।

तत्र प्रथमः—“सङ्क्षिप्ता यामवतीस्तटिनीनां तनयता पयःपूरान् ।
रथचरणाहयवयसां किं नोपकृतं निदाघेन ॥”

द्वितीयः—“एतास्ता मलयोपकण्ठसरितामेणाक्षिं रोधोभुव-
आपाभ्यासनिकेतनं भगवतः प्रेयो मनोजन्मनः ।
यासु इयामनिशासु पीततमसो मुक्तामयीश्चन्द्रिकाः
पीयन्ते विवृतोर्धर्वचञ्चु विचलत्कण्ठं चकोराङ्गनाः ॥”

सतोऽपि क्रियार्थस्यानिवन्धनं तद्यथा । दिवा नीलोत्पलाना-
मविकासो, निशानिमित्तश्च शोफालिकाकुसुमानामविस्त्रिंसः ।

तत्र प्रथमः—“आलिख्य पत्रमसितागुरुणाभिरामं
रामासुखे क्षणसभाजितचन्द्रविम्बे ।
जातः पुनर्विकसनावसरोऽयमस्ये-
त्युक्त्वा सखी कुवलयं अवणे चकार ॥”

द्वितीयः—“त्वद्विप्रयोगे किरणैस्तथोग्रै-
र्दग्धाऽस्मि कृत्स्लं दिवसं सविद्वा ।
इतीव दुःखं शशिने गदन्ती
शोफालिका रोदिति पुष्पवाष्पैः ॥”

नियमस्तु तद्यथा । ग्रीष्मादौ सम्भवतोऽपि कोकिलानां विरुतस्य
वसन्त एव, मयूराणां वर्षाखेव विरुतस्य वृत्तस्य च निवन्धः ।

तयोः प्रथमः—“वसन्ते शीतभीतेन कोकिलेन वने रुतम् ।
अन्तर्जलगताः पद्माः श्रोतुकामा इवोत्थिताः ॥”

द्वितीयः—“मण्डलीकृत्य वर्हाणि कण्ठैर्मधुरगीतिभिः ।
कलापिनः प्रवृत्यनित काले जीमूतमालिनि ॥”
कवीनां समयः सोऽयं जातिद्रव्यक्रियागतः ।
गुणस्थैष ततः खर्ज्यः पातालीयश्च कथयते ॥

॥ इति राजशेखरकृतौ काव्यमीमांसायां कविरहस्ये प्रथमेऽधिकरणे
जातिद्रव्यक्रियासमयस्थापना चतुर्दशोऽध्यायः ॥

पञ्चदशोऽध्यायः गुणसमयस्थापना ।

असतो गुणस्य निबन्धनं यथा । यशोहासप्रभृतेः शौक्ष्यम्, अयशासः पापप्रभृतेश्च काष्ठर्य, क्रोधानुरागप्रभृतेश्च रक्तत्वम् । तत्र यशःशौक्ष्यम्—

“स्तेमः स्तोकोऽपि नाङ्गे श्वसितमविकलं चक्षुषां सैव वृत्ति-
र्मध्येक्षीराब्धि मग्नाः स्फुटमथ च वयं कोऽयमीद्वप्रकारः ।
इत्थं दिग्भक्तिरोधःक्षतविसरतया मांसलैस्त्वयशोभिः
स्तोकावस्थानदुःस्थैर्यिजगति धवले विस्मयन्ते मृगाक्ष्यः ॥”
हासशौक्ष्यम्—“अद्वासच्छलेनास्याद्यस्य फेनौघपाण्डुराः ।
जगत्क्षय इवापीताः क्षरन्ति क्षीरसागराः ॥”

अयशःकृष्णत्वम्—

“प्रसरन्ति कीर्त्यस्ते तव च रिपूणामकीर्त्यो युगपत् ।
कुवलयदलसंबलिताः प्रतिदिनमिव मालतीमालाः ॥”
पापकाष्ठर्यम्—“उत्खातनिर्मलमयूखकृपाणलेखा-
इयामायिता तनुरभूद्यकन्धरस्य ।
सद्यःप्रकोपकृतकेशववंशानाशा-
सङ्कल्पसंजनितपापमलीमसेव ॥”

क्रोधरक्तता—“आस्थानकुट्टिमतलप्रतिविम्बितेन
कोपप्रभाप्रसरपाटलविग्रहेण ।
भौमेन भूर्च्छितरसातलकुक्षिभाजा
भूमिश्चाल चलतोदरवर्त्तिनेव ॥”

अनुरागरक्तता यथा—“गुणानुरागमिश्रेण यशसा तव सर्पता ।
दिग्बधूनां मुखे जातमकस्मादर्ढकुङ्कुमम् ॥”

सतोऽपि गुणस्यानिबन्धनम् । कुन्दकुञ्जालानां कामिदन्तानां च
रक्तत्वं, कमलमुकुलप्रभृतेश्च हरितत्वं, प्रियङ्गुपुष्पाणां च पीतत्वम् ।

कुन्दकुञ्जलायरस्ता—

“योतितान्तःसभैः कुन्दकुञ्जलायदतः सितैः ।
स्लपितेवाभवत्तस्य शुद्धवर्णा सरखती ॥”

पंशुकुलाहरितत्वम्—

“उद्दण्डोदरपुण्डरीकमुकुलभ्रान्तिस्पृशा दंष्ट्रया
मग्नां लावणसैन्धवेभसि महीमुद्यच्छतो हेलया ।
तत्कालाकुलदेवदानवकुलैरुत्तालकोलाहलं
शौरेरादिवराहलीलमवतादश्रंलिहायं वपुः ॥”

प्रियहुपुष्पापीतत्वम्—“प्रियहुइयाममभोधिरन्धीणां स्तनमण्डलम्।
अलङ्कृतुमिव खच्छाः सूते मौक्तिकसम्पदः॥”

गुणनियमस्तु तथथा । सामान्योपादाने माणिक्यानां शोणता,
पुष्पाणां शुक्रता, मेघानां कृष्णता च ।

तत्र प्रथमः—“सांयात्रिकैरविरतोपहृतानि कूटैः
इयामासु तीरघनराजिषु सम्भृतानि ।
रत्नानि ते दधति कच्चिदिहायताक्षि
मेघोदरोदितदिनाधिपविम्बशङ्काम् ॥”

पुष्पशुक्रता—“पुष्पं प्रवालोपहितं यदि स्या-
न्मुक्त्काफलं वा स्फुटविद्वुमस्थम् ।
ततोऽनुकुर्याद्विशदस्य तस्या-
स्ताम्रौष्टपर्यस्तरुचः सितस्य ॥”

मेघकाष्ठर्यम्—“मेघश्यामेन रामेण पूतवेदिर्विमानराद् ।
मध्ये महेन्द्रनीलेन रत्नराशिरिवावभौ ॥”

कृष्णनीलयोः, कृष्णहरितयोः, कृष्णश्यामयोः, पीतरक्तयोः,
शुक्रगौरयोरेकत्वेन निवन्धनं च कविसमयः । कथं कृष्णनी-
लयोरैक्यम्—

“नदां तूर्णं कर्णोप्यनुसृतपुलिनां दाक्षिणात्याङ्गनाभिः
समुक्तीर्णं वर्णमुभयतटचलाबद्वचानीरहाराम् ।

तटे सहस्रोचैः खसलिलनिवहो भाति नीलः स यस्याः
प्रियस्यांसे पीने लुलित इव घनः केशपाशः सुकेश्याः ॥”

कृष्णहरितयोरैक्यम्—“मरकतसदृशं च यामुनं
सफटिकशिलाविमलं च जाह्नवम् ।
तदुभयमुदकं पुनातु वो
हरिहरयोरिव सङ्गतं वपुः ॥”

कृष्णश्यामलयोरैक्यम्—

“एतत्सुन्दरि नन्दनं शशिमणिस्तिंगधालवालद्वृमं
मन्दाकिन्यभिषिक्तमौक्तिकशिले भेरोस्तदे नन्दति ।
यत्र इयामनिशासु सुश्रुति मिलन्मन्दप्रदोषानिला-
मुदामामरयोषितामभिरतं कल्पद्वुमश्चन्द्रिकाम् ॥”

पीतरक्तयोरैक्यम्—

“लेखया विमलविद्वुमभासा सन्ततं तिमिरमिन्दुरुदासे ।
दंष्ट्रया कनकभङ्गपिशङ्गया मण्डलं भुव इवादिवराहः ॥”

शुक्लगौरयोरैक्यम्—“कैलासगौरं वृषमारुक्षोः
पादार्पणानुग्रहपूतष्टम् ।
अवेहि मां किङ्गरमष्टमूर्तेः
कुम्भोदरं नाम निकुम्भपुत्रम् ॥”

एवं वर्णान्तरेष्वपि । चक्षुरादेरनेकवर्णोपवर्णनम् ।

तत्र चक्षुषः शुक्लता—

“तिष्ठन्त्या जनसङ्कुलेऽपि सुहृशा सायं गृहप्राङ्गणे
तद्वारं मयि निःसहालसतनौ वीङ्गामृदु प्रेष्टति ।
हीनग्राननयैव लोलसरलं निःश्वस्य तत्रान्तरे
प्रेमाद्रीः शशिखण्डपाण्डमसुषो मुक्ताः कटाक्षच्छटाः ॥”

इयामता—“अथ पथि गमयित्वा रम्यकृसोपकार्ये
कतिचिद्वनिपालः शर्वरीः शर्वकल्पः ।

पुनरविशदयोध्यां मैथिलीदर्शिनीनां

कुवलयितगवाक्षां लोचनैरङ्गनानाम् ॥”

त्रृष्णता—“पादन्यासकणितरशनास्तत्र लीलावधूतै
रत्नच्छायाखचितवलिभिश्चामरैः क्लान्तहस्ताः ।
वेश्यास्त्वत्तो नखपदसुखान्प्राप्य वर्षीयविन्दू-
नामोक्ष्यन्ते त्वयि मधुकरश्रेणिदीर्घान्कटाक्षान् ॥”

मेश्रवर्णता—“तामुक्तीर्थ व्रज परिचितभूलताविभ्रमाणां
पक्षमोक्षेपादुपरि विलसत्कृष्णशारप्रभाणाम् ।
कुन्दक्षेपानुगमधुकरश्रीमुषामात्मविम्बं
पात्रीकुर्वन्दशपुरवधूनेत्रकौतूहलानाम् ॥”

॥ इति राजशेखरकृतौ काव्यमीमांसायां कविरहस्ये प्रथमेऽधिकरणे
गुणसमयस्थापना पञ्चदशोऽध्यायः ॥

बोडशोऽध्यायः स्वर्गपातालीयकविरहस्यस्थापना ।

भौमवत्सवर्णोऽपि कविसमयः । विशेषस्तु चन्द्रमसि शशहरिण-
योरैक्यम् ।

यथा—“मा भैः शशाङ्क मम सीधुनि नास्ति राहुः
खे रोहिणी वसति कातर किं विभेषि ।
प्रायो विद्गधवनितानवसङ्गमेषु
पुंसां मनः प्रचलतीति किमत्र चित्रम् ॥”

यथा च—“अङ्काधिरोपितमृगश्चन्द्रमा मृगलाज्जनः ।
केसरी निष्टुराक्षिसमृगयूथो मृगाधिपः ॥”

कामकेतने मकरमत्स्ययोरैक्यं यथा—

“चापं पुष्पमयं गृहाण मकरः केतुः समुच्छ्रीयतां
चेतोलक्ष्यभिदश्च पञ्च विशिखाः पाणौ पुनः सन्तु ते ।
दग्धा कापि तवाकृतेः प्रतिकृतिः कामोऽसि किं गृहसे
रूपं दर्शय नात्र शङ्करभयं सर्वे वयं वैष्णवाः ॥”

यथा च—“मीनध्वजस्त्वमसि नो न च पुष्पधन्वा
केलिप्रकाश तव मन्मथता तथापि ।

इत्थं त्वया विरहितस्य मयोपलब्धाः
कान्ताजनस्य जननाथ चिरं विलापाः ॥”

यथा वा—“आपातमास्तविलोडितसिन्धुनाथो
हात्कारभीतपरिवर्त्तिमत्स्यचिह्नाम् ।
उल्लङ्घ्य यादवमहोदधिभीमवेलां
द्रोणाचलं पवनसूनुरिवोद्धरामि ॥”

अत्रिनेत्रसमुद्रोत्पन्नचन्द्रयोरैक्यम्—

“वैन्या विश्वसृजो युगादिगुरवः स्वायमभुवाः सप्त ये
तत्रात्रिर्दिवि सन्दधे नयनजं ज्योतिः स चन्द्रोऽभवत् ।
एका यस्य शिखण्डमण्डनमणिर्देवस्य शम्भोः कला
शेषाभ्योऽसृतमामुवन्ति च सदा स्वाहाखधाजीविनः ॥”
बहुकालजन्मनोऽपि शिवचन्द्रमसो बालत्वम् ।

“मालायमानामरसिन्धुहंसः
कोटीरवल्लीकुसुमं भवस्य ।
द्राक्षायणीविभ्रमदर्पणश्रि
बालेन्दुखण्डं भवतः पुनीतात् ॥”

कामस्य मूर्त्तलं च यथा—

“अयं स भुवनत्रयप्रथितसंयमः शङ्करो
विभर्त्ति वपुषाधुना विरहकातरः कामिनीम् ।
अनेन किल निर्जिता वयमिति प्रियायाः करं
करेण परिताङ्यन् जयति जातहासः स्मरः ॥”

यथा च—“धनुर्माला मौर्वी कणदलिकुलं लक्ष्यमबला
मनो भेद्यं शब्दप्रभृति य इमे पञ्च विशिखाः ।
इयान् जेतुं यस्य त्रिभुवनमनङ्गस्य विभवः
स वः कामः कामान्दिशतु दग्धितापाङ्गवसतिः ॥”

द्वादशानामप्यादित्यानामैक्यम्—

“यस्याधोऽधस्तथोपर्युपरि निरवधि आम्यतो विश्वमश्वै-
रावृत्तालातलीलां रचयति रथतो मण्डलं चण्डधाम्नः ।
सोऽव्यादुत्तसकार्त्तस्वरसरलशरस्पर्द्धिभिर्द्वामदण्डै-
रुद्धण्डैः प्रापयन्वः प्रचुरतमतमःस्तोममस्तं समस्तम् ॥”

नारायणमाधवयोश्च यथा—

“येन ध्वस्तमनोभवेन बलिजित्कायः पुरास्त्रीकृतो
यो गङ्गां च दधेऽन्धकक्षयकरो यो वर्हिपत्रप्रियः ।
यस्याहुः शशिमच्छिरोहर इति स्तुत्यं च नामामरा;
सोऽव्यादष्टभुजङ्गहारवलयस्त्वां सर्वदोमाधवः ॥”

एवं दामोदरशेषकूर्मादेः । कमलासम्पदोश्च यथा—

“दोर्मन्दीरितमन्दरेण जलधेष्टथापिता या खयं
यां भूत्वा कमठः पुराणकुदन्यस्तामुदस्तम्भयत् ।
तां लक्ष्मीं पुरुषोत्तमः पुनरसौ लीलाश्वितभूलता-
निर्देशौः समवीविशत्प्रणयिनां गेहेषु दोषिण क्षितिम् ॥”

भौमखर्यवत्पातालीयोऽपि कविसमयः ।

तत्र नागसर्पयोरैक्यम्—“हे नागराज बहुमस्य नितम्बभागं
भोगेन गाढमभिवेष्टय मन्दराद्रेः ।
सोढाविषह्यवृषवाहनयोगलीला-
पर्यङ्गवन्धनविधेस्तव कोऽतिभारः ॥”

दैत्यदानवासुराणामैक्यं यथा । तत्र हिरण्याक्षहिरण्यकशिपु-
प्रह्लादविरोचनबलिवाणादयो दैत्याः, विप्रचित्तिशब्दरनमुचिपुलो-
मप्रभृतयो दानवाः, वलवृत्रविक्षुरस्तवृषपर्वादयोऽसुराः ।

तेषामैक्यं यथा—“जयन्ति वाणासुरमौलिलालिता

दशास्यचूडामणिचक्रचुम्बनः ।

सुरासुराधीशशिखान्तशायिनो

भवच्छिद्रुष्यम्बकपादपांसवः ॥”

यथा च—“तं शम्बुरासु रशाराशनिशल्यसारं
केयूररत्नकिरणारुणवाहुदण्डम् ।

पीनांसलग्नद्यिताकुचपत्रभङ्गं
मीनध्वजं जितजगत्रितयं जयेत्कः ॥”

यथा च—“अस्ति दैत्यो हयग्रीवः सुहृदेशमसु यस्य ताः ।
प्रथयन्ति बलं बाहोः सितच्छ्रसिताः श्रियः ॥”

यथा च । हयग्रीवं प्रति—

“दानवाधिपते भूयो भुजोऽयं किं न नीयते ।
सहायतां कृतान्तस्य क्षयाभिप्रायसिद्धिषु ॥”

यथा च—“महासुरसमाजेऽस्मिन् न चैकोऽप्यस्ति सोऽसुरः ।
यस्य नाशनिनिष्पेषनीराजितसुरःस्य लम् ॥”

एवमन्येऽपि भेदाः—सोऽयं कवीनां समयः काव्ये सुस इव स्थितः ।
स साम्प्रतभिहासाभिर्यथाबुद्धि विवोधितः ॥

॥ इति राजशेखरकृतौ काव्यमीमांसायां कविरहस्ये प्रथमेऽधिकरणे
खगर्यपातालीयकविरहस्यस्थापना षोडशोऽध्यायः ॥

सप्तदशोऽध्यायः देशविभागः ।

देशं कालं च विभजमानः कविर्नार्थदर्शनदिशि दरिद्राति ।
जगज्जगदेकदेशाश्च देशः । यावापृथिव्यात्मकमेकं जगदित्येके ।

तदाहुः—“हलमगु बलस्यैकोऽनङ्गान्हरस्य न लाङ्गलं
ऋमपरिमिता भूमिर्विष्णोर्नगौर्न च लाङ्गलम् ।
प्रैवहति कृषिर्नार्याप्येषां द्वितीयगच्च विना
जगति सकले नेहरुष्टं दरिद्रकुद्म्बकम् ॥”

“दिवसृथिव्यौ द्वे जगती” इत्यपरे ।

तदाहुः—“रुणद्वि रोदसी वास्य यावत्कीर्तिरनश्वरी ।
तावत्किलायमध्यास्ते सुकृती वैबुधं पदम् ॥”

“खर्ग्यमर्त्यपातालभेदात्तीणि जगन्ति” इत्येके ।

यदाहुः—“त्वमेव देव पातालमाशानां त्वं निबन्धनम् ।
त्वं चामरमरुद्भूमिरेको लोकन्धयायसे ॥”

“तान्येव भूर्भुवःस्वः” इत्यन्ये ।

तदाहुः—“नमस्त्रिभुवनाभोगभृतिखेदभरादिव ।
नागनाथाङ्गपर्यङ्गशायिने शार्ङ्गधन्वने ॥”

“महर्जनस्तपःसत्यमित्येतैः सह सप्त” इत्यपरे ।

तदाहुः—“संस्तम्भनी पृथुनितम्बतदैर्धरित्या:
संवाहिनी जलसुचां चलकेतुहस्तैः ।
हर्षस्य सप्तभुवनप्रथितोरुकीर्त्यः
प्रासादपङ्गिरियमुच्चिखरा विभाति ॥”

“तानि सप्तभिर्वायुस्कन्धैः सह चतुर्दश” इति केचित् ।

तदाहुः—“निरवधि च निराश्रयं च यस्य
स्थितमनुवर्त्तिकौतुकप्रपञ्चम् ।
प्रथम इह भवान्स कूर्ममूर्ति-
र्जयति चतुर्दशलोकवल्लिकन्दः ॥”

“तानि सप्तभिः पातालैः सहैकविंशतिः” इति केचित् ।

तदाहुः—“हरहासहरावासहरहारनिभप्रभाः ।
कीर्त्यस्तव लिम्पन्तु भुवनान्येकविंशतिम् ॥”

“सर्वमुपपन्नम्” इति यायावरीयः । अविशेषविवक्षा यदेकयति,
विशेषविवक्षात्वनेकयति । तेषु भूलोकः पृथिवी । तत्र सप्त महा-
द्वीपाः ।

“जम्बूद्रीपः सर्वमध्ये ततश्च पङ्कशो नामा शालमलोऽतः कुशोऽतः ।
कौशः शाकः पुष्करश्चेत्यथैषां वास्या वास्या संस्थितिर्मण्डलीभिः॥

लावणो रसमयः सुरोदकः सार्पिषो दधिजलः पयःपयाः ।
खादुवारिरुदधिश्च सप्तसप्तस्तान्परीत्य त इमे व्यवस्थिताः ॥”

“एक एवायं लावणः समुद्रः” इत्येके ।

तदाहुः—“द्वीपान्यष्टादशात्र क्षितिरपि नवभिर्विस्तृता खाङ्गखण्डे-
रेकोम्भोधिर्दिंगन्तंप्रविसृतसलिलः प्राज्यमेतत्सुराज्यम् ।
कस्मिन्प्याजिकेलिव्यतिकरविजयोपार्जिते वीरवर्ये
चक्रे पुर्जेन दातुं तदिदमिति धिया वेधसे यश्चुकोप ॥”

“त्रयः” इत्यन्ये ।

तदाहुः—“आकम्पितक्षितिभृता महता निकामं
हेलाभिभूतजलधित्रितयेन यस्य ।
वीर्येण संहतिभिदा विहृतोन्नतेन
कल्पान्तकालविसृतः पवनोऽनुचक्रे ॥”

यथा वा—“मातङ्गानामभावे मदमलिनमुखैः प्राप्तमाशाकरीन्द्रैः
जाते रक्षापहारे दिशि दिशि ततयो भान्ति चिन्तामणीनाम् ।
छिन्नेषूद्यानवापीतरुषु विरचिताः कल्पवृक्षा रिपूणां
यस्योदश्चत्रिवेलावलयफलभुजां मानसी सिद्धिरासीत् ॥”

“चत्वारः” इत्यपरे ।

तदाहुः—“चतुःसमुद्रवेलोर्मिरचितैकावलीलतम् ।

मेरुमप्यद्रिमुल्लङ्घ्य यस्य कापि गतं यशः ॥”

“भिन्नाभिप्रायतया सर्वमुपपन्नम्” इति यायावरीयः । सप्तसमु-
श्रीवादिनस्तु शास्त्रादनपेता एव ।

तदाहुः—“आगस्त्यचुलुकोच्छिष्टसप्तवारिधिवारिणि ।

मुहूर्ते केशवेनापि तैदन्तः पूतरायितम् ॥

मध्येजम्बूद्धीपमाद्यो गिरीणां

मेरुर्नाम्ना काश्चनः शैलराजः ।

यो मृत्तीनामौषधीनां निधानं

यश्चावासः सर्ववृन्दारकाणाम् ॥

१ V प्रस्तुर० २ V पर्यासं मे न दातुं ३ V विहितो० ४ V अगस्त्यचुलकोत्क्षिप्त०

५ V तरता पूतरायितम् ६ V adds here कविप्रसिद्धा वा विष्णुपरमार्थं सर्वमुपपन्नम्

तमेनमवधीकृत्य देवेनाम्बुजजन्मना ।

तिर्यगृधर्वमधस्ताच्च विश्वस्य रचना कृता ॥”

स भगवान्मेरुरायो वर्षपर्वतः । तस्य चतुर्दिशमिलावृतं वर्षम् ।
तथोत्तरेण त्रयो वर्षगिरयः, नीलः श्रेतः शृङ्गवांश्च । रम्यकं,
हिरण्मयम्, उत्तराः कुरव इति च क्रमेण त्रीणि तेषां वर्षाणि ।
दक्षिणेनापि त्रय एव निषधो हेमकूटो हिमवांश्च । हरिवर्ष, किं-
पुरुषं, भारतमिति च त्रीणि वर्षाणि । तत्रेदं भारतं वैर्षमस्य च
नव भेदाः । इन्द्रद्वीपः, कस्त्रमान्, ताम्रपर्णी, गभस्त्रमान्, नाग-
द्वीपः, सौम्यो, गन्धर्वो, वर्णः, कुमारीद्वीपश्चायं नवमः । पञ्चशतानि
जलं, पञ्च स्थलमिति विभागेन प्रत्येकं योजनसहस्रावधयो दक्षिणा-
त्समुद्रादद्विराजं हिमवन्तं यावत्परस्परमगम्यास्ते । तान्येतानि यो
जयति स सप्त्राण्डित्युच्यते । कुमारीपुरात्प्रभृति विन्दुसरोऽवधि योज-
नानां दशशती चक्रवर्त्तिक्षेत्रम् । तां विजयमानश्चक्रवर्ती भवति ।
चक्रवर्त्तिचिह्नानि तु—“चक्रं रथो मणिर्भार्या निधिरश्वो गजस्तथा ।

प्रोक्तानि सप्त रत्नानि सर्वेषां चक्रवर्त्तिनाम् ॥”

अत्र च कुमारीद्वीपे—“विन्ध्यश्च पारियात्रश्च शुक्तिमान्दक्षपर्वतः ।

महेन्द्रसहस्रमलयाः सपैते कुलपर्वताः ॥”

तत्र विन्ध्यादयः प्रतीतखरूपा मलयविशेषास्तु चत्वारः ।

तेषु प्रथमः— “आ मूलयष्टेः फणिवेष्टितानां
सच्चन्दनानां जननन्दनानाम् ।

कक्षोलकैलामरिचैर्युतानां
जातीतरूपां च स जन्मभूमिः ॥”

द्वितीयः— “यस्योत्तमां मौक्तिककामधेनु-
रूपत्वकामर्चति ताम्रपर्णी ।
रत्नेश्वरो रत्नमहानिधानं
कुम्भोद्भवस्तं मलयं पुनाति ॥

तत्र द्रुमा विद्रुमनामधेया
वंशेषु मुक्ताफलजन्म तत्र ।
मदोत्कटैः केसरिकण्ठनादैः
स्फुटन्ति तस्मिन्धनसारवृक्षाः ॥”

तृतीयः—“विलासभूमिः सकलामराणां
पदं दृणां गौर्मुनिपुङ्गवस्य ।

सदाफलैः पुष्पलताप्रवालै-
राश्र्यमूलं मलयः स तत्र ॥”

चतुर्थः—“सा तत्र चामीकररत्नचित्रैः
प्रासादमालावलभीविट्कैः ।
द्वारार्गलाबद्धसुरेश्वराङ्का
लङ्केति या रावणराजधानी ॥
प्रवर्त्तते कोकिलनादहेतुः
पुष्पप्रसूः पञ्चमजन्मदायी ।
तेभ्यश्चतुर्भ्योऽपि वसन्तमित्र-
मुद्भुखो दक्षिणमातरिश्वा ॥”

पूर्वापरयोः समुद्रयोर्हिंसवद्विन्ध्ययोश्चान्तरमार्यावर्त्तः । तस्मि-
श्चातुर्वर्णं चातुराश्रम्यं च । तन्मूलश्च सदाचारः । तत्रल्यो व्यवहारः
प्रायेण कवीनाम् । तत्र वाराणस्याः पुरतः पूर्वदेशः । यत्राङ्ककलि-
ङ्कोसलतोसलोत्कलमगधमुद्धरविदेहनेपालपुण्ड्रप्राग्जयोतिषताम-
लिसकमलदमल्लवर्त्तकसुहृद्रव्योत्तरप्रभृतयो जनपदाः । बृहद्भृहलो-
हितगिरिचकोरदर्दुरनेपालकामरूपादयः पर्वताः । शोणलौहिलौ
नदौ । गङ्गाकरतोयाकपिशाद्याश्च नद्यः । लवलीग्रन्थिपर्णकागुरु-
द्राक्षाकस्तूरिकादीनामुत्पादः । माहिष्मल्याः परतो दक्षिणापथः ।
यत्र महाराष्ट्रमाहिषकाश्मकविदर्भकुन्तलकथकैशिकसूर्पारककाञ्ची-
केरलकावेरमुरलवानवासकसिंहलचोड़दण्डकपाण्ड्यपलुवगाङ्गना-
शिक्यकौङ्गणकोल्लगिरिवर्णरप्रभृतयो जनपदाः । विन्ध्यदक्षिणपाद-

१ V पुष्पलतावितानैः २ V A परतः ३ V माहिष्मक ४ V वैदर्भ ५ V चौड़

६ V वेलर

न हेन्द्रमलयमेकलपालमञ्जरसस्यश्रीपर्वताद्यः पर्वताः । नर्मदातापी-
योष्णीगोदावरीकावेरीभैमरथीवेणाकृष्णवेणावञ्जुरातुङ्गभद्राताम्र-
ण्युत्पलावतीरावणगङ्गाद्या नद्यः । तदुत्पत्तिर्मलयोत्पत्त्या व्या-
श्याता । देवसभाद्याः परतः पश्चादेशाः । तत्र देवसभसुराष्ट्रदशेरक-
वणभृगुकच्छकच्छीयानन्तर्बुद्ब्राह्मणवाह्यवनप्रभृतयो जनपदाः ।
तोवर्धनगिरिनगरदेवसभमाल्यशिखराबुदाद्यश्च पर्वताः । सरस्व-
ीश्वभ्रवतीवार्तमीमहीहिंडिवाद्या नद्यः । करीरपीलुगुगुलुखर्जू-
करभादीनामुत्पादः । पृथूदकात्परत उत्तरापथः । यत्र शकके-
त्यवोक्ताणहृणवार्णायुजकाम्बोजवाहीकवह्वलिम्पाककुलूतकीर-
तङ्गणेतुषारतुरुष्कवर्बरहरहूरवहृहुकसहुडहंसमार्गरमठकरकण्ठप्रभृ-
तयो जनपदाः । हिमार्लयकलिन्देन्द्रकीलचन्द्राचलाद्यः पर्वताः ।
गङ्गासिन्धुसरस्तीशतदुचन्द्रभागायमुनेरावतीवितस्ताविपाशाकु-
हृदेविकाद्या नद्यः । सरलदेवदारुद्राक्षाकुङ्कुमचमराजिनसौवीरस्तो-
तोञ्जनसैन्धववैदूर्यतुरङ्गाणामुत्पादः । तेषां मध्ये मध्यदेश इति
कविव्यवहारः । न चायं नानुगन्ता शास्त्रार्थस्य ।

यदाहुः—“हिमवद्विन्धययोर्मध्यं यत्प्राग्विनशनादपि ।

प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशाः प्रकीर्तिः ॥”

तत्र च ये देशाः पर्वताः सरितो द्रव्याणामुत्पादश्च तत्प्रसिद्धि-
सिद्धमिति न निर्दिष्टम् ।

द्वीपान्तराणां ये देशाः पर्वताः सरितस्तथा ।

नातिप्रयोज्याः कविभिरिति गाढं न चिन्तिताः ॥

“विनशनप्रयागयोर्गङ्गायमुनयोश्चान्तरमन्तर्वेदी । तदपेक्षया
दिशो विभजेत” इति आचार्याः । “तत्रापि महोदयं मूलमवधी-
कुत्य” इति यायावरीयः । “अनियतत्वादिशामनिश्चितो दिग्बि-
भाग” इति एके । तथा हि यो वामनस्तामिनः पूर्वः स ब्रह्मशि-
लाद्याः पश्चिमः, यो गाधिपुरस्य दक्षिणः स कालप्रियस्योत्तर इति ।
“अवधिनिबन्धनमिदं रूपमितरत्त्वनियतमेव” इति यायावरीयः ।
“प्राच्यपाचीप्रतीच्युदीच्यः चतस्रो दिशः” इत्येके ।

तदाहुः—“चतस्रुष्वपि दिक्षु रणे द्विषतः प्रति येन चित्रचरितेन ।
विहितमपूर्वमदक्षिणमपश्चिममनुत्तरं कर्म ॥”

“ऐन्द्री, आग्रेयी, याम्या, नैऋती, वाहणी, वायव्या, कौबेरी,
ऐशानी चाष्टौ दिशः” इत्येके ।

तदाहुः—“एकं ज्योतिर्द्वौ द्वे त्रिजगति गदितान्यब्जजास्यैश्चतुर्भिः-
भूतानां पश्चमं यान्यलमृतुषु तथा षट्सु नानाविधानि ।
युष्माकं तानि सप्त त्रिदशसु निनुतान्यष्टदिग्भाज्ञि भानो-
र्यान्ति प्राह्ले नवत्वं दश दधतु शिवं दीधितीनां शतानि ॥”

“ब्राह्मी नागीया च द्वे ताभ्यां सह दशैताः” इत्यपरे ।

तदाहुः—“देशदिक्कटपर्यन्तसीमसङ्कटभूमिके ।

विषमा स्थूललक्ष्यस्य ब्रह्माण्डग्रामके स्थितिः ॥”

सर्वमस्तु, विवक्षापरतत्त्वा हि दिशामियत्ता । तत्र चित्राखाल्यन्तरे
प्राची, तदनुसारेण प्रतीची, ध्रुवेणोदीची, तदनुसारेणावाची, अन्तरेषु
विदिशः, ऊर्ध्वं ब्राह्मी, अधस्तान्नागीयेति । द्विविधो व्यवहारः
कवीनां प्राक्षसिद्धो विशिष्टस्थानावधिसाध्यश्च । तत्र प्राक्षसिद्धे
प्राची—

“द्वित्रैव्यांग्नि पुराणमौक्तिकमणिच्छायैः स्थितं तारकै-

उर्योत्सापानभरालसेन वपुषा सुसाश्चकोराङ्गनाः ।

यातोऽस्ताचलचूलमुद्दसमधुच्छच्छविश्चन्द्रमाः

प्राची बालविडाललोचनरूपां जाता च पात्रं कुप ॥”

दक्षिणा—“दक्षिणो दक्षिणामाशां यियांसुः सोऽधिकं वभौ ।

जिंहासुर्दक्षिणामाशां भगवानिव भास्करः ॥”

पश्चिमा—“पश्य पश्चिमदिग्न्तलम्बिना

निर्मितं मितकथे विवस्ता ।

दीर्घया प्रतिमया सरोभ्भस-

स्तापनीयमिव सेतुबन्धनम् ॥

१ V A दशदिक्कूट०. २ V दिशा च दिव्यव्यवहारः. ३ C प्रसिद्धो. ४ V यिशासन्.

५ V जिहासन्.

उत्तरा— “अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा
हिमालयो नाम नगाधिराजः ।
पूर्वापरौ तोयनिधी विगाह्य
स्थितः पृथिव्या इव मानदण्डः ॥”

विशिष्टस्थानावधौ तु दिग्विभागे पूर्वपश्चिमौ यथा—
“यादांसि हे चरत संगतगोत्रतच्चां
पूर्वेण चन्दनगिरेष्वत पश्चिमेन ।
नो चेन्निरन्तरधराधरसेतुसूति-
राकल्पमेष न विरस्यति वो वियोगः ॥”

दक्षिणोत्तरौ यथा—“काश्याः पुरो दक्षिणदिग्विभागे
तथोत्तरस्यां दिशि वारिराशेः ।
कर्णान्तचक्रीकृतचारुचापो
रख्या समं साधु वसत्यनङ्गः ॥”

उत्तरादावप्युत्तरदिग्भिधानं, अनुत्तरादावपि उत्तरदिग-
भिधानम् ।

तयोः प्रथमम्—“तत्रागारं धनपतिगृहादुत्तरेणास्त्रदीयं
दूराल्लक्ष्यं सुरपतिधनुश्चारुणा तोरणेन ।
यस्योद्याने कृतकतनयः कान्तया वर्द्धितो मे
हस्तप्राप्यः स्तबकविनतो बालमन्दारवृक्षः ॥”

द्वितीयम्—“सशाद्रेत्तरे भागे यत्र गोदावरी नदी ।
पृथिव्यामिह कृतस्लायां स प्रदेशो मनोरमः ॥”

एवं दिग्न्तरेष्वपि । तत्र देशपर्वतनद्यादीनां दिशां च यः क्रमस्तं
तथैव निष्प्रभीयात् । साधारणं तूभयत्र लोकप्रसिद्धितश्च ।

तद्वद्वर्णनियमः । तत्र पौरस्त्यानां इयामो वर्णः, दाक्षिणात्यानां
कृष्णः, पाश्चात्यानां पाण्डुः, उदीच्यानां गौरः, मध्यदेश्यानां
कृष्णः इयामो गौरश्च ।

पौरस्त्यद्यामता—“इयामेष्वज्ञेषु गौडीनां सूत्रहारैकहारिषु ।
चक्रीकल्प धनः पौष्पमनङ्गो वल्ग वल्गन्ति ॥”

दाक्षिणात्यकृष्णता— “इदं भासां भर्तुर्दुतकनकगोलप्रतिकृति
क्रमान्मन्दज्योतिर्गलति नभसो विश्ववलयम् ।
अथैष प्राचीनः सरति सुरलीगण्डमलिन-
स्तरुच्छायाचक्रैः स्तवकित इव ध्वान्तविसरः ॥”

पाञ्चात्यपाण्डुता— “शास्त्रस्मेरं सधुकवलनाकेलिलोलेक्षणानां
भृङ्गस्त्रीणां बुदुलमुकुलं कुन्तलीभावमेति ।
किं चेदानीं यवनतरुणीपाण्डुगण्डस्थलीभ्यः
कान्तिः स्तोकं रचयति पदं नागवल्लीच्छदेषु ॥”

उदीच्यगौरता— “पुष्पैः सम्प्रति काञ्चनारतरवः प्रत्यङ्गमालिङ्गिताः
बालहीकीददानवणारुणतरैः पत्रैरशोकोऽर्चितः ।
जातं चम्पकमप्युदीच्यललनालावण्यचौर्यक्षमं
माञ्जिष्ठैर्मुकुलैश्च पाटलतरोरन्यैव काचिङ्गिपिः ॥”

यथा वा— “काइमीरीगात्रलेखासु लोलङ्गावण्यवीचिषु ।
द्रावयित्वेव विन्यस्तं स्वर्णं षोडशवर्णकम् ॥”

मध्यदेश्यकृष्णता यथा—

“युधिष्ठिरकोधवह्नेः कुरुवंशैकदाहिनः ।

पाञ्चालीं ददृशुः सर्वे कृष्णां धूमशिखामिव ॥”

तद्रून्मध्यदेश्यश्यामता । न च कविमार्गे इयामकृष्णयोः पाण्डु-
गौरयोर्वा महान्विशेष इति कविसमयेष्ववोचाम ।

मध्यदेश्यगौरता—

“तव नवनवनीतपिण्डगौरे प्रतिफलदुत्तरकोसलेन्द्रपुच्छाः ।

अवगतमलिके मृगाङ्गविम्बं मृगमदपत्रनिभेन लाञ्छनेन ॥”

विशेषस्तु पूर्वदेशो राजपुत्र्यादीनां गौरः पाण्डुर्वा वर्णः । एवं
दक्षिणदेशोऽपि ।

तत्र प्रथमः— “कपोले जानक्याः करिकलभद्रन्तद्युतिमुषि
स्मरस्मेरः स्फारोङ्गमरपुलके वक्रकमलम् ।

१ V प्राचीतः २ V नागवल्लीदलेषु ३ V कोसलेन्द्रपुत्रि.

मुहुः पश्यच्छृणवन्नरजनिचरसेनाकलकलं
 जटाजूटयन्थि द्रढयति रघुणां परिवृढः ॥”
 द्वितीयः—“तासां माधवपत्रीनां सर्वासां चन्द्रवर्चसाम् ।
 शब्दविद्येव विद्यानां मध्ये जज्वाल रुक्मिणी ॥”
 एवमन्यदपि यथासम्भवमभ्युत्थाम् ।

निगदितनयविपरीतं देशविरुद्धं वदन्ति विद्वांसः ।
 तत्परिहार्यं यत्रात्तदुदाहृतयस्तु दोषेषु ॥
 हत्थं देशविभागो मुद्रामात्रेण सूचितः सुधियाम् ।
 यस्तु जिगीषत्यधिकं पश्यतु मञ्चुवनकोशमसौ ॥
 ॥ इति राजशेखरकृतौ काव्यमीमांसायां कविरहस्ये प्रथमेऽधिकरणे
 देशविभागः सप्तदशोऽध्यायः ॥

अष्टादशोऽध्यायः कालविभागः ।

काष्ठा निमेषा दश पञ्च चैव त्रिंशत्त्वं काष्ठाः कथिताः केलेति ।
 त्रिंशत्कलश्चैव भवेन्मुहूर्त्सौख्यिंशता रात्र्यहनी समेते ॥
 ते च चैत्राश्वयुजमासयोर्भवतः । चैत्रात्परं प्रतिमासं मौहूर्त्तिकी
 दिवसवृद्धिः निशाहानिश्च त्रिमास्याः; ततः परं मौहूर्त्तिकी निशा-
 वृद्धिः दिवसहानिश्च । आश्वयुजात्परतः पुनरेतदेव विपरीतम् ।
 राशितो राश्यन्तरसङ्क्रमणमुष्णमासो मासः, वर्षादि दक्षिणायनं,
 शिशिराद्युत्तरायणं, द्वयनः संवत्सर इति सौरं मानम् । पञ्चद-
 शाहोरात्रः पक्षः । वर्षमानंसोमः शुक्रो, वर्षमानकृष्णमा कृष्ण
 इति पित्र्यं मासमानम् । अमुना च वेदोदितः कृत्स्नोऽपि क्रिया-
 कल्पः । पित्र्यमेव व्यत्ययितपक्षं चान्द्रमसम् । इदमार्यावर्त्तवासि-
 नश्च कवयश्च मानमाश्रिताः । एवं च द्वौ पक्षौ मासः । द्वौ मासा-
 ष्टुः । षण्णामृतूनां परिवर्त्तः संवत्सरः । स च चैत्रादिरिति

१ V adds before this कालः काष्ठादिमेदमित्रश्च. २ V कला तु. ३ V सोमशुक्रिमा,

दैवज्ञाः, श्रावणादिरिति लोकयात्राविदः । तत्र नभा नभस्यश्च
वर्षाः, इष ऊर्जश्च शरत्, संहः सहस्यश्च हेमन्तः, तपस्तपस्यश्च
शिशिरः, मधुर्माधवश्च वसन्तः, शुक्रः शुचिश्च ग्रीष्मः । तत्र
“वर्षासु पूर्वो वायुः” इति कवयः। “पाश्चात्यः, पौरस्त्यस्तु प्रतिहन्ता”
इत्याचार्याः ।

तदाहुः—“पुरोवाता हता प्रावृद्ध पश्चाद्वाता हता शरत्” इति ।

तदाहुः—“प्रावृष्यम्भोभृताम्भोदभरनिर्भरमस्वरम् ।

कादम्बकुसुमामोदा वायवो वान्ति वारुणाः ॥”

“वस्तुवृत्तिरतन्त्रं, कविसमयः प्रमाणम्” इति यायावरीयः ।

तदाहुः—“पौरस्त्यस्तोयदत्तोः पवन इव पतन्पावकस्येव धूमो

विश्वस्येवादिसंर्गः प्रणव इव परं पावनं वेदराशोः ।

सन्ध्यावृत्तोत्सवेच्छोरिव मदनरिपोर्नन्दिनान्दीनिनादः

सौरस्याग्रे सुखं वो वितरतु विनतानन्दनः स्यन्दनस्य ॥”

शरद्यनियतदिक्को वायुर्यथा—

“उषःसु ववुराकृष्टजडावश्यायशीकराः ।

शोफालीकलिकाकोशकषायामोदिनोऽनिलाः ॥”

“हेमन्ते पाश्चात्यो वायुः” इति एके । “उदीच्य” इति अपरे ।

“उभयमपि” इति यायावरीयः । तयोः पाश्चात्यः—

“भञ्जन्मूर्जद्वालीस्तुहिनगिरितेष्वद्वातास्त्वक्षरालाः

रेवाम्भःस्थूलवीचीचयचकितचलच्चातकान् व्याधुनानः ।

पाश्चात्यो वाति वेगाद्वृत्तुहिनशिलाशीकरासारवर्षी

मातङ्गक्षुण्णसान्द्रस्तुतसरलँतरत्सारसारी समीरः ॥”

उदीच्यः—

“लम्पकीनां किरन्तश्चिकुरविरचनां रक्षकांल्लासयन्तः

चुम्बन्तश्चन्द्रभागासलिलमविकलं भूर्जकाण्डैकचण्डाः ।

एते कस्तूरिकैणप्रणयसुरभयो वल्लभा वाल्हवीनां

कौदूतीकेलिकाराः परिचयितहिमं वायवो वान्त्युदीच्याः॥”

शिशिरेऽपि हेमन्तवदुदीच्यः पाश्चात्यो वा । वसन्ते दक्षिणः ।

तदुत्तम्—

“धून्वंलङ्कावनालीमुहुरलकलता लासयन्केरलीना-
मन्त्रीधम्मिलुबन्धान्सपदि शिथिलयन्वेलुयन्नागवलीः ।
उद्धामं दाक्षिणात्यो मलितमलयजः सारथिर्मानकेतोः
प्राप्तः सीमन्तिनीनां मधुसमयसुहृन्मानचौरः समीरः ॥”

“अनियतदिक्षो वायुर्ग्रीष्मे”इत्येके । “नैऋतः” इत्यपरे । “उभय-
मणि” इति यायावरीयः । तत्र प्रथमः—

“वात्याचक्रक्षुमिताम्बरभुवः स्थूला रजोदण्डकाः
संग्रथनित भविष्यदभ्रपटलस्थूणावितर्कं नभः ।
किं चान्यन्मृगतृष्णिकाम्बुविसरैः पात्राणि वीतार्णसां
सिन्धूनामिह सूत्रयन्ति द्रिवसेष्वागामिनीं सम्पदम् ॥”
द्वितीयः—“सोऽयं करैस्तपति वह्निमयैरिवार्कः
साङ्गारविस्तरभरेव धरा समग्रा ।
वायुः कुक्षलमिव वर्षति नैऋतश्च
काशीनवैरिव शरैर्मदनश्च हन्ति ॥”

किञ्च—

“गर्भान्वलाकासु निवेशयन्तो वंशाङ्कुरान्खैर्निनदैः सूजन्तः ।
रजोऽम्बुदाः प्रावृषि मुद्रयन्तो यात्रोद्यमं भूमिभृतां हरन्ति ॥
स सल्लकीसालशिलीन्ध्रयूथीप्रसूनदः पुष्पितलाङ्गलीकः ।
दण्डोर्वरासुन्दरगन्धबन्धुरर्घत्यं वारिमुचामनेहा ॥
वनानि नीलीदलमेचकानि धाराम्बुधौता गिरयः स्फुरन्ति ।
पूराम्भसा भिन्नतटास्तटिन्यः सान्द्रेन्द्रगोपानि च शाद्वलानि ॥
चकोरहर्षी यतिचारचौरो वियोगिनीवीक्षितनाथवत्मा ।
गृहान्प्रति प्रस्थितपान्थसार्थः कालोऽयमाधमातनभाः पयोदैः ॥
या केलियात्रा कौरिकामिनीभिर्या तुङ्गहर्म्याग्रविलासशय्या ।
चतुःसमं यन्मृगनामिगर्भं सा वारिदत्तोः प्रथमातिथेयी ॥

चलच्चहुलचातकः कृतकुरङ्गरागोदयः
 सदर्दुररवोद्यमो मदभरप्रगल्भोरगः ।
 शिखण्डकुलताण्डवासुदितमद्गुकङ्गाहयो
 वियोगिषु घनागमः सरविषं विषं मुश्वति ॥
 दलत्कुटजकुञ्जलः स्फुटितनीपुष्पोत्करो
 धवप्रसवबान्धवः प्रचितमञ्जरीकार्जुनः ।
 कदम्बकलुषाम्बरः कलितकेतकीकोरक-
 श्रलन्निच्छुलसञ्चयो हरति हन्त घर्मात्ययः ॥ वर्षाः ॥
 द्रागर्जयन्ती विमदान्मयूरान्ग्रगलभयन्ती कुररद्विरेफान् ।
 शरत्समभ्येति विकाश्य पद्मानुन्मीलयन्ती कुमुदोत्पलानि ॥
 सा भाति पुष्पाणि निवेश्यन्ती बन्धूकवाणासनकुञ्जमेषु ।
 शोफालिकासपलाशकाशाभाण्डीरसौगन्धिकमालतीषु ॥
 सखञ्जरीटा सपयः प्रसादा सा कस्य नो मानसमाच्छिनत्ति ।
 कादम्बकारण्डवचक्रवाकससारसकौश्चकुलानुयाता ॥
 उपानयन्ती कलहं सयूथमगस्त्यहृष्ट्या पुनती पयांसि ।
 मुक्तासु शुश्रं दृघती च गर्भे शरद्विचित्रैश्चरितैश्चकास्ति ॥
 क्षितिं खनन्तो वृषभाः खुराग्रै रोधो विषाणौ द्विरदा रदन्तः ।
 शृङ्गं खजन्तो खरवश्च जीर्णं कुर्वन्ति लोकानवलोकनोत्कान् ॥
 अत्रावदातशुति चन्द्रिकाम्बुनीलावभासं च नभः समन्तात् ।
 सुरेभवीथी दिवसावतारो जीर्णाभ्रखण्डानि च पाण्डुराणि ॥
 महानवमयां निखिलास्त्रपूजा नीराजना वाजिभट्टिपानाम् ।
 दीपालिकायां विविधा विलासा यात्रोन्मुखैरत्र नृपैर्विधेयाः ॥
 व्योग्नि तारतरतारकोत्करः स्यन्दनप्रचरणक्षमा मही ।
 भास्करः शरदि दीप्रदीधितिर्बुद्ध्यते च सह माधवः सुरैः ॥
 केदार एव कलमाः परिणामनन्माः
 प्राचीनमामलकमर्घति पाकनीलम् ।

१ V B ग्रोन्मादयन्ती. V C ग्रोन्मोदयन्ती. २ V B & V C विशेषयन्ती. ३ V सुरे-
 भवीथी दिवि सावतारा. ४ V B & V C जीर्णाङ्गखण्डानि.

एर्वारुकं स्फुटननिर्गतगर्भेगन्ध-
 मम्लीभवन्ति च जरत्रपुसीफलानि ॥
 गेहाजिरेषु नवशालिकणावपात-
 गन्धानुभावसुभगेषु कृषीवलानाम् ।
 आनन्दयन्ति मुसलोल्लसनावधूत-
 पाणिस्खलद्वलयपद्धतयो वधूत्यः ॥
 तीक्ष्णं रविस्तपति नीच इवाचिराढ्यः
 शृङ्गं रुस्त्यजति मित्रमिवाकृतज्ञः ।
 तोयं प्रसीदति मुनेरिव धर्मचिन्ता
 कामी दरिद्र इव शोषमुपैति पंङ्गम् ॥
 नयो वहन्ति कुटिलक्रमयुक्तशुक्ति-
 रेखाङ्गबालपुलिनोदरसुसकूर्माः ।
 अस्यां तरङ्गितनुतोयपलायमान-
 मीनानुसारिवकदत्तकरालफालाः ॥
 अपङ्गिलतदावटः शफरफाणटफालोङ्गवलः
 पतत्कुररकातरभ्रमददभ्रमीनार्भकः ।
 लुठत्कमठसैकतश्रलबकोटवाचादितः
 सरित्सलिलसंचयः शरदि मेदुरः सीदति ॥” शरत् ॥

“द्वित्रिमुचुकुन्दकलिकलिचतुरमुकुलः कमेण लवलीषु ।
 पश्चषफलिनीकुसुमो जयति हिमर्त्तुर्नवावतरः ॥
 युन्नागरोधप्रसवावतंसा वाभम्भ्रवः कश्चुककुश्रिताङ्ग्यः ।
 वश्चोल्लस्तकुङ्गमसिकथैकाङ्काः सुगन्धतैलाः कवरीर्वहन्ति ॥
 यथा यथा पुष्यति शीतकालस्तुषारचूर्णोत्करकीर्णवातः ।
 तथा तथा यौवनशालिनीनां कवोष्णतामन्त्र कुचा लभन्ते ॥
 वराहंवध्राणि नवौदनानि दधीनि सज्जद्वशैराणि चात्र ।
 सुकोमलाः सर्षपकन्दलीश्च भुक्त्वा जनो निन्दति वैयविद्याम् ॥

अत्रोपचारः सलिलैः कवोष्णैर्यत्किञ्चिदत्र स्वदतेऽन्नपानम् ।
सुदुर्भगामत्र निपीड्य शेते स्वस्त्यस्तु नित्यं तुहि नर्त्तवेऽस्यै ॥
विमुक्तवर्हा विमदा मयूराः प्रसृष्टगोधूमयवा च सीमा ।
व्याघ्रीप्रसूतिः सलिलं सबाष्पं हेमन्तलिङ्गानि जयन्त्यमूर्नि ॥

सशमीधान्यपाकानि क्षेत्राण्यत्र जयन्ति च ।
त्रिशङ्कुतिलका रात्र्यः पच्यन्ते लवणानि च ॥

उद्यानानां मूकपुंस्कोकिलत्वं भृङ्गस्त्रीणां मौनमुद्रा मुखेषु ।
मन्दोद्योगा पत्रिणां व्योमयात्रा हेमन्ते स्यात्सर्पदर्पक्षयश्च ॥
कर्कन्धूनां नागरङ्गीफलानां पाकोद्रेकः खाण्डवोप्याविरस्ति ।
कृष्णेक्षूणां पुण्ड्रकाणां च गर्भे माधुर्यश्रीर्जायते चाप्यपूर्वा ॥
येषां मध्येमन्दिरं तल्पसम्पत् पाश्वेंदाराः स्फारतारुण्यताराः ।
लीलावहिर्निहृतोदामधूमस्ते हेमन्तं ग्रीष्मशेषं विदन्ति ॥”

इति हेमन्तः । हेमन्तधर्मः शिशिरः, विशेषस्तु ।

“रात्रिर्विचित्रसुरतोचितयामदैर्द्यर्या
चण्डो मरुद्वहति कुञ्जमपङ्गसाध्यः ।
तल्पस्थितिर्द्विगुणतूलपटा किमन्य-
दर्घन्ति चात्र विततागुरुधूपधूमाः ॥
आश्लेषिणः पृथुरतङ्गमपीतशीत-
मायामिनीं घनमुदो रजनीं युवानः ।
ऊर्वोर्मुहुर्वलनबन्धनसंघिलोल-
पादान्तसंबलिततूलपटाः स्वपन्ति ॥
पानेऽभसोः सुरसनीरसयोर्न भाति
स्पर्शक्रियासु तुहि नानलयोर्न चात्र ।
नो दुर्भगासुभगयोः परिरम्भणे च
नो सेवने च शशिभास्करयोर्विशेषः ॥

पुष्पक्रिया मरुबके जलकेलिनिन्दा
 कुन्दान्यशेषकुसुमेषु धुरि स्थितानि ।
 सौभाग्यमेणतिलकाङ्गजतेऽर्कविम्बं
 काले तुषारिणि दहन्ति च चन्दनानि ॥
 सिद्धार्थयष्टिषु यथोत्तरहीयमान-
 सन्तानभिन्नघनसूचिपरम्परासु ।
 द्वित्रावशेषकुसुमासु जनिक्रमेण
 पाकक्रमः कपिशिमानसुपादधाति ॥
 उदीच्यचण्डानिलताडितासु
 सुलीनमीनासु जलस्य मूले ।
 नालावशेषाङ्गलतास्विदानीं
 विलासवापीषु न याति दृष्टिः ॥
 माद्यन्मतङ्गः पृष्ठतैकतोषी
 पुष्पद्वाराहो धृतिमलुलायः ।
 दरिद्रनिन्द्यः संधनैकवन्द्यः
 स एष कालः शिशिरः करालः ॥
 अभिनववधूरोषस्वादुः करीषतनूनपा-
 दसरलजनाश्लेषकूरस्तुषारसमीरणः ।
 गलितविभवस्याज्ञेवाद्य द्युतिर्मसृणा रवे-
 र्विरहिवनितावक्रौपम्यं विभर्त्ति निशाकरः ॥
 वियः प्रकृतिपित्तलाः कथितकुङ्कुमालेपनै-
 नितम्बफलकस्तनस्यलभुजोरमूलादिमिः ।
 इहाभिनवयौवनाः सकलरात्रिसंश्लेषितै-
 हरन्ति शिशिरज्वरारतिमतीव पृथ्वीमपि॥” शिशिरः ॥
 “चैत्रे मदर्द्दिः शुक्लारिकाणां
 हारीतदात्यूहमधुवतानाम् ।

पुंस्कोकिलानां सहकारवन्धुः
 मदस्य कालः पुनरेष एव ॥
 मनोऽधिकं चात्र विलासलास्ये
 प्रेह्वासु दोलासु च सुन्दरीणां ।
 गीते च गौरीचरितावतंसे
 पूजाप्रपञ्चे च मनोभवस्य ॥
 पुंस्कोकिलः कूजति पञ्चमेन
 बलाद्विलासा युवतौ स्फुरन्ति ।
 स्मरो वसन्तेऽन्न नवैः प्रसूनैः
 स्वचापयष्टेर्घटनां करोति ॥
 पिनद्वमाहारजनांशुकानां
 सीमन्तसिन्दूरजुषां वसन्ते ।
 स्मरीकृते प्रेयसि भक्तिभाजां
 विशेषवेषः स्वदते वधूनाम् ॥
 अयं प्रसूनोङ्गुरकर्णिकारः
 पुष्पप्रपञ्चार्चितकाञ्चनारः ।
 विजृम्भणाकोविदकोविदारः
 कालो विकाशोद्यतसिन्दुवारः ॥
 रोहीतकाम्रातककिङ्गिराता
 मधूकमोचाः सह माधवीभिः ।
 जयन्ति शोभाञ्जनकश्च शाखी
 सकेसरः पुष्पभैर्वसन्ते ॥
 यो माधवीमुकुलदृष्टिषु वेणिबन्धो
 यः कोकिलाकलरूपे कथने च लाभः ।
 पूजाविधिर्दमनकेन च यः सरस्य
 तस्मिन्मधुः स भगवान्गुरुङ्गनानाम् ॥

नालिङ्गितः कुरबकस्तिलको न दृष्टो
नो ताडितश्च चरणैः सुदृशामशोकः ।
सित्को न वक्रमधुना बकुलश्च चैत्रे
चित्रं तथापि भवति प्रसवावकीर्णः ॥

चैत्रे चित्रौ रक्तनीलावशोकौ
खर्णशोकस्तन्त्रीयश्च पीतः ।
जैत्रं तन्नं तत्प्रसूनान्तरेभ्यः
चेतोयोनेः भूर्भुवःस्वस्येऽपि ॥
गूवाकानां नालिकेरदुमाणां
हिन्तालानां पाटलीकिंशुकानाम् ।
खर्जूराणां ताडताडीतंखणां
पुष्पापीडन्यासहेतुर्वसन्तः ॥ वसन्तः ॥
विकाशकारी नवमैल्लिकानां
दलच्छिरीषप्रसवाभिरामः ।
पुष्पप्रदः काश्वनकेतकीनां
ग्रीष्मोऽयमुल्लासितधौतकीकः ॥
खर्जूरजम्बूपनसाम्रमोच-
प्रियालपूर्गीफलनालिकैरः ।
द्वन्द्वानि खेदालसतांमुपास्य
रतानुसन्धानमिहाद्रियन्ते ॥
स्रोतांस्यनस्मांसि सकूपकानि
प्रपाः कठोरेऽहनि पान्थपूर्णाः ।
शुचौ संमध्यर्थितसकुपाने
प्रगे च सायं च वहन्ति मार्गाः ॥
यत्कायमानेषु दिनार्द्धनिद्रा
यत्क्लानकेलिर्दीवसावसाने ।

यद्रात्रिशेषे सुरतावतारः
स मुष्टियोगे घनघर्ममाथी ॥
या चन्द्रिका चन्द्रनपङ्कहृद्या
या जालमार्गनिलवीचिमाला ।
या तालवृत्तैरुद्विन्दुवृष्टि-
जलाञ्जलिं सा शुचये ददाति ॥
कर्पूरचूर्णं सहकारभङ्ग-
स्ताम्बूलमार्द्रकमुकोपकूसम् ।
हाराश्च तारास्तनुवस्त्रमेत-
न्महारहस्यं शिशिरक्रियाधाः ॥
मुक्तालताश्चन्द्रनपङ्कदिग्धा
मृणालहारानुसृता जलाद्राः ।
स्त्रजश्च मौलौ स्त्रितचम्पकानां
ग्रीष्मेऽपि सोऽयं शिशिरावतारः ॥”

अत्र हि—“पच्यन्त इव भूतानि ताप्यन्त इव पांसवः ।
कथ्यन्त इव तोयानि धमायन्त इव चाद्रयः ॥
ऐणाः स्थलीषु मृगतृष्णिकया हियन्ते
स्त्रोतस्तनुवजनिता जलवेणिवन्धाः ।
ताम्यत्तिभीनि च सरांसि जलस्य शोषा-
द्धेद्वारघट्टिकावलयाश्च कूपाः ॥
करभाः शारभाः सरासभा
मद्मायान्ति भजन्ति विक्रियाम् ।
करवीरकरीरपुष्पिणीः
स्थलभूमीरघिरुह्य चासते ॥
सहकारसार्चिता रसाला
जलभक्तं फलपानकानि मन्थाः ।

मृगलावरसाः शृतं च दुर्घं
 स्वरसङ्गीवनमौषधं निदाधे ॥
 जडचन्दनचारवस्तरुपयः
 सजलाद्र्द्वाः सहतारहारमालाः ।
 कदलीदलतल्पकल्पनस्थाः
 स्वरमाहूय निवेशयन्ति पाश्वे ॥
 ग्रीष्मे चीरीनादवन्तो वनान्ताः
 पङ्काभ्यक्ताः सैरिभाः सेभकोलाः ।
 लोलजिह्वाः सर्पसारङ्गवर्गा
 मूलस्त्रस्तैः पत्रिणश्चादेशैः ॥
 हम्यै रम्यं चन्द्रिकाधौतपृष्ठं
 कान्तोच्छिष्टा वारुणी वारिमिश्रा ।
 मालाः कण्ठे पाटला मल्लिकानां
 सद्यो ग्रीष्मं हन्त हेमन्तयन्ति ॥ ग्रीष्मः ॥

चतुरवस्थश्च क्रतुरुपनिवन्धनीयः । तद्यथा सन्धिः, शैशवं, प्रौढिः,
 अनुवृत्तिश्च । क्रतुद्वयमध्यं सन्धिः । शिशिरवसन्तसन्धिर्यथा—

“चयुतसुमनसः कुन्दाः पुष्पोद्भूमेष्वलसा दुमा
 मनसि च गिरं गृहन्तीमे गिरैन्ति न कोकिलाः ।
 अथ च सवितुः शीतोल्लासं लुनन्ति मरीचयो
 न च जरठतामालम्बन्ते क्लमोदयदायिनीम् ॥”

वसन्तशैशवम्—

“गर्भग्रन्थिषु वीरुधां सुमनसो मध्येऽङ्कुरं पल्लवा
 वाञ्छामात्रपरिग्रहः पिकवधूकण्ठोदरे पञ्चमः ।
 किं च श्रीणि जगन्ति जिष्णु दिवसैर्द्वित्रैर्मनोजन्मनो
 देवस्यापि चिरोज्ज्ञतं यदि भवेदभ्यासवश्यं धनुः ॥”

वसन्तप्रौढिः—

“साम्यं सम्प्रति सेवते विचकिलं षाणमासिैकमौत्तिकैः
कान्ति कर्षति काञ्चनारकुसुमं माञ्छिष्ठौतात्पदात् ।

हृणीनां कुरुते मधूकमुकुलं लावण्यलुपटाकतां
लाटीनाभिनिभं चकास्ति च पतदृन्ताग्रहः केसरम् ॥”

अतिक्रान्तर्तुलिङ्गं यत्कुसुमाद्यनुवर्त्तते ।

लिङ्गानुवृत्तिं तामाहुः सा ज्ञेया काव्यलोकतः ॥

वर्षासु ग्रीष्मलिङ्गाब्जविकाशानुवृत्तिः ।

यथा—खं वस्ते कलविङ्गकण्ठमलिनं कादम्बिनीकम्बलं

चर्चा पारयतीव दर्दुरकुलं कोलाहलैरुन्मदम् ।

गन्धं मुञ्चति सित्तलाजसदृशं वर्षेण दग्धा स्थली

दुर्लक्ष्योऽपि विभाव्यते कमलिनीहासेन भासां पतिः ॥”

एवमन्येऽपि ।

किञ्च—ग्रैष्मिकसमयविकासी कथितो धूलीकदम्ब इति लोके ।

जलधरसमयप्राप्तौ स एव धाराकदम्बः स्यात् ॥

यथा— “धूलीकदम्बपरिधूसरदिष्टुखस्य

रक्तच्छटासुरशरासनमण्डनस्य ।

दीपायुधाशनिमुचो ननु नीलकण्ठ

नोत्कण्ठसे समरवारिधरागमस्य ॥”

जलसमयजायमानां जार्ति यां कार्दमीति निगदन्ति ।

सा शरदि महोत्सविनी गन्धान्वितषट्पदा भवति ॥

यथा—“स्थूलावद्यायविन्दुश्युतिदलितवृहत्कोरकग्रन्थिभाजो

जात्या जालं लतानां जरठपरिमलश्चावितानां जजृम्भे ।

नानाहंसोपधानं सपदि जलनिधेश्व्रोत्ससर्पापरस्य

उयोत्त्वाशुङ्कोपधानं शयनमिव शशी नागभोगाङ्गमम्भः॥

स्तोकानुवृत्तिं केतक्या अपि केचिदिच्छन्ति ।

यथा— “असूच्यत शारत्कालः केतकीधूलिधूसरैः ।
पश्चाताम्रैर्नवायातश्चरणैरिव वासरैः ॥”

शरद्धवानामनुवृत्तिरत्र
वाणासनानां सकुरुष्टकानाम् ।
हेमन्तवक्रे यदि दृश्यतेऽपि
न दृश्यते वन्धविधिः कवीनाम् ॥

हेमन्तशिशिरयोरैक्ये सर्वलिङ्गानुवृत्तिरेव । उक्तश्च । “द्वादश-
मासः संवत्सरः, पञ्चतां वै हेमन्तशिशिरयोः समासेन” ।

मरुबकदमनकपुन्नागपुष्पलिङ्गानुवृत्तिभिः सुरभिः ।
रचनीयश्चित्रश्रीः किञ्चित्कुन्दानुवृत्त्या च ॥
“गेहे” वाहीकयूनां वहति दमनको मञ्चरीकर्णपूरा-
नुन्मादः पामरीणां मरुति मरुबकामोदिनि व्यक्तिमेति ।
सद्योभङ्गानुसारसुतसुरभिशिराशीकरः साहकारः
सर्पन्नम्भः शरावे रचयति च रसो रेचकीचन्द्रकाणि ॥
कुन्दे मन्दस्तमाले मुकुलिनि विकलः कातरः किञ्चिराते
रक्ताशोके सशोकश्चिरमतिविकचे चम्पके कुञ्चिताक्षः ।
पान्थः खेदालसोऽपि अवणकदुरटचक्रमभ्येति धुन्वन्
सोत्कण्ठः षट्पदानां नवमधुपटलीलम्पदं कर्षेन ॥”

यथा वा— “धुनानः कावेरीपरिसरभुवश्चन्दनतरुन्
मरुन्मन्दः कुन्दप्रकरमकरन्दानवकिरन् ।
प्रियक्रीडाकर्षच्युतकुसुममामूलसरलं
ललादे लादीनां लुठितमलकं ताण्डवयति ॥”

एवमन्याप्यनुवृत्तिः ।

विचकिलकेसरपाटलिचम्पकपुष्पानुवृत्तयो ग्रीष्मे ।
तत्र च तुहिनर्तुभवं मरुबकमपि केचिदिच्छन्ति ॥

यथा—“कर्णे स्वेरं शिरीषं शिरसि विचकिलस्तत्त्वाः पाटलिन्यः
कण्ठे मार्णालहारो वलयितमसिताम्भोजनालं कलाच्योः ।

सामोदं चन्दनाम्भः स्तनसुवि नयने मूलानमाञ्जिष्ठपृष्ठे
गात्रं लोलजलार्द्धं जयति मृगदशां ग्रैष्मिको वेष एषः ॥”

यथा च—“अभिनवकुशसूचिस्पर्द्धि कर्णे शिरीषं
मरुबकपरिवारं पाटलादाम कण्ठे ।

स तु सरसजलाद्रौन्मीलितः सुन्दरीणां
दिनपरिणतिजन्मा कोऽपि वेषश्चकास्ति ॥”

एवमुदाहरणान्तराणि ।

ऋतुभववृत्त्यनुवृत्ती दिङ्मात्रेणात्र सूचिते सन्तः ।

शेषं स्वधिया पश्यत नामयाहं कियद्गूमः ॥

देशेषु पदार्थानां व्यत्यासो दृश्यते स्वरूपस्य ।

तन्न तथा बधीयात्कविवद्धमिह प्रमाणं नः ॥

शोभान्धोगन्धरसैः फलार्चनाभ्यां च पुष्पमुपयोगि ।

षोढा दर्शितमेतत्स्यात्सप्तसप्तमनुपयोगि ॥

यथा—

यत्प्राचि मासे कुसुमं निष्ठद्वं

तदुत्तरे बालफलं विधेयम् ।

तदग्रिमे प्रौद्धिधरं च कार्यं

तदग्रिमे पाकपरिष्कृतं च ॥

दुमोद्धवानां विधिरेष दृष्टो

वल्लीफलानां न महाननेहा ।

तेषां द्विमासावधिरेव कार्यः

पुष्पे फले पाकविधौ च कालः ॥

अन्तर्व्याजं बहिर्व्याजं बाह्यान्तर्व्याजमेव च ।

सर्वव्याजं बहुव्याजं निर्व्याजं च तथा फलम् ॥

लकुचाद्यन्तव्याजं तथा बहिर्व्याजमत्र मोचादि ।
 आप्राद्युभयव्याजं सर्वव्याजं च ककुभादि ॥

पनसादि वहुव्याजं नीलकपित्थादि भवति निर्व्याजम् ।
 सकलफलानां षोढा ज्ञातव्यः कविभिरिति भेदः ॥

एकद्वित्र्यादिभेदेन सामस्त्येनाथवा क्रतून् ।
 प्रबन्धेषु निबध्नीयात्क्रमेण व्युत्क्रमेण वा ॥

न च व्युत्क्रमदोषोऽस्ति कवेरर्थपथसपृशः ।
 तथा कथा कापि भवेद् व्युत्क्रमो भूषणं यथा ॥

अनुसन्धानशून्यस्य भूषणं दूषणायते ।
 सावधानस्य च कवेर्दूषणं भूषणायते ॥

इति कालविभागस्य दर्शिता वृत्तिरीदशी ।
 कवेरिह महान्मोह इह सिद्धो महाकविः ॥

॥ इति राजशेखरकृतौ काव्यमीमांसायां कविरहस्ये प्रथमेऽधिकरणे
 कालविभागो नाम अष्टादशोऽध्यायः ॥

समाप्तमिदं प्रथममधिकरणं कविरहस्यं काव्यमीमांसायाम् ॥

N O T E S.

P. 1. I. 1. अथातः काव्यं मीमांसिष्यामहे. Hemachandra has named his work on Nyâya as प्रमाणमीमांसा. The first sûtra of his work is “अथ प्रमाणमीमांसा”. For the propriety of the words अथ and मीमांसा cf. Hemachandra's vritti on the same.

“अथेत्यस्याधिकारार्थत्वाच्छब्देणाधिक्रियमाणस्य प्रस्तुयमानस्य प्रमाणयाभिधानात्सकलं शास्त्रात्पर्यव्याख्यानेन प्रेक्षावन्तो बोधिताः प्रवर्तिताश्च भवन्ति । आनन्तर्यार्थो वाऽथशब्दः शब्द-काव्यच्छन्दोनुशासनेभ्योऽनन्तरं प्रमाणं मीमांस्यत इत्यर्थः । अनेन शब्दानुशासनादिभिरस्यैककर्तृ-कृत्वमाह । अधिकारार्थस्य चाथशब्दस्यान्यार्थनीयमानकुसुमदामजलकुम्भादर्दर्शनमिव श्रवणं मङ्गलायाऽपि कल्पत इति, मङ्गले च सति परिपन्थिविद्विविधातादक्षेषेण शास्त्रसिद्धिरायुष्मच्छ्रोतुकता च भवति । परमेष्ठिनमस्कारादिकं तु मङ्गलं कृतमपि न निवेशितं लाघवार्थिना शास्त्रकारेणेति ।

प्रकर्षेण संशयादिव्यवच्छेदेन मीयते परिच्छिद्यते वस्तुतत्वं येन तत्प्रमाणं प्रमायां साधकतमं, तस्य मीमांसोद्देशादिरूपेण पर्यालोचनम् । त्रयी हि शास्त्रस्य प्रवृत्तिरूपो लक्षणं परीक्षा च, तत्र नाम-धेयमात्रकीर्तनमुद्देशः यथेदमेव सूत्रम्, उद्दिष्टसासाधारणधर्मवन्ननं लक्षणम्, तद्वेद्या सामान्यलक्षणं विशेषलक्षणं च, सामान्यलक्षणमनन्तरमेव सूत्रं, विशेषलक्षणं विशदः प्रत्यक्षमिति । विभागस्तु विशेषलक्षणस्यैवाक्षमिति न पृथगुच्यते । लक्षितस्येदमित्यं भवति नेत्रमिति न्यायतः परीक्षणं परीक्षा यथा तृतीयसूत्रम् । पूजितविचारवचनश्च मीमांसाशब्दस्तेन न प्रमाणमात्रस्यैव विचारोऽत्राधिकृतः किन्तु तदेकदेशभूतानां दुर्नेत्रनिराकरणद्वारेण परिशोधितमार्गाणां नयानामपि । “प्रमाणनयैरधिगम” इति हि वाचकमुख्यः सकलपुरुषायेषु मूर्धाभिषिक्तस्य सोपायस्य सप्रतिपक्षस्य मोक्षस्य च । एवं हि पूजितो विचारो भवति प्रमाणमात्रविचारस्तु प्रतिपक्षनिराकरणपर्यवसायी वाक्लहमात्रं स्यात्, तद्विवक्षायां तु अथ प्रमाणपरीक्षेषेव क्रियेत, तत् स्थितमेतत् प्रमाणनयपरिशोधितप्रमेयमार्गं सोपायं सप्रतिपक्षमोक्षं विवक्षितुं मीमांसाप्रहणमकार्याचार्येणेति ॥ १ ॥” For अथातः cf. also “अथातो ब्रह्मजिज्ञासा” ब्र. सू. 1-1-1 and the Bhâshya.

1. 2. चतुःषष्ठ्ये शिष्येभ्यः cf. ब्रह्मविष्णुरुद्रुगुहवृहसतिभारीवादिविष्येषु चतुः-षष्ठाद्वुहिष्टं वचः पारमेश्वरम् । (Kâvyamîmânsâ p. 29).

1. 8. सुवर्णनाभः This name occurs also in the Kâma-Sûtra; “सुवर्णनाभः सांप्रयोगिकम्.” (काम. सू. 1-1-13).

1. 13. औपनिषदिकं कुचमारः cf. “कुचमार औपनिषदिकम्.” (काम. सू. 1-1-17). Thus it appears that Suvarnapâbha and Kuchamâra wrote both on poetics and erotics.

1s. 14-16. cf. “एवं बहुमिराचार्यैस्तच्छास्रं खण्डशः प्रणीतमुत्सञ्जल्पमभूत । तत्र संक्षिप्य सर्वमर्थमल्पेन ग्रन्थेन कामसूत्रमिदं प्रणीतम् ।” (काम. सू. 1-1-18 & 19).

l. 17. तस्या अयं प्रकरणाधिकरणसमुद्देशः: cf. तस्यायं प्रकरणाधिकरणसमुद्देशः (काम. सू. 1-1-19) and अर्थशास्त्र (1-1) शास्त्रसंग्रहः: cf. (काम. सू. 1-1-20); also the शास्त्रसंग्रह in Amara's कविकल्पलता. Though the work contains 18 chapters, here only 15 headings are enumerated.

P. 2. l. 5. व्याख्याभाष्यं=व्याख्यारूपं भाष्यं or व्याख्या and भाष्यं separately. Read lines 6-9 as—

इति सूत्राण्यथैतेषां व्याख्या भाष्यं भविष्यति ।

समासव्यासविन्यासः सैष शिष्यहिताय नः ॥

चित्रोदाहरणैर्गुरुं ग्रन्थेन तु लघीयसी ।

इयं नः काव्यमीमांसा काव्यव्युत्पत्तिकारणम् ॥

l. 6. cf. सहैपस्मिमसुक्त्वाऽस्य विस्तरोऽतः प्रवक्ष्यते ।

इष्टं हि विदुषां लोके समासव्यासभाषणम् ॥ (काम. सू. 1-87).

l. 11. यायावरीयः=यायावरकुलोत्पन्नः.

ls. 18-22. cf. Sāyana's preface to the R̄igveda-Bhāshya, Jaimini-Sūtra II-1-30 et seq, and Vīramitrodaya Paribhāshāprakās'a.

l. 26. सार्ववर्णिक cf. “तस्मात्सुजापरं वेदं पञ्चमं सार्ववर्णिकम्” नाव्य-शास्त्र (1-12).

P. 3. l. 1. अङ्गानि=अङ्गयन्ते ज्ञायन्ते भीमिरित्यङ्गानि उपकारकाणि. Rhetorics also helps in the correct interpretation of Vedic texts; so it is called the seventh Anga.

l. 3. द्वा सुपर्णा (श्वेताश्वतर 4-6).

l. 9. शब्दानामन्वाख्यानं cf. प्रकृतिप्रत्ययोपाधिनिपातादिविभागशः ।

पदान्वाख्यानकरणं शास्त्रं व्याकरणं विदुः ॥

(अभिधानचिन्तामणिटीका)

P. 4. ls. 6-13. cf. अर्थशास्त्र 1-2 and for ls. 22-24 cf. Ibid. 1-4.

P. 5. l. 14. For the 64 kalās see कामसूत्र 1-3-16.

P. 6. l. 15. चतुवारि शङ्खा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सुप्त हस्तासो अस्य ।

त्रिवा ब्रद्धो वृषभो रोरवीति मुहो देवो मर्त्यो आविवेश ॥

(क्ररवेद 3-8-10-3).

For the different interpretations of this, R̄ik see Sāyana's Bhāshya, Yāska's Nirukta 13-18 and Patañjali's Mahābhāshya पसशा.

Both the mss. of the Kāvyamīmānsā read शङ्खात्रयो and मर्त्यमाविवेश. cf. सप्त स्त्राः, त्रीणि स्थानानि, चत्वारे बृणः, द्विविधा काकुः, षडलङ्घाराः, षडलङ्घानि इति ।

भरतनाथशास्त्र chapt. 17.

Is. 24-25. या दुग्धाऽपि न दुग्धेव found in some ms. of दमयन्ती-चन्द्रू of त्रिविकम as the मङ्गलश्लोक.

P. 7. मा निषाद etc. cf. ध्वन्यालोक I-5 et. seq.

Pp. 8-9. Read तत्राइभियुजाना तमौमेयी यं वेषं यथैष्मरैविष्ट, स तत्रलापि: खीभिरन्वक्रियत । सा प्रवृत्तिरौड्रमागधी etc. This portion seems to have been based on भरतनाव्यशास्त्र Chapter. 13.

cf. चतुर्विंश्च प्रवृत्तिश्च प्रोक्ता नाव्यप्रयोक्तुभिः ।

आवन्ती दाक्षिणात्या च पाद्माली चौड्रमागधी ॥

अन्नाह—प्रवृत्तिरिति कसात् । उच्यते—पृथिव्यां नाव्यदेशवेषभाषाचारो वार्ताः ख्यापय-तीति प्रवृत्तिः, प्रवृत्तिश्च निवेदनैः । अन्नाह—यदा पृथिव्यां नानादेशाः सन्ति, कथमासां चतुर्विंश्चत्व-मुत्पन्नम्, समासलक्षणश्चासां प्रयोग उच्यते । एवमेष समानलक्षणप्रयोगः । किंतु नानादेशवेष-भाषाचारो लोक इति कृत्वा लोकानुमते वृत्तिसंश्रितमस्य मया चतुर्विंश्चत्वमभिहितं भारत्यारभद्री सात्त्विकी कैशिकी चेति । वृत्तिसंश्रितैश्च प्रयोगैरभिहिता देशाः, यतः प्रवृत्तिचतुष्ट्यमभिनिवृत्तं प्रयोगश्चोत्पादितः । तत्र दाक्षिणात्या भवेत्, बहुगीतनृत्यवाद्या कैशिकीप्राया चतुर्मधुर-ललिताङ्गाभिनया यथा ।

महेन्द्रो मलयः सहो मेलकः पल्पिङ्गरः ।

एतेषु संश्रिता देशाः स ह्येयो दक्षिणापथः ॥

कोशलास्तोशलाश्वैव कलिङ्गा एव गोशलाः ।

द्रविडान्ध्रमहाराष्ट्रा वैष्णा वै वानवासजाः ॥

दक्षिणस्य सुपुद्रस्य तथा विन्व्यस्य चान्तरे ।

ये देशास्तेषु युज्वीत दाक्षिणात्यां तु नित्यशः ॥

अवन्तिका वैदिकिका सौराष्ट्रा मालवास्तथा ।

सैन्धवास्त्वथ सौवीराः आनर्तास्सार्वुदयकाः ॥

दाशार्णांश्चिपुराश्वैव तथा वै मार्तिका भताः ।

कुर्वन्नस्यावन्तिकीमेते प्रवृत्तिं नित्यमेव तु ॥

सात्वर्तीं कैशिकीं चैव वृत्तिमेषां समाश्रिताः ।

भवेत्प्रयोगो नान्यत्र सर्वः कार्यः प्रयोक्तुभिः ॥

अङ्गा वङ्गाः कलिङ्गाश्च वत्साश्वैवौड्रमागधाः ।

पौण्ड्रैपालिकाश्वैव अन्तर्गिरिबहिर्गिराः ॥

तत्र वङ्गसमा ज्ञेया मलदा मष्ठवर्तकाः ।

ब्रह्मोत्तरप्रभृतयो भार्गवा मार्गवास्तथा ॥

प्रारज्योतिषाः पुलिन्दाश्च वैदेहास्त्राप्रलिप्तकाः ।

प्रागाः प्रावृत्याश्वैव युज्जन्ति हौड्रमागधीम् ॥

अन्येऽ देशा एत्योपि ये पुराणे संप्रकीर्तिताः ।

तेषु प्रयुज्यते ह्येषा प्रवृत्तिस्त्वौड्रमागधी ॥

पाद्मालमध्यमायां तु सात्त्वत्यारभद्री स्तृता ।

प्रयोगस्त्वल्पगीतार्थं आविद्धगतिविप्रमः ।

पाद्मालाशौरसेनाथ काश्मीरा हस्तिनापुरा: ॥

वाल्मीकीः शाकलाश्वै भद्रकौसीनरास्तथा ।

हिमवत्संप्रिता ये च शक्तायाश्वेत्तरां दिशम् ॥

ये श्रिता वै जनपदासेषु पाद्मालमध्यमा ।

The verses आर्द्राद्विचन्दन and आ मूल्तो are quoted in सदुक्तिकर्णमृत (II-86 and 99) under राजासेखरा. P. 8. l. 22. A reads परिमण्डलितान्तरीयं instead of परिमण्डलितोत्तरीयं. l. 7. Read “अनन्तानपि हि देशांश्चतुर्धैवाकल्प्य, कल्पयन्ति चक्रवर्तिशेत्रं समासेन, तद्वान्तरविशेषैः पुनरनन्ता एव” इति यायावरीयः ।

P. 10. l. 6. वत्सगुल्म. cf. अभूतां दाक्षिणायस्य द्विजातेः सोमशर्मणः ।

वत्सगुल्माभिधौ पुत्रौ ॥

(ब्रह्मकथामञ्जरी I. 3. 4.)

दक्षिणापथे सोदयौ राजपुत्रौ वत्सगुल्मौ, ताभ्यामध्यासितो देशो वत्सगुल्मक इति प्रतीतः । (Jayamangala on Kāmasūtra 5-6-36).

l. 15. प्रेत्य चेह च नन्दति cf. स्वर्धम सन्दधानो हि प्रेत्य चेह च नन्दति (अर्थशास्त्र 1-3.)

l. 18. बुद्धिमानाहार्यबुद्धिद्वय cf. बुद्धिमानार्यबुद्धिर्बुद्धिरिति पुत्रविशेषाः । शिष्यमाणो धर्मार्थात्पलभते चानुतिष्ठति च बुद्धिमान्, उपलभमानो नानुतिष्ठत्याहार्यबुद्धिः । अपायनित्यो धर्मार्थद्वेषी चेति दुर्बुद्धिः । अर्थशास्त्र 1-17.

P. 11. l. 12 cf. चित्तैकाग्न्यवधानम् । अवहितं हि चित्तमर्थान् पद्यति । वामनीयालङ्कार 1-3-17 l. 18 cf. अभ्यासो हि कर्मणां कौशलमावहति । Ibid. 1-3-24.

P. 12. मेधाविरुद्ध was a rhetorician too cf. ननु दण्डमेधाविरुद्धभामहादिकृतानि सन्त्येवालङ्कारशास्त्राणि । नमि साधु's commentary on रुद्राटालङ्कार p. 2. His name occurs in भासह too. प्राणानामनिलेन (अभिज्ञानशाकुन्तल VII-12). अनेन सार्थ. (रघुवंश VI-57); हरोऽपि. (कुमार. III-67) तथागतायां. (रघु. VI-82).

P. 13. एकस्य. Read न्यस्य विद्यधवदनेषु. cf. तत्काव्यमारोप्य पदं विद्यधवकत्रेषु विश्रं परिवम्ब्रमीति । (रुद्र, शक्तारतिलक II-7).

P. 14. Two verses of मङ्गल are quoted in सदुक्तिकर्णमृत—

यदाख्यानासङ्गादुषसि पुनते वाचमृषयो यदीयः सङ्गल्पो हृदि सुकृतिनामेव रमते ।

स सार्वैः सर्वज्ञैः पथि निरपवदे कृतपदो जिनो जन्तूनुचैर्दमयतु भवावर्तपतितान् ॥

निष्क्रिक्षनत्वाद्विधुरस्य साधोरभ्यर्थितस्यार्थिजनस्य किञ्चित् ।

नास्तीति वर्णं मनसि भ्रमन्तो निर्गन्तुमिच्छन्त्यसुभिः सहैव ॥ 5-290.

P. 14. अरोचकिनः सतृणाभ्यवहारिणश्च etc. cf. अरोचकिनः सतृणाभ्यवहारिणश्च कवयः ॥ १ ॥ इह खलु द्वये कवयः सम्भवन्ति, अरोचकिनः सतृणाभ्यवहारिणश्चेति । अरोचकिनसतृणाभ्यवहारिणश्च गौणार्थैः । कोऽसावर्थैः । विक्रेकित्वाग्यविक्रेकित्वं चेति । यदाद्वा-

पूर्वे शिष्या विवेकित्वात् ॥ २ ॥ पूर्वे खलु अरोचकिनः शिष्याः शासनीयाः । विवेकित्वात् । विवेचनशीलत्वात् । नेतरे तद्विपर्ययात् ॥ ३ ॥ इतरे सतृणाभ्यवहारिणः न शिष्याः । तद्विपर्ययात् । अविवेचनशीलत्वात् । न च शीलमपाकर्तुं शक्यम् ॥ (वामनीयालङ्कार 1-2-3).

P. 15. l. 7. cf. सत्यं सन्ति गृहे गृहे सुकवयो (शङ्कारतिलक. I-17).

l. 10. सर्वाभिनयनिर्णीतौ इष्टा नाव्यसुजा न याः । नाव्यसुजा ब्रह्मणा । नाव्याख्यं पञ्चमं वेदं सेतिहासं करोम्यहम् । (नाव्यशास्त्र 1-15).

P. 16. ls. 7-10. आनन्द is आनन्दवर्धन the author of धन्यालोक.

धनिनाऽतिगम्भीरेण काव्यतत्त्वनिवेशिना ।

आनन्दवर्धनः कस्य नासीदानन्दवर्धनः ॥ (राजशेष्वरस्य.)

Cf. द्विविधो हि दोषः कवेरव्युत्पत्तिकृतोऽशक्तिकृतश्च । तत्र अव्युत्पत्तिकृतो दोषः शक्तितरस्तुतत्वात्कदाचिन्न लक्ष्यते । यस्त्वशक्तिकृतो दोषः स इटिति प्रतीयते ।

परिकरश्लोकश्चात्र—अव्युत्पत्तिकृतो दोषः शक्या संत्रियते कवे: ।

यस्त्वशक्तिकृतस्तस्य स इटित्यवभासते ॥

(धन्यालोकतृतीयोद्योत.)

This verse is quoted by Hemachandra in his काव्यानुशासनविवेक.

P. 17. जङ्गाकाण्डे० also in काव्यप्रकाश VII. लोलङ्गाङ्ग० also in सरस्वती-कण्ठाभरण. Read मालङ्गयोत्ताल०.

P. 18. l. 11. देवी पुत्रमसूत �attributed to योगेश्वर in सदुक्तिकर्णामृत; also in सरस्वतीकण्ठाभरण.

l. 21. Read as स्तनतटपरिणाहो दोर्लतालेहसीमा. प्रतीच्छङ्गाशोकी also in सरस्वतीकण्ठाभरण I.

P. 19. ls. 3-7. मूलं वालक० (विद्वशालभजिका IV. 5); l. 11. आत्मारामा. (वैणीसंहार. 1-23).

P. 20. ls. 5-6. cf. सुपां तिङ्गां च व्युत्पत्तिं वाचां वाञ्छन्त्यलङ्कृतिम् ।

तदेतदाहुः सौशब्दं नार्थव्युत्पत्तिरीदशी ॥ (भामह 1-14).

व्युत्पत्तिः सुसिङ्गां या तु प्रोच्यते सा सुशब्दता । सरस्वतीकण्ठाभरण I.

आवापोद्धरणे and यतदानि (वामन 1-3-15); सति वक्तरि (Ibid. 1-2-11).

For the text of वामनीयालङ्कार the commentator सहदेव says as under:—

वेदिता सर्वशास्त्राणां भट्टभूम्सुकुलामिधः ।

लब्ध्वा कुतश्चिदादर्शं अष्टान्नायं समुद्भृतम् ॥

काव्यालङ्गारशास्त्रं यत्तेनैतद्वामनोदितम् ।

असूया तत्र कर्तव्या विशेषालोकिमिः क्वचित् ॥

आकर्ष्य भवतस्तस्माद्यितस्य विधीयते ।

विवृतिः सहदेवेन वामनीयस्य सम्प्रति ॥

Pp. 20-21. For सहकारपाक and वृत्ताकपाक cf. वामन (3-2-14).

गुणस्फुटत्वसाकल्ये काव्यपारं प्रचक्षते ।
 चूतस्य परिणामेन स चायमुपमीयते ॥
 सुसिद्धसंस्करसारं यत्क्षेत्रस्तुगुणं भवेत् ।
 काव्यं वृन्ताकपारं स्याज्जुगुप्तसन्ते जनास्ततः ॥

1. 4. कुकविता हि सोच्छासं मरणम् । cf. कुकवित्वं पुनः साक्षान्मृति-
 माहुर्मनीषिणः । भामह 1-12.

For कपित्थपाक cf. अहृमसुनिर्भेदं रसवत्त्वेष्यपेशलम् ।

काव्यं कपित्थपाकं तत् केषांचित्सदृशं यथा ॥ (भामह VI-62).

P. 22. द्वन्द्वोऽस्मि etc. attributed to Bhattamuktikalas'a in the Kavikanṭhābharana 5th Samdhi.

1. 12. cf. एवं हि श्रूयते । वृहस्पतिरिन्द्राय दिव्यं वर्षसहस्रं प्रतिपदोक्तानां
 शब्दानां शब्दपारायणं प्रोवाच नान्तं जगाम । वृहस्पतिश्च प्रवक्ता इन्द्रश्चाध्येता दिव्यं वर्षसहस्र-
 मध्ययनकाले न चान्तं जगाम । प्रियतद्विता दक्षिणात्याः । (महाभाष्य-पस्पशा) . नमस्तस्मै ॥
 no. 7 of सुभाषितावली.

P. 24. चरन्ति चतुरम्भोधिः० also in सरस्वतीकण्ठाभरण. अभिमुखे मयि (शाकुन्तल
 II. 45) कियन्मात्रं occurs also in the सरस्वतीकण्ठाभरण.

P. 24. गुणवदलङ्कृतं च वाक्यमेव काव्यम् । cf. काव्यशब्दोऽयं गुणालङ्कारसंस्कृतयोः
 शब्दार्थयोः वर्तते । वामन 1-1-1. गुणालङ्कारचास्त्वयुत्तमप्यधिकोज्जलम् । काव्यमाश्रयसम्पत्या
 मेष्टेवामरद्धुमः ॥ भट्टोऽङ्गटः ॥ Contrast with this the later developments
 of the definition of काव्य.

P. 25. पुष्पिष्ठौ. ऐतरेय ब्राह्मण 7-15-2, शतपथ ब्राह्मण 15-19.

Pp. 25-26. 1. 16 from महाभाष्य पस्पशा. गुणानुराग० also in सरस्वती-
 कण्ठाभरण.

P. 27. काव्यमय्यो no. 171 of ज्ञान्धरपद्धति; ख्याता no. 161 of सुभाषितावली,
 attributed to भट्टगोविन्दखामि. cf. महीपतेः सन्ति न यस्य पार्श्वे कवीश्वरास्तस्य कुतो यशांसि ।
 भूमाः कियन्तो न बंभूवृहर्व्यां नामापि जानाति न कोऽपि तेषाम् ॥ विक्रमाङ्गचरित्र I-26.

P. 28. 1. 2.

उपोप मे परा मृशा मा मे दुप्राणि मन्यथाः ।
 सर्वाहमस्मि रोमुशा गुन्धारीणाभिवाविका ॥

ऋग्वेद २, १, ११, ७. निरुक्त ३-४-३.

P. 29. यच्चन्द्र० found in सदुक्तिर्णामृत & सरस्वतीकण्ठाभरण.

P. 31. वैदर्भी गौडीया cf. सा त्रेधा वैदर्भी गौडी पाश्वाली चेति । वामन 1. 2. 17.
 काकुर्वकोक्ति etc. cf.

विस्पष्टक्रियमाणादक्षिणा खरविशेषतो भवति ।

अर्थान्तरप्रतीतिर्यन्नासौ काकुवक्रोक्तिः ॥ रुद्रट-काव्यालङ्कार 2-16.

cf. also काकुर्वकोक्षिस्त्वलङ्घारत्वेन न वाच्या । पाठधर्मत्वात् । तथा च अभिप्रायवान् पाठधर्मः काकुः, स कथमलङ्घारी सादिति यायावरीयः । गुणीभूतव्यङ्ग्यप्रमेद एव चायम्, शब्दस्पष्टत्वेनार्थान्तरप्रतीतिहेतुत्वात् ।

यदाह ध्वनिकारः—

अर्थान्तरगतिः काका या चैषा परिदृश्यते ।

सा व्यङ्ग्यस्य गुणीभावे प्रकारमिमाश्रिता ॥

सा च काकुर्दिधा—साकाङ्गा निराकाङ्गा च । वाक्यस्य साकाङ्गनिराकाङ्गत्वात् । यस्माद्वाक्यात् यादृशः सङ्केतवलेनार्थः प्रतीयते न तादृश एव, किन्तु न्यूनाधिकः प्रमाणवलेन निर्णययोग्यस्तद्वाक्यं साकाङ्गम् । तद्विपरीतं निराकाङ्गम् । वक्तृत्वात् व्याकाङ्गा वाक्ये उपचर्यते । सा च प्रकरणवलान्त्रिश्चीयते । विशिष्टविषयत्वं च तस्यास्त एवावसीयते ॥ हेमचन्द्रकाव्यानुशासन V.

साकाङ्गा and निराकाङ्गा cf. द्विविधा काकुः । साकाङ्गा निराकाङ्गते । वाक्यस्य साकाङ्गते । नाव्यशास्त्र chapt. 17; also सरस्वतीकण्ठाभरण 2-56.

नवजलधरः. विक्रमोर्वशीय IV. I.

P. 32. युध्मच्छासन० वैणीसंहार 1-12; मध्मामि. Ibid. 1-15; उच्यतां. किरात. 9-39.

Pp. 32-34. For the काकु and पाठगुण cf. भरतनाव्यशास्त्र Chap. 17. काकुखरविधान; यथा व्याप्री हरेत् found in Pāṇini's and Yāgñavalkya's S'ikshās; ब्रह्मनिच्छाप्रयामि quoted in सरस्वतीकण्ठाभरण 2-14. ब्रह्मनिच्छादिना निन्दार्थानुवादेन गौडेषु प्राकृतानौचित्यं राजशेखरेण व्यञ्जितम् ॥ रत्नेश्वर.

P. 34. पठन्ति लटभं cf.

शृण्वन्ति लटभं लाटाः प्राकृतं संस्कृतद्विषः ।

अपश्चेन तुष्यन्ति स्वेन नान्येन गुर्जराः ॥ सरस्वतीकण्ठाभरण. II. 13.

cf. यद्योनिः किल संस्कृतस्य सुदृशां जिहासु यन्मोदते

यत्र श्रोत्रपथावतारिणि कटुभीषाक्षराणां रसः ।

गद्यं चूर्णपदं पदं रतिपतेस्तप्ताकृतं यद्वच—

स्तौङ्गाटाँङ्गलिताङ्गि पश्य नुदती द्वैर्निमेषवत्तम् ॥ Ibid. II. 16.

गौडाचायाः संस्कृतस्थाः परिचितरुच्यः प्राकृते लाटदेश्याः

सापञ्चशप्रयोगाः सकलमरुभूवश्चक्षादानकाश्च ।

आवन्त्याः पारियात्राः सह दशपुरजैर्भूतभाषां भजन्ते ।

यो मध्येमध्यदेशं निवसति स कविः सर्वभाषानिषणः ॥ काव्यमीमांसा p. 51.

and also गिरः श्रव्या दिव्याः प्रकृतिमधुराः प्राकृतधुराः

सुभव्योऽपश्रंशाः सरसरचनं भूतवचनम् ।

विदरधानामिष्टे मगधमधुरावसिभणिति-

निर्बद्धा यस्तेषां स इह कविराजो विजयते ॥ बालरामायण. 1-11.

P. 35. काव्यार्थयोनयः *cf.* वामन 1-3. et. seq.

लोको विद्या प्रकीर्णं च काव्याङ्गानि; लोकवृत्तं लोकः ।

शब्दः छन्दोऽभिधानार्था इतिहासाश्रयाः कथाः ।

लोको युक्तिः कलाश्वेति मन्तव्याः काव्ययोनयः ॥ भामह 1-9.

Most of this chapter is quoted in Hemachandra's Kāvyañāna'sa-sana-viveka and Vāgbhata's Kāvyāñāna'sa-sana. Not quite of this but of a similar type, are the various Parichayās in the fifth Sandhi of Kavikantābhārana. Vinayachandra in his काव्यशिक्षा mentions तर्कपरिचय, व्याकरणपरिचय, चाणक्यपरिचय, धनुर्वेदीयः (the quotation is the same as one in the Kāvyamīmāṃsā, स दक्षिणापाङ्ग०) उत्पादसंयोग (quotation is the same as in the Kāvyamīmāṃsā, उभौ यदि व्योग्नि). भारतपरिचय, रामायणपरिचय, मोक्षोपायपरिचय, आत्मज्ञानपरिचय, धातुवादपरिचय, पुरुषलक्षणपरिचय, द्यूतपरिचय, चित्रपरिचय, वृक्षपरिचय, वनेचरपरिचय, भक्तिपरिचय, विवेकपरिचय, प्रशासपरिचय, इस्तिपरिचय, वैद्यकपरिचय, शास्त्रपरिचय, धनुर्वेदपरिचय, गजलक्षणपरिचय, तुरगलक्षणपरिचय.

P. 35. उर्वशी. (शतपथ 5-1-2); यदेतन्मण्डलं *cf.* महानारायणोपनिषत् XII. 2; एतद्यन्. सूर्यशतक. 89; हंस प्रयच्छ. (विक्रमोर्वशीय IV. 17).

cf. वाक्यधट्टना यथा-हंस etc.

इयं पूर्वशास्त्रनिबद्धस्योत्तरार्धस्य तदर्थानुयायिनाऽपि प्रस्तुतार्थविस्तेनैकवाक्यतयैव घटित-त्वात् वाक्यधट्टना ।

सरस्वतीकण्ठाभरण II.

P. 36. न स सङ्कुचितः (रामायण-किञ्चिकन्धाकाण्ड. 34-18); मदं (जानकीहरण XII. 36). The first half reads as पदं नवैश्वर्यबलेन लम्भितं विसुज्य पूर्व समयो विमृश्यताम्। हिरण्य० from अमिपुराण; स सङ्करिष्णः (माघ 1-46); सामान्यवाचि quoted anonymously in कर्वीन्द्रवचनसमुच्चय. (No. 270).

P. 37. नासतो (गीता 2-16); किमीहः किकायः (महिनःस्तोत्र 5).

P. 38. शमव्यायामाभ्यां (वाल्मीरामायण 1-24).

P. 39. असौ मन्दरतस्त्वं *cf.* कामसूत्र 2-1-3, 9 & 13; आदैणमदमण्डनाः=कस्तूरीपङ्कमण्डनाः.

P. 40. स दक्षिणापाङ्ग० (कुमारसम्भव. III. 70).

P. 41. पाण्ड्योऽयमसार्पित० (रघुवंश. VI. 60.); उभौ यदि व्योग्नि (माघ. III. 8.)

P. 42-44. l. 10. Quoted by Hemachandra in his काव्यानु-शासनविवेक.

P. 42. श्रियः पतिः (माघ. I. 1.).

P. 44. विचारितसुस्थः *cf.* तत्र दशविधश्वमत्कारः अविचारितरमणीयः विचार्यमाणर-मणीयश्च ॥ कविकण्ठाभरण. Sandhi III.); त आकाशमसिश्याम० (कुमार० VI. 36.)

P. 45. यस्तु सरिदद्रि० quoted in Hemchandra's काव्यानुशासन under लोक्तः, तथा च लोक्तः—

यस्तु सरिदद्रिसारनगतुररापुरादिवर्णने यतः ।
कविशक्तिव्यातिफलो विततधियां नो भतः प्रवन्धेषु ॥
यमकानुलोमतदितरचक्रादिभिदोऽतिरसविरोधिन्यः ।
अभिमानमात्रमेतद्वृत्तिकादिप्रवाहो वा ॥

p. 215.

धर्ते यत्किल किञ्चित्कुरुतामेणीद्वशां (बालरामायण 10-44).

P. 46. For पाल्यकीर्ति a Jain grammarian cf.

कुतस्त्या तस्य सा शक्तिः पाल्यकीर्तेभवेष्यैजसः ।
श्रीपदश्रवणं यस्य शान्दिकान् कुरुते जनान् ॥
वारीभसिंह—पार्षदनाथचरित्र.

मुनीन्द्रमभिवन्द्याहं पाल्यकीर्तिं जिनेश्वरम् ।
मन्दबुद्धानुरोधेन प्रक्रियासङ्ग्रहं बुवे ॥

अभयचन्द्र—प्रक्रियासङ्ग्रह I.

This पाल्यकीर्ति is identified with the Jain grammarian शाकटायन.

येषां वल्लभया found in भोजप्रबन्ध & प्रबन्धचिन्तामणि.

P. 47. सा पत्युः (अमर. 29); दूरादुत्तुकमागते (अमर. 49.); attributed to रतिपाल in कवीन्द्रवचनसमुच्चय. दत्त्वा रुद्धगतिः records a historical incident. ध्रुवस्वामिनी or ध्रुवदेवी was the queen of चन्द्रगुप्त विक्रमादित्य and mother of कुमारगुप्त I; द्वृक्कासनसंस्थिते (अमर. 19).

P. 48. स्तिमित (मालतीमाधव. I); अलसवलित Ibid I; अभिलाष० (कुमार. IV. 4); क्रोधं प्रभो Ibid III. 72; पत्युः शिरश्चन्द्रकला० Ibid VII. 19.

P. 49. गृहीतविद्योपविद्यः cf. गृहीतविद्यः (वा. काम. सू. 1-4-1.); अभिधानकोश cf. अभिधानकोशः छन्दोज्ञानम् Ibid 1. 3. 16; अपि च नित्यं शुचिः शात् etc. cf. नागरकवृत्त Ibid 1. 4.

P. 50. कुन्तलेषु सातवाहनः cf. कर्तयां कुन्तलः शातकर्णिः शातवाहनो (वा. काम. सू. 2. 7. 28); cf. राण विरहाण ब्रह्मण्यम् कुन्तलजणवययेण हालेण । श्रूयते चोजयिन्यां.

cf. केऽभूवनाद्व्यराजस्य राज्ये प्राकृतभाषिणः ।

काले श्रीसाहस्राङ्गस्य के न संस्कृतवादिनः ॥

सरखतीकण्ठाभरण II. 15.

सुसम्मृष्टा भित्तयः Well-swept walls or well-rubbed plates. In ancient times they used to write, as well as, paint on walls. Brass plates are still being used by shop-keepers for writing daily accounts.

P. 53. श्रूयन्ते दृश्यन्ते च cf. सन्त्यपि खलु शास्त्रप्रहत्तुद्द्यो गणिका राजर्पत्र्यो महा-
मात्रदुहितरथ (वा. काम. सू. 1-3-12).

Read in the text महामात्रदुहितरो and शास्त्रप्रहत्तुद्द्यः. Rajas'ekhara (quoted in the Sūktimuktāvali) praises four such poetessess. (1) शीलाभद्रारिका (2) विकटनितम्बा (3) विजयाङ्का (4) प्रभुदेवी.

शक्तार्थयोः समो गुणः पाञ्चाली रीतिरुच्यते ।

शीलाभद्रारिका वाचि वाणोक्तिषु च सा यदि ॥

के वैकटनितम्बेन गिरां गुणेन रजिताः ।

निन्दन्ति निजकान्तानां न मौर्यमधुरं वचः ॥

सरस्वतीव कर्णटी विजयाङ्का जयत्यसौ ।

या वैदर्भगिरां वासः कालिदासादनन्तरम् ॥

सूक्ष्मीनां स्मरकेलीनां कलानां च विलासम् ।

प्रभुदेवी कविर्गटी गतापि हृदि तिष्ठति ॥

also नीलोत्पलदलश्वामां विजकां तामजानता ।

वृथैव दण्डनाष्टुकं सर्वशुक्ळा सरस्वती ॥

PP. 54. 55. बहुपि स्वेच्छया (माघ II. 73). मौहूर्तिका cf. मौहूर्तिकपौराणिक-सूतमागामाः (अर्थसाक्ष p. 245.); नटनर्तक cf. नटनर्तकगायकवादकवाग्जीवनकुशीलवाक-सौभिकज्ञाणानां सर्वतालावचरणां च Ibid. p. 125; also नटनर्तकवादकवाग्जीवनकुशीलवाः Ibid. p. 48. वासुदेव. There are two such names in ancient history. (1) Vāsudeva Kānya, the Brahmana minister of Devabhūti of the solar race usurped the throne made vacant by the murder of Devabhūti and reigned about 73 B. C. (2) Vāsudeva I. the Kushān king who reigned from 140—178 A. D. साहस्राङ्का is विक्रमादित्य.

मेण्ठ is भर्तृमेण्ठ author of Hayagrīvavadha. See Rājataranginī 3-26. Verses from this poem are quoted in the present work.

वक्रोक्त्या मेण्ठराजस्य वहन्त्या स्तुषिरूपताम् ।

आविद्धा इव धुन्वन्ति मूर्धानं कविकुञ्जराः ॥ राजशेखरः सूक्ष्मिसुक्तावल्याम्

स कविदलेख्यकरः कवित्वे प्रसिद्धनामा भुवि भर्तृमेण्ठः ।

रसङ्गवेऽपि स्फुरति प्रकामं वर्णेषु यस्तोज्ज्वलता तथैव ॥ उदयसुन्दरी ॥

Rās'ekhara calls himself an incarnation of भर्तृमेण्ठ.

बभूव वाल्मीकिभवः पुरा कविस्तातः प्रपेदे भुवि भर्तृमेण्ठताम् ।

स्थितः पुनर्यो भवभूतिरेख्या स वर्तते सम्प्रति राजशेखरः ॥

बालरामायण, I. 16.

सूर may be आर्यसूर the Buddhist poet.

cf. also सुबन्धौ भक्तिर्नः क इह रघुकरे न रमते
शृतिर्दर्शकीपुत्रे हरति हरचन्द्रोऽपि हृदयम् ।

विशुद्धोक्तिः शूरः प्रकृतिमधुरा भारविशिर-
स्तथाप्यन्तमादं कमपि भवभूतिर्वितनुते ॥

हरिचन्द्र— पदबन्धोज्जवलो हारी कृतवर्णकमस्थितिः ।
भद्राहरिचन्द्रस्य गद्यबन्धो नृपायते ॥ हर्षचरित्र I. 4.

For वर्ष, उपवर्ष, पाणिनि, व्याडि and वररुचि, see कथासरित्सागर and बृहत्कथा-
मञ्जरी-कथापीठलम्बक I.

For the controversy between पाणिनि and वररुचि, see कथासरित्सागर
कथापीठलम्बक IV 20-25, and बृहत्कथामञ्जरी कथापीठ II. 71-74.

For सभापति cf.

लक्ष्मीमुजो भुवि सभापतयाः क नाम सन्तीह सम्प्रति गुणेष्वनुरागवन्तः ।

ये हि प्रलीनखलरोलभराः सुखेन शृष्टवन्ति संसदि कविन्द्रसुभाषितानि ॥

श्रीविक्रमो नृपतिरत्र पतिः सभानामासीत्स कोऽप्यसदशः कविमित्रनामा ।

यो वार्थमात्रमुदितः कृतिनां गृहेषु दत्त्वा चकार करटीन्दुथटान्धकारम् ॥

हाले गते गुणिनि शोकभराद्भुवुरच्छिन्नवाङ्ग्यजडाः कृतिनस्तथामी ।

यत्स्य नाम नृपतेरनिशं स्सरन्तो हेत्यक्षरं प्रथममेव परं विदन्ति ॥

श्रीहर्ष इत्यवनिवर्तिषु पार्थिवेषु नाम्नैव केवलमजायत वस्तुतस्तु ।

गीर्हर्ष एष निजसंसदि येन राजा सम्पूजितः कनककोटिशतेन बाणः ॥

सुष्टुप्तं तदत्र युवराजनरेश्वरेण यद्बुद्धकरं किमपि येन शिरः त्रियथ ।

प्रत्यायनं स्फुटमकारि निजे कवीन्द्रमेकासने समुपवेशयतामिनन्दम् ॥

उद्यम्बुद्धरी—प्रथमोच्छ्वास.

सातवाहन, the author of गाथाकोश, and the patron of poets. His
गाथाकोश contains गाथाः of many poets.

For the derivation of the word, cf.

सातेन यस्साद्बूद्धोऽभूत् तस्मातं सातवाहनम् ।

नाम्रा चकार कालेन राज्ये चैनं न्यवेशयत् ॥ कथासरित्सागर.

सातं दत्तसुखं वाहनमस्य सातवाहनः सालवाहनोऽपि । अभिधानचिन्तामणिटीका. III. 375.

जगत्यां ग्रथिता गाथा सातवाहनभूभुजा ।

व्यधुर्धतेस्तु विस्तारमहो वित्तपरम्परा ॥

सूक्तिसूक्तावल्यां राजशेखरः

अविनाशिनमग्राम्यमकरोत्सातवाहनः ।

विशुद्धजातिभिः कोशं रलैरिव सुभोषितैः ॥ हर्षचरित्र. 5.

ममः श्रीहारवर्षाय येन हालादनन्तरम् ।

स्वकोषः कविकोषाणामाविर्भावाय सम्प्रदतः ॥ रामचरित. VI. 93.

हालेनोत्तमपूजया कविवृष्टः श्रीपालितो लालितः
ख्यातिं कामपि कालिदासकवयो नीताः शकारातिना ।
श्रीहर्षो विततार गद्यकवये बाणाय वाणीकलं
सद्यः सत्किययाभिनन्दमपि च श्रीहारवर्षोऽग्रहीत् ॥

Ibid XXII. 100.

cf. तथ वि । पालित्तसाहलाहणच्छप्पण्यसीहनायसदेण ।
संखुद्मुद्दसारज्ञव्व कह ता पयं देमि ॥
निम्मलगुणेण गुणगुरुयणेण परमत्थरयणसारेण ।
पालित्तयेण हालो हारेण व सहइ गोट्टीसु ॥
चक्रायजुवलसुहया रमत्तणरायहंसकयहरिसा ।
जस्स कुलपव्वयस्स व वियरइ गङ्गा तरज्ञमई ॥
भणियविलासवइत्तण चोकिले जो करेइ हलिएवि ।
कव्वेण किं पउत्थे हाले हालावियारेव ॥
पणइहिं कइयणेण य भमरेहिं व जस्स जायपणएहिं ।
कमलायरोव्व कोसो विलुप्पमाणो वि हु न झीणो ॥

कुवलयमाला of इन्द्रसूरि 778 A. D.

References to other old poets are also interesting.

सयलकलागमनिलया सिक्खावियकवियणा सुमुहयंदा ।
कमलासणा गुणझ्वा सरस्सई जस्स वझुकहा ।
जे भारहरामायणदलिथमहागिरिसुगमममगोण ॥
लंघैइ दिसाकरिणो कहणो को वासवंभीए ।
छप्पन्नयाण किं वा भन्नइ कयकुंजराण भुवर्णसि ।
अन्नो वि छेयभणिभो अज वि उवमिज्जए जेहिं ॥
लावञ्चवयणसुहया झुवञ्चरयणुजला य बाणस्स ।
चन्द्रावीणस्स वगे जाया कायंवरी जस्स ॥
जारिसयं विमलंको विमलं को तारिसं लहइ अथं ।
अमयमझयं व सरसं सरसं चिय पाइयं जस्स ॥
तिउरिसचरियपसिद्धो सुपुरिसचरिएण पायडो लोए ।
सो जयइ देवगुत्तो वंसे गुत्ताण रायरिसी ॥
बुहयणसहस्सदइयं हरिवंसुप्पत्तिकारयं पठमे ।
वंदामि वंदियं पि हु हरिवंसं चेय विमलपयं ।
सन्निहियजिणवरिंदा धम्मकहा वंदिविक्खयनरिंदा ॥
कहिया जेण सुकहिया सुलोयणा समवसरणं वा ।
सत्तूण जो जसहरो जसहरिचरिएहिं जणवए पयडो ॥
कलिमलयभंजणोचिय पहंजणो आसि रायरिसी ।
जेहिं कए रमणिजे वरंगपउमाण चरियवित्थारे ॥
कह व न सलाहणिजे ते कइणो जडियरविसेणो ।
जो इच्छइ भवविरहं भवविरहंको न बंधए सुयणो ।
सम्यायस्तथाराहणो समरामियंका कङ्गा जस्स ॥

P. 56. Borrowed in काव्यानुशासनविवेक cf.

चायोपजीवी पदकोपजीवी पादोपजीवी सकलोपजीवी ।
भवेदथ प्राप्तकवित्वजीवी स्वोन्मेषतो वा भुवनोपजीव्यः ॥

कविकण्ठाभरण सन्धि II.

दूराङ्कष quoted in कविकण्ठाभरण Kshemendra.

P. 57. वरदाय नमो हरये पतति जनो यं etc. occurs as the first verse in वृन्दावनयमककाव्य of मानाङ्क.

चक्रं दहतारं (रुद्रकाव्यालङ्कार III. 4.) विशीर्यति and शीर्यति. Both the MSS. have the Parasmaipada; while the correct form should be विशीर्यते and शीर्यते. The MSS. of Kâvyânuśâsana-viveka have the Ātmanepada.

स पातु वो यस्य जटाकलापे quoted in सुभाषितावली (no. 63. कस्यापि).

स पातु वो यस्य हतावशेषाः attributed to चन्द्रक in सुभाषितावली (no. 30); also quoted in the commentary of ध्वन्यालोक II. 6.

P. 58. इत्युक्तवानुक्तिविशेषरम्यं (किरात III, 10.).

P. 59. तत्तावदेव (1) attributed to प्रकाशदत्त. अरण्ये निर्जने Subhâ-shitâvali (no. 555).

P. 60. कुमुदवनमपश्चि (माघ XI. 64); या व्यापारवती. ध्वन्यालोक III, आनन्दवर्धन says that the verse is his own.

For अन्यथाकरण of पद and पाद cf.

अपरे मुनः पठितिमन्यथा कथयन्ति ॥

पदपादार्थभाषाणामन्यथाकरणेन यः ।

पाठः पूर्वोक्तसूक्तस्य पठिति तां प्रचक्षते ॥

तत्र पदान्यथाकरणं द्विधा प्रकृतितो विभक्तिश्च ॥

तत्र प्रकृतितो यथा—

असकलहसितत्वात् क्षालितानीव कान्त्या

मुकुलितनयनत्वाद्यक्तकर्णोत्पलानि ।

पिबतु मधुसुगन्धीन्याननानि प्रियाणां

त्वयि विनिहितभारः कुन्तलानामधीशः ॥

अत्र त्वयीत्यस्य स्थाने यदा मरीति पञ्चते तदैतत्प्रार्थनावाक्यमपि अनुमतिवाक्यं भवति ॥
पादान्यथाकारणत्वेन यथा,—

एकान्ते विजने रात्रावन्तर्वेमनि साहसे ।

न्यासापहवने चैव दिव्या सम्भवति किया ॥

अत्र यदा तृतीयपादस्थाने तन्वङ्गी यदि लभ्येतेति पाठो भवति तदैतत् परीक्षौपथिकमपि
कामौपथिकं भवति ॥

अर्धान्यथाकरणेन यथा,—

तत्त्वदेव शशिनः स्फुरितं गरीयो
यावन्न तिग्मसचिमण्डलमभ्युदेति ।
अभ्युदयते सकलधामनिवौ तु तस्मिन्
इन्दोः सिताभ्रकलशस्य च को विशेषः ॥

अत्र यदा मध्यमपादयोः स्थाने “यावन्न ताः किमपि गैरतरा हसन्ति ताभिः पुनर्विहसिताननपङ्कजाभिः” इति पठ्यते तदैतद्वारार्थोक्तिरूपमपि शङ्कारोक्तिरूपं सम्पद्यते ॥

पादत्रयान्यथाकरणेन यथा,—

ल्यागेन युक्ता दिवसुतपतन्ति ल्यागेन हीना नरकं व्रजन्ति ।
न ल्यागिनां दुष्करमस्ति किञ्चित् ल्यागो हि सर्वव्यसनानि हन्ति ॥

अत्र यदा तुरीयपादमेवादाय पादत्रयान्यथाकरणेन वक्ष्यमाणः पाठो भवति, तदैतस्याग-प्रशंसार्थमपि ल्यागनिन्दार्थमपि जायते ।

त्र्यथा—

ल्यागो हि सर्वव्यसनानि हन्तीत्यलीकमेतद्वुवि संप्रतीतम् (?) ।
जातानि सर्वव्यसनानि तस्यास्यागेन मे मुग्धविलोचनायाः ॥

सरस्वतीकण्ठाभरण pp. 80 and 81.

P. 61. सुभु त्वं कुपिते० attributed to विद्यापति cf. स्वरेण (पठितः) यथा सुभ्रुः etc.

अत्र हष्टे इत्यत्र मृतखरकरणात् कुपितकान्ताप्रासादनपरमपीदं वाक्यमुत्कृपितद्विष्टप्रसादन-परतां प्रतिपद्यते ।

सरस्वतीकण्ठाभरण II.

P. 62. 1. 10. वाक्यपतिराज the author of Gaudavadha.

cf. द्वष्टा वाक्यपतिराजस्य शक्ति गौडवधाद्वाराम् ।

बुद्धिः साध्वसरुद्देव वाचं न प्रतिपद्यते ॥ तिलकमज्जरी 31.

सामन्तजन्मापि कवीश्वराणां महत्तमो वाक्यपतिराजसूरिः ।

यः स्थापयाप्यन्यमपीडयच्छन्तुपतादयत्यर्थमनन्यदृष्टम् (?) ॥ उदयसुन्दरी ।

P. 63. The portion dealing with प्रतिबिम्बकल्प, आलेखप्रख्य, तुल्यदेहि-तुल्य and परपुरप्रवेशसदृश is borrowed by Hemchandra.

cf. also अर्थो द्विविधोऽयोनिरन्यच्छायायोनिश्च । वामन III. 2-7.

अयोनिः अकारणः अवधानमात्रकारण इत्यर्थः । अन्यस्य काव्यस्य च्छाया अन्यच्छाया तथोनिः । Read एकादश.

P. 65. देवी पुत्रमस्तु attributed to ओगेश्वर in सदुस्तिकणीमृत.

P. 66. पुरा पाण्डुप्रायं Vide वामनालङ्कार III. 2-2.

P. 67. कान्ते० (अमर 101); धन्यास्तु attributed to विज्ञका; ततोऽरुण०

ततः कुमुदनाथेन गर्भीणीगण्डपाण्डुना ।
उदयादिशिरःसीनि निहितं पदमिन्दुना ॥ द्रोणपर्व ।

P. 70. इत्युद्गते found in दशरूपावलोक II; दीप्यन्नथ (किरात. IX. 28.)

P. 71. अव्याद्वजेन्द्रवदनः no. 80 of सुभाषितावली attributed to गणपति whom Rāja'sekhara praises as under :—

अथो गणपति वन्दे महामोहविधायिनम् ।

विद्याधरगणैर्यस्य पूज्यते कष्ठगार्जितम् ॥

This is attributed by some to विद्यापति.

रविसङ्कान्त० in ध्वन्यालोक II; attributed to Vālmīki.

अन्यथात्वमिवाच्छंति. आच्छंति from आऋ; ये सीमन्तित० (बालभारत. I. 2).

P. 72. दिद्याद्वूर्जटिकूट० found in सरस्तीकण्ठाभरण.

कपाले मार्जारः attributed to भास; अङ्गणे, सैकते शक्तिमरीचिलेपने (जानकी-हरण. 8-85).

P. 73. कुरवक कुचाधातकीडारसेन attributed to रत्नाकर (सुभाषितमुक्तावली no 2564); संविधातुमभिषेकमुदासे (किरात. IX. 32).

P. 74. रजिपुरन्नि (बामनालङ्कार IV. 3-32); वियति विसर्पतीव quoted in काव्यानुशासन of हेमचंद्र. There we find जरठशरकाण्डविपाण्डुषु and हसतीव.

P. 76. अविरलमिव (भालीमाधव. III); जयन्ति बाणासुर (०कादम्बरी 2.)

P. 77. Read चन्द्रेण भाति रमणी रमणीय०; ताम्बूलवल्ली० (रघु० VI-64).

P. 78. शब्दार्थशासनविदः कति नो कवन्ते cf. ध्वन्यालोक I-7.

P. 79. The Chapters XIV to XVIII are borrowed in काव्यानुशासनविवेक; दीर्घीकुर्वन् (मेघदूत 1-30).

मृदुभिरनिलवारैः; चारै would be better; read व्यक्तदत्ताङ्गपलीम्; For कुड्डेश्वर in Ujjaini, see प्रबन्धचिन्तामणि-सिद्धसेनप्रबन्ध; खण्णस्फीतिं०, स्फाति यद्यपि is the correct grammatical form.

P. 80. यद्यपि चन्दनविटपी also in शार्ङ्गधरपद्धति ततुलमा (विद्वशालभज्जिका. III. 6); यच्चद्रावित० Ibid III. 14; MSS. of काव्यानुशासनविवेक read शङ्कद्रावित०

P. 81. उत्सेच्या. उत्सेच्या is the correct grammatical form.

न्यस्ताक्षरा (कुमार I.); In शेतां हरैः read विवदामहे instead of विविदामहे, and दूर-दूरस-पया: for दूर दूर सप्यास्तृष्टितस्य.

P. 82. मण्डलीकृत्य attributed to दण्ड.

P. 83. I. 13. MSS. of काव्यानुशासनविवेक read प्रतिदिशमिव; उत्त्वातनिर्भल० seems to be from हयग्रीववध of मेष्ठ.

P. 84. योतितान्तःसमैः (माघ II. 7.) पुष्पं प्रवालोपहितं (कुमार. I. 44.);
Read उभयतटचलाबद्धवानीरहाराम्.

P. 85. लेखया (किरात IX. 22); कैलासगौर (रघु II. 25); अथ पथि (रघु IX. 93).

P. 86. तासुतीर्य (मेघदूत 1-47); अङ्गाधिरोपित० (माघ II. 53). मा भैः in वामनीयालङ्कार 3-2-7.

P. 87. After the verse वन्द्या, MSS. of काव्यानुशासनविवेक add—

यथा च— यदिन्दरेन्वेति व्यसनमुदयं वा निधिरपा-
मुषाधिस्त्रायां जयति जनिकर्तुः प्रकृतिता ।
अयं कः सम्बन्धो यदलुहरते तस्य कुमुदः
विशुद्धाः शुद्धानां ध्रुवमनभिसन्धिरणयिनः ॥

Read बहुकालजन्मनोऽपि शिवचन्द्रमसो बालत्वम्; MSS. of काव्यानुशासन read कामस्य गूर्त्तत्वममूर्त्तत्वं च यथा.

Separate मनो and भेदं; शब्दप्रभृतयः seems better reading अयं स found in प्रबन्धचिन्तामणि; धनुर्माला attributed to घण्टक in सुभाषितावली.

P. 88. यसाधोधः attributed to राजशेखर in कवीन्द्रबचनसमुच्चय and in सदुक्तिकर्णमृत and to चन्द्रक in सूक्तिमुक्तावली.

येन धस्तमनोभवेन attributed to भारवि; for the meaning see धन्यालोक; Read सोढाविषयदृष्टवाहनयोगलीलापर्यङ्कबन्धनविवेस्त्व; quoted in सरस्तीकण्ठाभरण II. जयन्ति बाणासुर० कादम्बरी 2.

P. 89. अस्ति दैत्यो. first verse of हयशीववध of भर्तृमेष्ठ; दानवाधिपते and महासुरसमाजेऽस्मिन् seem to be from the same work. One more verse विनिर्गतं मानद० is quoted in काव्यप्रकाश.

कविसमय of वामन is different from that of राजशेखर. The following quotations will explain the कविसमय and show how far the later writers of कविज्ञिका were indebted to राजशेखर for this.

कवीनां समयब्रेधा निबन्धोप्यसतस्सतः ।

अनिबन्धस्सजात्यादेनियमेन समासतः ॥

असतोऽपि निबन्धो यथा—

गिरौ रक्षादि हंसादि स्तोकपद्माकरादिषु ।

नीरेभायं खगज्ञायां जलजायं नदीव्यपि ॥

तमसः सूक्तिमेयत्वं सुषिप्राह्यत्वमुच्यते ।

अजलिप्राह्यता चन्द्रत्विषः कुम्भोपवाह्यता ॥

प्रतापे रक्तोण्टवे कीर्तीं हंसादिशुभ्रता ।

प्रतापे रक्तोण्टवे कीर्तीं हंसादिशुभ्रता ॥

चतुष्टत्वं समुद्रस्य वियोगः कोकयोर्निशि ।
 चक्रोराणां सुराणां च ज्योत्स्नावासो निगद्यते ॥
 रमायाः पद्मवासित्वं राजो वक्षसि च स्थितिः ।
 समुद्रमथनं तत्र सुरेन्द्रश्रीसमुद्भवः ॥

सतोऽप्यनिबन्धो यथा—

चन्दने फलपुष्पे च सुरभौ माल तीसुम् ।
 शुक्र पक्षे तमोऽशुक्रं ज्योतिषाफलमशोकके ॥
 रक्तिमा कामिदन्तेषु हरितत्वं च कुन्दके ।
 दिवा निशोत्पलाभजानां विकासित्वं न वर्ष्यताम् ॥

नियमेन निबन्धो यथा—

सामान्येन तु धावल्यं पत्रपुष्पम्बुदाससाम् ।
 चन्दनं मलयेष्वेव मधावेव पिकध्वनिम् ॥
 अम्बुदाम्बुधिकाकाहिकेशम्भुषेषु कृष्णताम् ।
 विम्बवन्धुकनीरेषु सूर्यविम्बे च रक्ताम् ॥
 रवं नाथ्यं मयूराणां वर्षीखेव विवर्णयेत् ।
 नियमस्य विशेषोऽन्यः क्षश्चिदत्र प्रकाशयते ॥
 शुग्रमिन्द्रद्विषं ब्रूयात्रीणि सप्त चतुर्दशा ।
 भवनानि चतस्रोऽष्टौ दशा वा कुम्भो मताः ।

जिनसेन अलङ्कारचिन्तामणि—pp. 7 & 8.

अस्तोऽपि निबन्धेनानिबन्धेन स्तोऽपि च ।
नियमेन च जात्यादेः कवीनां समयत्विधा ॥

असतोऽपि निबन्धो यथा—

सतोऽप्यनिबन्धो यथा—

वसन्ते मालतीपुष्पं फलं पुष्पं च चन्दने ।
 अशोके च फलं ज्योत्स्नाध्वान्ते कृष्णान्यपक्षयोः ॥
 कामिदन्तेषु कुन्दनानं कुञ्जलेषु च रक्तताम् ।
 प्रियहुपुष्पे पीतत्वं सरोजमुकुलादिषु ॥
 हरितत्वं दिवा नीलोत्पलानां स्मेरता दिवा ।
 शोफालिकासुमे ब्रंशं वर्णेयं सदप्यदः ॥ त्रिभिर्विशेषकम् ।

नियमो यथा—

मुक्तास्ताप्रपर्ण्यमेवाद्विध्वेव मकरानपि ।
 भूर्जद्रून् हिमवत्येव मलये ह्येव चन्दनम् ॥
 सामान्यग्रहणे वारिमुचां कृष्णत्वमेव हि ।
 रक्तत्वमेव रक्षानां पुष्पाणां शौक्ष्यमेव च ॥
 तथा वसन्त एवान्यभृतानां ध्वनितोद्भवम् ।
 वर्षास्त्वेव मयूराणां रुतं नृतं च वर्णयेत् ॥
 त्रिभिर्विशेषकम् ।

नियमविशेषो यथा—

नीलकृष्णयोर्हरितकृष्णयोः इयामकृष्णयोः ।
 पीतपाटलयोः शुक्रगौरयोनर्नागसर्पयोः ॥
 महार्णवसागरयोः क्षीरक्षारसमुदयोः ।
 कमलासम्पदोः कामध्वजे मकरमत्स्ययोः ॥
 द्वादशानामप्यर्क्षाणां वार्ष्यत्रिहजचन्द्रयोः ।
 चन्द्रे शशीणयेविष्णुशेषकूर्मादिकस्य च ॥
 नारायणदामोदरमाधवप्रभृतेरपि ।
 दानवासुरदैत्यानामैक्यमेवाभिसम्मतम् ॥
 दानवास्तु विप्रचितिः शम्बरो नमुचिस्तथा ।
 पुलोमादशोऽथ दैत्या हिरण्याद्यो विरोचनः ॥
 बाणो हिरण्यकशिपुर्बलिप्रहादकादयः ।
 अथासुरा वृष्टपर्वबलशृत्रादयः स्मृताः ॥
 स्त्रीणामक्षणः कटाक्षाणां शुक्रता कृष्णताथवा ।
 कृष्णताप्यथवा शुक्रश्यामता शुक्रकृष्णता ॥
 बहुकालजन्मनोऽपि शिवचन्द्रस्य बालता ।
 मनोभवस्य मूर्तत्वममूर्तत्वं च वर्णते ॥
 देवदेवीस्थितिं विद्याज्ञायिकानायकक्रमम् ।
 स्वभावान् सर्वजीवानां व्यवस्था देशकालयोः ॥

अमर—काव्यकल्पतात्त्विति—द्वितीयप्रतान pp. 30-31.

असतोऽपि निबन्धेन निबन्धेन सतोऽपि वा ।

नियमेन च जात्यादेः कवीनां समयस्त्रिधा ॥

असतोऽपि निबन्धो यथा—

रक्षानि यत्र तत्रादौ हंसाद्यत्पजलाशये ।
 जलेभादौ नभोनद्यामभ्योजादौ नदीव्यपि ॥
 तिमिरस्य तथा मुष्टिग्राहत्वं सूचिभेदाता ।
 अश्वलिग्राहता कुम्भोपवाद्यत्वं शशिलिपः ॥
 शुक्रत्वं क्षीरित्वासादौ काष्ठ्यं चाकीर्तिपापयोः ।

विभावर्या भिन्नतटाश्रयणं चक्रवाकयोः ।
ज्योत्स्नापानं चकोराणां चतुष्कृत्वं पयोनिधेः ॥

सतोप्यनिबन्धो यथा—

वसन्ते मालतीपुष्टं फलपुष्टे च चन्दने ।
अशोके च फलं ज्योत्स्नाध्वान्ते कृष्णान्यपक्षयोः ॥
कामिदन्तेषु कुन्दनानां मुकुलेषु च रक्ता ।
हरितत्वं दिवा नीलोत्पलानां विकासिता ॥
वर्णयेन्न सदप्येतन्नियमोऽथ प्रकाश्यते ।
भूर्जत्वरिधमवलेव मलये हैव चन्दनम् ॥
सामान्यग्रहणे शौक्लयं छत्राम्बःपुष्पवाससाम् ॥
कृष्णत्वं केशकाकाहिपयोनिधिपयोमुच्चाम् ॥
रक्तत्वं रत्नवन्धूकविम्बाम्बोजविवस्ताम् ।
तथा वसन्त एवान्यपुष्टानां कलकृजितम् ॥
वर्णादेव मयूराणां रुतं नृत्यं च वर्णयेत् ।
नियमस्य विशेषोऽथ पुनः कथित् प्रकाश्यते ॥

नियमविशेषो यथा—

कमलासम्पदोः कृष्णहरितोर्नार्गसर्पयोः ।
पीतलोहितयोः स्वर्णपरागाग्निशिखादिषु ॥
चन्द्रे शशैणयोः कामध्वजे मकरमत्सयोः ।
दानवासुरदैत्यानामैक्यमेवाभिसम्मतम् ॥
बहुकालजन्मनोऽपि शिवचन्द्रस्य बालता ।
मानवा मौलितो वर्णा देवाश्वरणतः पुनः ॥

देवेश्वर—कविकल्पलता pp. 40, 41 and 42.

P. 90. रुणद्वि (भामह. 1-7); There the reading is चास्य. त्वमेव quoted as an example of वर्णलेष in सरखतीकष्टाभरण.

संस्कृतमिति description of the palace of King Harsha, the patron of Bâna. निरवधि in वामन 4-3-32 ; the general reading is स्थितमनिवर्त्तित.

P. 91. l. 7. MSS. of काव्यानुशासनविवेक read पर्यासं मे न दातुं instead of चके पुञ्जेन दातुं; l. 22. MSS. of विवेक read अगस्त्यचुल्कोक्षिस०.

P. 92. l. 1. For देवेनाम्बुजजन्मना MSS. of विवेक read ब्रह्मणा पुण्यकर्मणा; l. 13. चक्रवर्तिक्षेत्र cf. देशः पृथिवी तस्यां हिमवत्सुद्रान्तरमुदीचीनं योजनसहस्रपरमाण-मतिर्यक्चक्रवर्तिक्षेत्रम् । (Kautilya's Arthas'astra. p. 338).

Pp. 93-94. Viveka and Vâgabhata read मुहूरक, माहिष्मक, वेल्ल; Viveka reads भैमरवीवेणीकृष्णवेणी० and वनायुजकम्बोज० Vâgabhata reads उपलवती, while Viveka has पलावती. Vâgabhata reads हययवन, करकण्ठकुहक० Viveka and Vâgabhata have तुवार and हरहूर and add जालन्धर after हिमालय. हारहूर is the correct reading as हारहौर is mentioned by वराहमिहिर०

With the five divisions of our author *cf.*

“The five Divisions of India, or the “Five Indies,” as they are usually called by the Chinese, are as follows:—

I. Northern India comprised the Panjab proper, including Kashmir and the adjoining hill states, with the whole of eastern Afghanistan beyond the Indus, and the present Cis-Satlej States to the west of the Saraswati river.

II. Western India comprised Sindh and Western Rajputana, with Kachh and Gujarat, and a portion of the adjoining coast on the lower course of the Narbada river.

III. Central India comprised the whole of the Gangetic provinces from Thanesar to the head of the Delta, and from the Himalaya mountains to the banks of the Narbada.

IV. Eastern India comprised Assam and Bengal proper, including the whole of the Delta of the Ganges, together with Sambhalpur, Orissa, and Ganjam.

V. Southern India comprised the whole of the peninsula from Nasik on the west and Ganjam on the east, to Cape Kumari (Comorin) on the south, including the modern districts of Berar and Telingana, Maharashtra and the Konkan, with the separate states of Haidrabad, Mysore, and Travancore, or very nearly the whole of the peninsula to the south of the Narbada and Mahanadi rivers”. Cunningham’s “The Ancient Geography of India” pp. 11-12.

For the various countries *cf.*

नक्षत्रत्रयवर्षैराग्रेयाद्यैर्व्यवस्थितैर्नवधा ।

भारतवर्षे मध्यात् ग्रागादिविभाजिता देशाः ॥ १ ॥

भद्रारिमेदमाण्डव्यसाल्वनीपोज्जिहानसङ्ख्याताः ।

मस्वत्सवोषयामुनसारखतमस्यमाध्यमिकाः ॥ २ ॥

माथुरकोपज्योतिषधर्मारण्यानि शूरसेनाश्च ।

गौरशीशोद्देहिकपाण्डुगुडाश्वथपाश्वालाः ॥ ३ ॥

साकेतकङ्कुरकालकोटिकुरुश्च पारियात्रनगः ।

औदुम्बरकापिष्ठलगजाह्याश्वेति मध्यमिदम् ॥ ४ ॥

अथ पूर्वस्यामजनवृषभध्वजपद्माल्यवद्विरयः ।

व्याघ्रसुखसुह्वकर्वटचान्द्रपुरा: शूर्पकर्णश्च ॥ ५ ॥

खसमगधविविरगिरिमिथिलसमतटोडाश्वदनदन्तुरकाः ।

उदयगिरिभद्रगौडकपौण्ड्रोत्कलकाशिमेकलाम्बष्टः ।
 एकपद्मामलित्सकोशलका वर्धमानाश्च ॥ ७ ॥
 आगेय्यां दिशि कोशलकलिङ्गवज्ञोपवज्ञजठराङ्गाः ।
 शौलिकविदर्भवस्तान्द्रचेदिकश्चोर्ध्वकण्ठाश्च ॥ ८ ॥
 बृष्णालिकेरचमद्वीपा विन्द्यान्तवासिनिविपुरी ।
 श्मशुधरहेमकुञ्जव्यालग्रीवा महाग्रीवाः ॥ ९ ॥
 किञ्चिन्धकष्ठकस्थलनिषादराष्ट्रणि पुरिकदाशार्णः ।
 सह नशपर्णशबैरराश्लेषादे त्रिके देशाः ॥ १० ॥
 अंथ दक्षिणेन लङ्गा कालाजिनसौरिकीर्णतालिकटाः ।
 गिरिनगरमलयदुर्दुरमहेन्द्रमालिन्द्यभस्कच्छाः ॥ ११ ॥
 कङ्गणटङ्गणवनवासिशिविकफणिकारकोङ्गणामीराः ।
 आकरवेणावर्तीकदशपुरगोनदकेरलकाः ॥ १२ ॥
 कर्णाटमहाटविचित्रकूटनासिक्यकोलिगिरिचोलाः ।
 कौञ्चद्वीपजटाधरकावेयै ऋद्यमूकश्च ॥ १३ ॥
 वैद्यर्यशङ्खसुक्तात्रिवारिचरधर्मपद्मद्वीपाः ।
 गणराज्यकृष्णवेद्वूरपिद्विकशूर्पाद्रिक्षुमनगाः ॥ १४ ॥
 तुम्बवनकार्मणोयकयाम्योदयितापसाश्रमा ऋषिकाः ।
 काञ्चीमरुचीपद्मन्त्रेर्यार्थकसिहला ऋषभाः ॥ १५ ॥
 बलदेवपद्मं दण्डकावनतिमङ्गिलाशना भद्राः ।
 कच्छोऽथ कुञ्जरदी सताम्रपर्णाति विजेयाः ॥ १६ ॥
 नैर्न्दित्यां दिशि देशाः पह्लवकाम्बोजसिन्धुसौवीराः ।
 वडवासुखारवाम्बष्टकपिलनारीमुखानर्त्ताः ॥ १७ ॥
 फेणगिरियवनमाकरकर्णप्रावेयपारशबद्ग्रहाः ।
 बर्बरकिरातखण्डकव्यादामीरचञ्चूकाः ॥ १८ ॥
 हेमगिरिसिन्धुकालकैवतकसुराष्ट्रवादरद्विदाः ।
 स्वाल्यादे भत्रितये ज्ञेयश्च महाणवोऽत्रैव ॥ १९ ॥
 अपरस्यां मणिमान् मेघवान्वनौधः क्षुरार्पणोऽस्तगिरिः ।
 अपरान्तकवान्तिकहैह्यप्रशस्तादिवोकाणाः ॥ २० ॥
 पञ्चनदरमठपारततारक्षितिजृज्वैद्यकनकशक्ताः ।
 निर्भयादा म्लेच्छा ये पञ्चमदिक्स्थितास्ते च ॥ २१ ॥
 दिशि पञ्चमोत्तरसां माण्डव्यतुखारतालहलमद्राः ।
 अङ्गमकुल्लतलहृष्टीराज्यनुसिंहवनस्थाः ॥ २२ ॥
 वेणुमती फलुलुका शुरहा मरुकुच्चरमरङ्गाल्याः ।
 एकविलोचनशूलिकदीर्घग्रीवास्यकेशाश्च ॥ २३ ॥
 उत्तरतः कैलासो हिमवान्वसुमान् गिरिर्वनुष्मांश्च ।
 क्रौञ्चो मेरुः दुरवस्तथोत्तराः क्षुद्रमीनाश्च ॥ २४ ॥
 कैक्यवसातियामुनभोगप्रस्थार्जुनायनामीत्राः ।
 आदर्शान्तद्वीपित्रिगर्तुरगाननाश्चसुखाः ॥ २५ ॥

केशधरनिपिटनासिकदासेरकवाटधानशरधानः ।
 तक्षशिलपुष्कलावतकैलावतकण्ठधानाश्च ॥ २६ ॥
 अम्बरमदकमालवपौरवकच्छारदण्डपिङ्गलकाः ।
 माणहलहूणकोहलशीतकमाण्डव्यभूतपुराः ॥ २७ ॥
 गान्धारयशोवतिहेमतालराजन्यखचरगव्याश्च ।
 शैवेयदासमेयाः इयामाकाः क्षेमधूर्ताश्च ॥ २८ ॥
 ऐशान्यां मेसुकनष्टराज्यपशुपालकीरकाश्मीराः ।
 अभिसारदरदतङ्गणकुल्तसैरिन्धवनराष्ट्राः ॥ २९ ॥
 ब्रह्मपुरदर्वांडामरवनराज्यकिरातचीनकौणिन्दाः ।
 भल्लापलोलजटासुरकुनटखसधोषकुचिकाख्याः ॥ ३० ॥
 एकचरणानुविद्वाः सुवर्णभूर्वेसुधनं दिविष्टाश्च ।
 पौरवचीरनिवसनन्त्रिनेत्रमुजादिगन्धर्वाः ॥ ३१ ॥
 वर्गेरामेयायैः कूरग्रहपीडितैः क्रमेण नृपाः ।
 पाञ्चालो मागधिकः कालिङ्गाश्च क्षयं यान्ति ॥ ३२ ॥
 आवन्तोऽथानर्तो मृत्युं चायाति सिन्धुसौवीरः ।
 राजा च हारहौरो मदेशोऽन्यश्च कौणिन्दः ॥ ३३ ॥

वृहत्संहिता Chapt. XIV.

प्राङ्मन्तर्मदार्धशोणोङ्गवङ्गसुद्धाः कलिङ्गवाहीकाः ।
 शक्यवनमगधशबरग्रामज्योतिषचीनकाम्बोजाः ॥ १ ॥
 मेकलकिरातविटका बहिरन्तः शैलजाः पुलिन्दाश्च ।
 द्रविडानां प्रागर्द्धं दक्षिणकूलं च यमुनायाः ॥ २ ॥
 वस्पोदुम्बरकौशाम्बिचेदिविन्ध्याटवीकलिङ्गाश्च ।
 पुण्ड्रा गोलाङ्गूलश्रीपर्वतवर्धमानाश्च ॥ ३ ॥
 इक्षुमतीत्यथ तस्करपारतकान्तारगोपवीजानाम् ।
 तुषधान्यकदुक्तरुक्तनकदहनविषसमरश्शराणाम् ॥ ४ ॥
 गिरिसलिलुर्गोशलभस्कच्छससुद्रोमकतुखाराः ।
 वनवासितङ्गहलस्त्रीराज्यमहार्णवद्रीपाः ॥ ५ ॥
 शोणस्य नमदाया भीमरथायाश्च पश्चिमार्द्दस्थाः ।
 ज्ञिविन्ध्या वेत्रवती सिप्रा गोदावरी वेणा ॥ ६ ॥
 मन्दाकिनी पयोण्णी महानदी सिन्धुमालतीपाराः ।
 उत्तरपाण्ड्यमहेन्द्रादिविन्ध्यमलयोपगाञ्छोलाः ॥ ७ ॥
 द्रविडविदेहान्ध्रास्मकभासापुरकौङ्गाः समन्विषिकाः ।
 कुन्तलकेरलदण्डककान्तिपुरम्लेच्छसङ्करजाः ॥ ९ ॥
 नासिक्यभोगवर्धनविराटविन्ध्यादिपार्श्वगा देशाः ।
 ये च पिपन्ति सुतोयां तापीं ये चापि गोमतीसलिलम् ॥ १० ॥
 लौहित्यः सिन्धुनदः सरयूर्मसीरिका रथाहा च ।
 गङ्गाकौशिक्यायाः सरितो वैदेहकाम्बोजाः ॥ ११ ॥

मथुरायाः पूर्वार्थं हिमवद्ग्रोमन्तचित्रकूटस्थाः ।
 सौराष्ट्रसेतुजलमार्गपण्यविलपर्वताश्रयिणः ॥ १७ ॥
 चरपुरुषकुहकजीवकशिशुकविशठसूचकाभिचाररताः ।
 दूतनपुंसकहास्यज्ञभूततत्रेन्द्रजालज्ञाः ॥ १९ ॥
 सिन्धुनदपूर्वभागो मथुरापश्चार्थभरतसौवीराः ।
 मुग्नोदीच्यविपाशासरिच्छतद्रूरमठसाल्वाः ॥ २१ ॥
 त्रैगर्तपौरवाम्बष्टपारता वाटधानयौथेयाः ।
 सारस्वतार्जुनायनमत्स्यार्द्धआमराष्ट्राणि ॥ २२ ॥
 तक्षशिलमार्तिकावतबहुगिरिगानधारपुष्कलावतकाः ।
 प्रस्थलमालवकैकयदाशाणोशीनराः शिवयः ॥ २६ ॥
 ये च षिवन्ति वितस्तामिरावर्ती चन्द्रभागसरितं च ।
 रथरजताकरकुञ्जरतुरगमहामात्रधनयुक्ताः ॥ २७ ॥
 आनतर्तुर्दपुष्करसौराष्ट्राभीरश्वरैवतकाः ।
 नष्टा यस्मिन्देशे सरस्वती पश्चिमो देशः ॥ ३१ ॥
 कुरुभूमिजाः प्रभासं विदिशावेदस्मृतीमहीतटजाः ।
 खलमिलनीचतैलिकविहीनसत्वोपहतपुस्त्वाः ॥ ३२ ॥
 गिरिदुर्गपङ्गवेष्टतहूणचोलावगाणमरुचीनाः ।
 प्रत्यन्तधनिमहेच्छव्यवसायपराक्रमोपेताः ॥ ३८ ॥

बृहत्संहिता—Chap. XVI.

cf. also the quotations from पराशर in Bhattotpala's commentary
 ad loc.

cf. also

महेन्द्रो मलयः सह्यः शुक्तिमान् कृक्षपर्वतः ।
 विन्ध्यश्च पारियावश्च सप्ताव्रु कुलपर्वताः ॥
 भारतस्यास्य वर्षस्य नव मेदान्तिशामय ।
 इन्द्रद्वीपः कशेसमान् ताम्रपर्णो गम्भस्तिमान् ॥
 नागद्वीपस्तथा सौम्यो गन्धवर्षस्त्वथ वारुणः ।
 अर्यं तु नवमस्तेषां द्वीपः सागरसंद्रुतः ॥
 योजनानां सहस्रं तु द्वीपोऽयं दक्षिणोत्तरात् ।
 धूर्वें किराता यस्यान्ते पश्चिमे यवनाः स्थिताः ॥
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या मध्ये शहश्च भागवाः ।
 इज्यायुधवणिज्यायैवर्तयन्तो व्यवस्थिताः ॥
 शतद्रूचन्द्रभागाद्या हिमवत्पादनिर्गताः ।
 वेदस्मृतिपुखायाश्च पारियात्रोद्भवा मुने ॥
 नर्मदासुरसायाश्च नद्यो विन्ध्याद्रिनिर्गताः ।
 तापीयोष्णीनिर्विन्ध्याप्रसुखा कृक्षसम्भवाः ॥
 गोदावरीभीमरशीकृष्णवेण्यादिकास्तथा ।
 सह्यपादोद्भवा नद्यः स्मृताः पापभयापहाः ॥

कृतमालाताप्रपर्णप्रमुखा नलयोद्धवाः ।
 त्रिसामाचर्षिकुल्यादा महेन्द्रप्रभवाः स्मृताः ॥
 कद्विकुल्याकुमारादाः शुक्तिमत्पादसम्भवाः ।
 आसां नद्युपनद्यश्च सन्त्यन्याश्च सहस्राः ॥
 तास्मिमे कुरुपाञ्चाला मध्यदेशादयो जनाः ।
 पूर्वदेशादिकाश्चैव कामरूपनिवासिनः ॥
 पुण्ड्राः कलिङ्गा मगधा दाक्षिणात्याश्च सर्वशः ।
 तथापरान्ताः सौराश्राः शूराभीरास्तथार्द्युदाः ॥
 कारुषा मालवाश्चैव पारियात्रनिवासिनः ।
 सौवीराः सैन्धवा हृणाः शालवाः शाकलवासिनः ॥
 मद्रामास्तथाम्बष्टाः पारसीकादयस्तथा ।
 आसां पिबन्ति सलिलं वसन्ति सरितां सदा ।
 समीपतो महाभागा हृष्टपुष्टजनाकुलाः ॥

विष्णुपुराण II. 3

Vinayachandra enumerates 84 countries in his काव्यशिक्षा.

‘चतुरशीतिदैशाः गौडकन्यकुब्जकौलाककलिङ्गाङ्गवङ्गकुरुज्ञानाचात्यकामाक्षओडपुण्ड्रोडीशालवलो-हितपश्चिमकाछवालभसौराश्रूकङ्गणलाटश्रीमालार्द्युदमेदपाटमरुवरेन्द्रयमुनागङ्गातीरान्तर्वेदिमागधमध्यकुरु-काहलकामरुपकाश्चयवन्तीपापान्तकिरातसौवीराजौशीरवाकाणोत्तरापथगुर्जरसिन्धुकेकाणनेपालटक्कतुरु-ष्टकाइकारवर्वर्जर्जरकाश्मीरहिमालयलोहपुरुषश्रीराश्रूदक्षिणापथसिंधचौलकौशलपाण्डुअन्नप्रविन्यकर्णाट-द्रेविडश्रीपर्वतविदर्भधाराउरलाजीतापीमहाराश्रूआभीरनर्मदातद्वीपदेशाश्रेति ।’

also हीरुल्याणीत्यादि षष्ठकम् । पत्तनादि द्वादशकम् । मातरादिश्चतुर्विंशतिः । वृद्ध इत्यादि षष्ठत्रिंशत् । भालिङ्गादि चत्वारिंशत् । हर्षपुरादि द्विपञ्चाशत् । श्रीनारप्रभृति षष्ठपञ्चाशत् । जम्बूसुरप्रभृति षष्ठिः । पदवाणप्रभृति षष्ठसप्ततिः । दर्भावतीप्रभृति चतुरशीतिः । पेटलापदप्रभृति चतुरस्तरशतम् । षष्ठिरात्तुकाप्रभृति दशोत्तरं शतम् । भोगपुरप्रभृति षष्ठशोत्तरशतम् । धवलकक्षप्रभृति पञ्चशतानि । माहडवासायमधीष्ठमशतम् । कौङ्गणप्रभृति चतुर्दशाधिकानि चतुर्दशशतानि । चन्द्रावतीप्रभृति अष्टादशशतानि । द्राविंशतिशतानि महीतटम् । नवसहस्राणि सुराश्राः । एकविंशतिः सहस्राणि लाट-देशः । सप्ततिसहस्राणि गुर्जरो देशः पारतथ । अहूडलक्षणाणि ब्राह्मणपाटकम् । नवलक्षणाणि डाहलः । अष्टादशलक्षणाणि द्विनवल्यधिकानि मालवो देशः । षष्ठिंशङ्कक्षणाणि कन्यकुब्जः । अनन्तरमुत्तरापर्यं दक्षिणापथं चेति ।

Hemachandra in his अस्मिधानचिन्तामणि explains the names of countries as follows:—

प्राग्ज्योतिषाः कामरूपा मालवाः स्युरवन्तयः ।
 त्रैपुरास्तु डाहलाः स्युष्ट्येयास्ते चेदयश्च ते ॥
 वङ्गास्तु हरिकेलीया अङ्गाश्वम्पोपलक्षिताः ।
 मान्द्रवास्तु कारकश्रीया मारवस्त दशोरकाः ॥

जालन्धराद्विगर्ताः स्युः तायिकास्तर्जिकाभिधाः ।
 कश्मीरास्तु माधुमताः सारस्ता विकर्णिकाः ॥
 वाहीकाष्टकनामानः वाल्हीका वालिहकाह्याः ।
 तुरुष्कास्तु साखयः स्युः कारुषास्तु वृद्धह्याः ॥
 लम्पाकास्तु मुरुण्डाः स्युः सौवीरास्तु कुमालकाः ।
 प्रत्यग्रथास्त्वहिच्छत्राः कीकटा मगधाह्याः ॥
 ओण्डाः केरलपर्यायाः कुन्तला उपहालकाः ।

अभिधानचिन्तामणि. 4. 22-27.

Jayamangala in his commentary on the वात्स्यायनकामसूत्र locates the various countries as under :—

वङ्गा लौहिस्यात् पूर्वेण । अङ्गा महानद्याः पूर्वेण । कलिङ्गा गौडविषयाद्विक्षिणेन । वाहीकदेश्या उत्तरापथिकाः । आवन्तिका उज्जिनीदेशभवाः । ता एवापरमालब्यः । पश्चिमसुद्रसमीपे-उपरान्तदेशः । अपरमालवपश्चिमेन लाटविषयः । नर्मदाया दक्षिणेन देशो दक्षिणापथः । तत्र कर्णाट-विषयात् पूर्वेणान्प्रविषयः । नर्मदाकर्णाटविषययोर्मध्ये महाराष्ट्रविषयः । कर्णाटविषयाद्विक्षिणेन द्विविषयः । कोङ्कणविषयात् पूर्वेण वनवासविषयः ।

For the description of the countries lying on the way from Ceylon to Ayodhya, see his own बालरामायण (X, 26-96).

For the modern equivalents of these places, see Cunningham's 'The Ancient Geography of India', "The Geographical Dictionary of Ancient and Mediæval India" by N. L. Dey, and "The Original Inhabitants of India" by G. Oppert.

For products of स्थलपथेषि हैमवतो दक्षिणापथाच्छ्रेयान्, हस्त्यश्वगन्धदन्ताजिनरूप्यसुवर्णपण्यास्सारवत्तराः इत्याचार्याः । न इति कौटिल्यः । कम्बलाजिनाश्वपण्यवर्जाः शङ्खवज्रमणिमुक्तासुवर्णपण्याश्च प्रभूततरा दक्षिणापथे । कौटिलीय अर्थशास्त्र p. 298.

P. 95. एकं ज्योतिर्द्वायौ. सूर्यशतक 13.

1. 10. MSS. of विवेक read दशदिक्कूपर्यन्त. द्वित्रैः (विद्धशाल. I. 11).

1. 14. Viveka reads द्वित्रा च दिव्यव्यवहारः.

1. 21 & 22. For यियासुः and जिहासुः, MSS. of विवेक read यियासन् and जिहासन्.

1. 23. पश्य पश्चिमदिगन्तलम्बिना (कुमार. VIII. 34).

P. 96. अस्त्युत्तरसां (कुमार I. 1.) यादांसि (बालरामायण 7-47).

1. 14. Read उत्तरादावप्युत्तरदिगभिधानं. तत्रागारं (मेघदूत II. 12).

P. 97. l. 9. शुष्पैः (विद्वशालभजिका 1-25); l. 25. कपोले जानक्याः (हनुमन्त्राटक. III. 50). In B and the two MSS. of विवेक and elsewhere the reading is स्मरस्मेरः स्कारोऽुमरपुलकं वक्त्रकमलम्. The reading of the text is that of A.

P. 98. काष्ठा etc. cf. with this the divisions of time in कौटिलीय अर्थशास्त्र p. 108. Read समेते.

l. 20. Viveka reads वर्धमानसोमशुक्रिमा and वर्धमानसोमकृष्णिमा.

P. 99. l. 1. cf. मधुश्च माधवश्च शुक्रश्च शुचिश्च नभेत्व नभुस्त्रैषेषश्रोजश्च सहस्रश्च तपश्च तपस्यशोपयामगृहीतोऽसि । तैत्तिरीयसंहिता 1-4-14-1.

पौरस्यस्त्वयोददत्तैः. सूर्यशतक 55. There the reading is पावनः; l. 24. लम्पाकीनां (बालरामायण 5-35).

P. 101. l. 1. MSS. B and C of Viveka read किल कासिनीभिः l. 21. चन्द्रिकाम्बुनीलावभासं may be taken as one phrase. l. 22 विवेक reads शुरेभवीथी दिवि सावतारा.

P. 102. तीक्ष्णं attributed to भास; चित्तमन्तः instead of धर्मचिन्ता, and पङ्कः instead of पङ्कम् are the different readings.

Read मीनाऽुसारिबकदत्तकण्ठफालाः; द्वित्रिः attributed to कालिदास in सुभाषितमुक्तावली.

P. 103. वराहवधाणि नवौदनानि may mean rice cooked with the flesh of a boar.

P. 104. अभिनवधूः attributed to मालवरुद्द in औचित्यविचारचर्चा and to भास in सुभाषितहारावली; found also in सरस्तीकण्ठाभरण. The first pada is found in वामनालङ्कार too.

P. 106. l. 23. Read सज्जुधाने.

P. 108. च्युतसुमनसः attributed to मालवकुवलय in औचित्यविचारचर्चा; quoted in वामनालङ्कार III 2-5. There the second pada is 'मलयमस्तः सर्पन्तीमे वियुक्तविनिष्ठदः'. The vṛitti runs as ऋतुसन्धिप्रतिपादनपरेऽत्र द्वितीयादेप्रक्रममेदः । एवं द्वितीयादः पठितव्यः 'मनसि च गिरं ब्रह्मन्तीमे किरन्ति न कोकिलाः' ।

P. 109. साम्यं. cf. विद्वशालभजिका 1-25. खं वसे quoted in सरस्तीकण्ठाभरण II.

P. 110. धुनानः quoted in सदुक्तिकर्णीमृत (I. 457).

l. 7. द्वादश मासः cf. पञ्चपादं, पञ्चतेवः.....हेमन्तदिविशिरावेकीकृत्येयं कल्पना ।

P. 111.. कर्णे स्मरं (बालरामायण 5-26).

P. 112. राजशेखर. The following verse in सरस्वतीकण्ठाभरण containing the name of राजशेखर seems to have been taken from his हरविलास.

अष्टपत्रमेव कविनामाङ्कं यथा—

“रातावद्याधिराज्या विसरररसविद्याजवाक् क्षमापकारा
राका पक्षमाभशेषा नयनननयनस्वा स्तव्यमारा ।
रामा व्यस्तस्थिरत्वान्तुहिननहितुः श्रीः करक्षारधारा
राधा रक्षास्तु महां शिवममवशिव्यालविद्यावतारा ॥”
निर्विद्याष्टदलन्यासमिदं पादार्द्धभक्तिभिः ।
अस्पृष्टकणिंकं कोणैः कविनामाङ्कमस्तुजम् ॥

तत्राङ्को राजशेखरकमलः ।

सरस्वतीकण्ठाभरणे—द्वितीये परिच्छेदे.

Table showing the portions borrowed from the
Kāvyamīmānsā.

Subject.	हेमचन्द्रकाव्यानुशासन- विवेक.	वाग्भटकाव्यानुशासन and वृत्ति.	काव्यमीमांसा.
व्युत्पत्तिः (काव्यार्थ- योनयः)	अध्याय I p. 5 l. 28- p. 6. l. 30 & p. 7 ls. 16-17	अध्याय I pp. 5-6	अध्याय VIII pp. 35-41
प्रकृतिः (अर्थव्याप्तिः)	अध्याय III pp. 122 & 123	अध्याय V pp. 60- 61	अध्याय IX pp. 42-44
उपजीवन-शिक्षा (हरणम्)	अध्याय I. pp. 8-10	अध्याय I pp. 12- 13	अध्याय XI & XIII pp. 56- 64
कविसमयः	अध्याय I pp. 11-16	अध्याय I pp. 7-12	अध्याय XIV, XV, XVI pp. 78-89
देशः	अध्याय III pp. 126- 130	अध्याय I pp. 3-4	अध्याय XVII pp. 89-98
कालः	अध्याय III pp. 130-135	अध्याय V pp. 65- 67	अध्याय XVIII pp. 98-112

Vāgbhata has not borrowed wholesale from Hemachandra, but in some places has substituted his own and other verses and has summarised in prose the chapter on कालविभाग. The portions which seem to have been borrowed by the author of the सरस्वतीकंण्ठभरण from this work are referred to in the Notes.

Index of Verses occurring in the Kávyamimânsâ.

—३५३—

पृष्ठ	पृष्ठ
अङ्गधिरोपित०	८६
अङ्गण०	७२
अद्वास०	८३
अतिक्रान्त०	१०९
अतितूर्णमति०	३३
अत्रावदात०	१०१
अत्रोपचारः	१०३
अत्रोपवर्ष०	५५
अथ पथि	८५
अथागादेकदा	२३
अनुसन्धान०	११२
अनेन	१२
अन्तर्वर्णं	१११
अपङ्गिल०	१०२
अपां	४४
अप्रलम्बिष्य०	६५
अभिनवकुश०	१११
अभिनववधू०	१०४
अभिसुखे	२४
अभियोगे	१५
अभिलाषं	४८
अयं काङ्क०	३२
अयं प्रसूतोद्धर०	१०५
अयं सः	८७
अयमत्रैव	२१
अरण्ये	५९
अर्थः स एव	६३
अर्थिजनार्थ०	४७
अल्पस०	४८
अल्पाक्षर०	५
अविरल०	७६
अविसर्प०	२९
अवीनादौ	६३
अव्याहृजेन्द्र०	७१
अव्युत्पत्ति०	१६
असकल०	६०
असूच्यत	११०
अस्ताद्रि०	६९
अस्ति चित्र०	३९
अस्ति दैत्यो	८९
अस्त्युत्तर०	९६
अहर्निशा०	५३
आकम्पित०	११
आकाश०	४३
आगस्त्य०	९९
आगोपालक०	३३
आच्छिद्य	६४
आत्मारामा	१९
आद्रीवले	४३
आननेन्दु०	७०
आपः	२५
आपात०	८७
आ मूलतो	९
आ मूलयष्टे०	९२
आर्द्धार्द०	८
आलिख्य	८२
आवापोद्धरणे	२०
आश्लेषणः	१०३
आसंसार०	६२
आसीदत्ति०	७९
आस्तीको०	४४
आस्थान०	८३
इति काल०	११२
इति विकसति०	४२
इतिद्वास०	३६
इत्यं कविः०	३३

पृष्ठ		पृष्ठ
४९	असद्वयं	६१
५९	कहु०	१११
६८	एक	१५
५५	एकद्वित्यादि०	११२
५	एकस्य	१३
५४	एकोऽर्थः	४८
७८	एणाः	१०७
५८	एतत्किं	१६
५८	एतत्सुन्दरि	८५
७०	एतयत्	३५
१०	एतां	१९, ४५
४१	एताः	४५, ८२
९७	एवं	३८
५१	कथमसौ न	७६
५२	कथमसौ मदनो	७५
२	कण्ठ०	२३
२	कपाले	७२
५५	कपोले	९७
३३	करभाः	१०७
१८	करोति	३३
३२	कर्कन्धूनां	१०३
७१	कर्कोटिः	४२
८३	कर्णे	१११
६२	कर्पूर०	१०७
७४	कर्णि०	२८
७४	कवित्वं	१५
१८	कवीनां	८२
१०४	कवैः	१६
८४	कश्चित्	१४
१०३	कस्त्वं	१४
४१	काङ्गयाः	९६
१०१	कान्ते	६७
२८	कामं भवन्तु	८०
४१	कामं विशृणुते	३२
७२	कारयित्री	१५
९९	कार्यां०	५१

	पृष्ठ		पृष्ठ
काव्यमट्ट्यो	२७	गूवाकान	१०६
काव्येन	१५	गेहाजिरेषु	१०३
काश्मीरी०	९७	गेहे	११०
काष्ठा	१८	गोत्राग्र०	८०
किं करोति	५७	गौडाद्याः	५१
किं चैते	७८	ग्रीष्मे	१०८
किमिह	६०	ग्रैष्मिक०	१०९
किमीहः	३७	घोरघोर०	३८
कियन्मात्रं	२४	चकार	७०
कुकविः	४६	चकोर०	१००
कुन्दे	११०	चक्र दहतार०	५७
कुमुद०	६०	चक्र रथो	९२
कुरबक	७३	चतस्रष्वपि	९५
कुवेल्या	४७	चतुर्स्रसुद्र०	९१
कुर्वद्धिः	४१	चत्वार एते	६५
कुवलय०	६९	चत्वारि	६
कुक्षौ	५९	चन्द्र०	७३
कृतः	१६	चन्द्रात्	३५
केदार एव	१०२	चरन्ति	२४
कोपात्	५६	चलच्छुल०	१०१
कैलास०	८५	चापं	८६
क्रियता	६३	निन्ता०	६५
क्रोधं	४८	चैत्रे चित्रौ	१०६
क्षिति	१०१	चैत्रे मर्दिद्धिः	१०४
खं वस्ते	१०९	च्युत०	१०८
खर्जूर०	१०६	जह्ना०	१७
ख्याता	२७	जड०	१०८
घरान०	७९	जनापवाद०	५१
गतः	३१	जम्बू०	९०
गद्ये	३४	जयति	६०
गर्भ०	१०८	जयत्यमल०	२४
गर्भान्	१००	जयत्येक०	२३
गंभीरत्वं	३३	जयन्ति धवल०	६३
गीत०	५१	जयन्ति नील०	६३
गुणादान०	१५	जयन्ति बाणासुर०	७६, ८८
गुणानुराग	२६, ४१, ८३	जल०	१०९
गुणालङ्कार०	२०	जानीयात्	५१

	पृष्ठ		पृष्ठ
ज्योत्स्ना	४०	दलत्कुटज०	१०१
ज्योत्स्नाजल०	७३	दलयता	५६
ज्योत्स्नापूर०	४३	दश०	९५
ज्योत्स्नाचिं:	७२	दक्षिणो	९५
त आकाश०	४४	दानवाधिपते	८९
तं शम्बरासुर०	८९	दासिन्द्रं	५३
ततः पुरस्तात्	३४	दिश्यात्	७२
ततस्तम०	७०	दीपयन्	७०
ततोऽरुण०	६७	दीर्घाकुर्वन्	७९
तत्त्वावदेव	५९	दुःखेन्धनैक०	३०
तत्र द्रुमा०	९३	द्वाराकृष्ट०	५६
तत्रागारं	९६	द्वारात्	४७
तथागतायां	१२	द्वं	२५
तदेव	४४	द्वृष्टा	६६
ततु०	८०	द्वृष्टकासन०	४७
तन्वङ्गी	५९	देवासुरा:	२३
तन्वानो	६४	देवी	१०, ६५
तमेनं	९२	देशेषु	१११
तव	९७	दोदण्ड०	२४
तस्य	४०	दोर्मन्दीरित०	८८
तस्याः	७१	दैवायते	८०
ताडङ्क०	८	द्योतिता०	८४
तापापहार०	८१	द्राकृ	१०१
तामुतीर्य	८६	द्वमोद्भवानां	१११
ताम्बूल०	७७	द्वन्द्वो०	२२
तासां	९८	द्वा सुपर्णा	३
तिष्ठन्त्या	८५	द्वित्र०	१०२
तीक्ष्णं	१०२	द्वित्रै०	९५
ते पान्तु	६३	द्वीपाणि	९१
त्यागाधिकाः	५८	द्वीपान्तराणां	९४
त्यागो	५८	द्वौ वज्र०	४०
त्वद्विग्रयोगे	८२	धते	४५
त्वं पासि	२३	धतुः	८७
त्वमेव	९०	धन्याल्लु	६७
दत्तं	६७	धुतानः	११०
दत्ता	४७	धुन्वन्०	१००
दद्वाते	१०१	धूली०	१०३

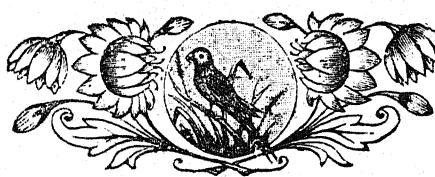
	पृष्ठ		पृष्ठ
न च	११२	प्रच्यन्तः	१०७
नदीं	८४	पञ्च०	३४
नदो	१०३	पठन्ति लटभं	३४
न निसर्ग०	१५	पठन्ति संस्कृतं	३३
न प्राप्तं	१८	पत्युः	४८
नमन्नारायण०	७२	प्रदवाक्यविदां	३३
नमः शिवाय	३०	प्रदवाक्यविदोऽयं	२८
नमः संसार०	५८	पदान्तरं	१५
नमस्तसै	२२	पनसादि	११२
नमस्त्रिमुवना०	९०	पर०	६४
नमोऽस्तु	३५	परिक्रिया	२
नयनोदरयोः	७७	परिग्रह०	२४
नव०	३१	पश्य	१५
न व्यस्त०	३३	पाक०	६६
न स	३६	पाक्षाल०	९३
नागावासः	७९	पाण्डोः	४२
नातिस्पष्टो	३४	पाण्ड्यो०	४१
नाथन्त०	३८	पादन्यास०	८६
नाभी०	६८	पादस्ते	५९
नालिङ्गितः	१०६	पाने	१०३
नाश्र्वर्यं त्वयि	३९	पितुः	५१
नाश्र्वर्यं यत्र०	५६	पिनङ्कं	१०५
नासतो	३७	पिवन्त्यास्त्वाय	३९
नासत्यं	३५	पिहिते	८०
नास्त्वचौरः	६१	पुनाग०	१०३
निगदित०	९८	पुरा	६६
निलं	२७	पुरोवाता	९९
निरवधि	१०	पुष्पं	५४
निर्विवेक०	६६	पुष्पक्रिया०	१०४
निश्चेतना०	७७	पुष्पिण्यौ	२५
निक्षेपो	५३	पुष्पैः	९७
नीचैः	५०	पुंसः	५७
नीलाशम०	७९	पुंस्कोकिलः	१०५
नैच्छड़ी	६६	पृथक्त्वेन	६८
नेपाल्यो	३९	पौरस्यः	९९
नैगमैः	२९	प्रतिग्रहं	६४
न्यस्ताक्षरा०	८१	प्रतिभाव०	१३

पृष्ठ	पृष्ठ
प्रतीच्छ०	१८
प्रख्यक्ष०	५१
प्रणत०	३०
प्रथयति	११
प्रवर्तते	१३
प्रशान्त०	४५
प्रसन्न०	३०
प्रसन्ने	३३
प्रसरति	१६
प्रसरद्विन्दु०	५८
प्रसरन्ति	८३
प्रसर्पन्	२७
प्रापिदशः	६९
प्राणानां	१२
प्रावृद्ध्यम्भो०	११
प्रियहृ०	८४
प्रोष्टिकेन्दु०	७४
फुलातिमुक्त०	७३
बहुविधमिह	३७
बहयेषु	३५
बहुपि	५४
बुद्धिमत्वं	१३
ब्रह्मन्	३३
भज्जन०	११
भवति	५
भवतु	२७
भास्त्रत०	७७
भ्रमति	३०
भ्रश्यहू०	२५
आन्त०	१८
भ्रामकः	६४
मज्जन०	४५
मण्डलीकृत्य	८२
मश्चामि	३३
मदं	३६
मध्ये	९१
मनाकृ	६९
मनोऽधिकं	१०५
मरकत०	८५
मरुवक०	११०
मसार०	७५
महानवस्थां	१०१
महासुर०	८९
मा कोश०	६५
मा गाः पाताल०	४३
मा गाः पात्य	५६
मातङ्गानां	११
माद्यच्चकोरेक्षण०	७५
मायन्मतङ्गः	१०४
मा निषाद	७
मा भैः	८६
मालती०	८०
मालायमानामर०	८७
मासी	८१
मार्गानुगेन	३४
मिथ्या०	३९
मीनधजः	८७
मुक्तके	५४
मुक्तानां	७६
मुक्तालताः	१०७
मुख०	७३
मूर्तिं०	७७
मूर्लं	११
मूलैक्यं	६४
मेघ०	८४
मेघानां	४०
य एते	३७
यत्कायमानेषु	१०६
यत्किषित्	२९
यत्कन्द्र०	२९
यत्तत्राक्रान्ति०	६६
यत्पदानि	२०
यत्प्राची	१११
यथा जन्मा०	३३

पृष्ठ	पृष्ठ
यथा यथा पुष्यति	१०२
यथा यथाभियोगश्च	५४
यथा व्याप्री	३३
यदि मे	३१
यदेतत्	६
यथापि	८०
यद्युद्गम्बर०	२६
यद्वर्गयोगिः	६८
यच्चद्रवित०	८०
यश्चम्बति	६४
यः सर्वेषां	४०
यस्तु प्रयुक्ते	२५
यस्तु सरिदद्रि०	४५
यस्य केशेषु	५९
यस्य तत्त्र०	६६
यस्याः	२८
यस्याधोऽधः	८८
यस्याराति०	६४
यस्योत्तमां	९२
या केलि०	१०१
या चन्द्रिका	१०७
यादांसि	९६
या दुष्प्राप्तिः	६
यायावरीयः	२
या व्यापारवती	६०
यांस्तर्क०	३८
युधिष्ठिर०	९७
युष्मच्छासन०	३२
येऽपि	३३
ये कीर्ण०	७१
येन	८८
येषां मध्ये	१०३
येषां घङ्गभया	४६
ये सीमन्तित०	७१
यो माधवी०	१०५
रङ्गत०	८१
रजनि०	७४
रवि०	७१
रसः	३४
रात्रिः	१०३
रीति	५४
रीतिरूपं	३१
रुणद्धि	९०
रोहीतक०	१०५
लकुचायन्तर्भ्याजं	११३
लम्पाकीनां	९९
ललत०	३४
ललितं	३३
लक्ष्म्याः	७६
लावणो	९१
लीढाभिधोपनिषदां	५४
लेखया	८५
लोलत०	१७
वचः	५१
वधूः	४३
वनानि	१००
वन्द्या	८७
वर्यं	२६
वरदाय	५७
वराह०	१०३
वल्लीक०	२७
वसन्ते	८२
वस्तु०	४६
वाग्भावको	१५
वात्या०	१००
विकास०	१०६
विचकिल०	११०
विच्रस्त०	२३
विद्याधराप्सरो०	२९
विद्यास्थानानां	३
विदेव	१७
विघ्माणो	४६
विन्द्यश्च	९२
विन्द्यस्य	६८
विभक्त्यः	३३

	पृष्ठ		पृष्ठ
विमुक्त०	१०३	सद्यः	६७
वियति	७४	सन्ति	१५
विरम	३९	सन्मार्गालोकन०	७६
विलास०	९३	स पातु वो यस्य जटा०	५७
विशिखा०	७४	स पातु वो यस्य शिखा०	४४
विशेष०	२२	स पातु वो यस्य हता०	५७
विषयस्य	६३	समं	६७
वेदार्थस्य	३६	समासरूपक०	३०
वैदर्भी	३१	समासव्यासविन्यासः	२
व्यक्त०	२८	समासव्याससंदर्भं	२९
व्योम्नि	१०१	सम्यक्	२१
शब्दानां	१४	संविधात०	७३, ७४
शब्दार्थ०	७८	संस्तम्भिनी	९०
शब्दार्थोक्तिषु	६२	सरस्वती	७५
शम०	३८	सरितां	४
शरत्०	११०	सर्गः	३
शरीर०	३८	सर्व०	२८
शाखा०	९७	सशमी०	१०३
शारदायाः	३४	स सब्रिष्णुः	२६
शेतां	८१	संसंस्कृतं	२३
शैल०	७३	ससल्लकी०	१००
शोकाश्रुमिः	७०	सहकार०	१०७
शोभान्धो०	१११	सहाद्रेः	९६
श्रान्ता	६०	सा पत्युः	४७
श्रियः	४२	सांयात्रिकैः	८४
श्रीमन्ति	२७	सायं	१०९
श्रुतीनां	३६	सा तत्र	९३
श्यामं	६९	सा भाति	१०१
श्यामेषु	९६	सामान्य०	३६
सकाकु०	३४	सारस्वतः	१३
सखजरीटा	१०१	सारस्वतं	११
सख्या	३२	सिद्धार्थ०	१०४
सहितपता	८२	सिद्धिः	५४
सति	२०	सुध्रु	६१
सत्काव्ये	१५	सुराष्ट्र०	३४
स दक्षिणापाङ्ग०	४०	सुसर्जितां	३०
स देवः	२४	सेर्यं	३२

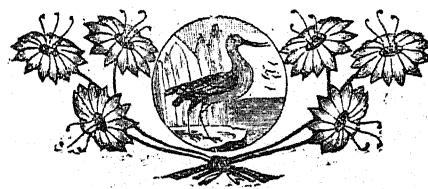
	पृष्ठ		पृष्ठ
सोऽयं कैः	१००	स्वामी	१५
सोऽयं कवीनां	८९	स्वास्थ्यं	४९
सोऽयं भणिति०	७१	हत्तिविषोऽन्धाः	१८
सोऽस्मिन्	२४	हरहास०	९०
स्त्रिमित०	४८	हरोऽपि	१२
स्त्रोमः	२५, ८३	हृस्यं	१०८
स्त्रोकानुप्रास०	२९	हलमगु	८९
स्त्रियः	१०४	हलमपार०	५६
स्त्रिये	६५	हंस	३५
स्थूलावश्याय०	१०९	हारो	७७
स्त्रानार्ददैः	६७, ७६	हिमवत्	९४
स्फटिक०	७४	हिरण्य०	३६
स्फुटित०	३९	हृष्यति	२४
स्मृत्वा	४२	हे नागराज	८८
स्त्रोतांसि	१०६	हस्तैः	३०

Index of Proper names occurring in the Kâvyamimânsâ.

पृष्ठ	पृष्ठ
अमर	५५
अवन्तिसुन्दरी	२०, ४६, ५७
आचार्याः ३, ६, १३, १६, २०, २३, ३०, ३५, ५०, ५१, ५६, ५७, ५८, ६१, ६३, ७८, ९४, ९९	
आनन्द	१६
आपराजिति	४५
उक्तिगर्भ	१
उत्थ	१
उपमन्यु	१
उपर्वष	५५
उशनाः	६
औद्धटाः	२२, ४४
औपकायन	१
औशनसाः	४
कामदेव	१
कालिदास	१४, ५५
काव्यपुरुष	५, १०
कुचमार	१
कुड्जेश्वर	७९
कुबेर	१
कुमारदास	१२
कौटिल्य	४
खसाधिपति	४७
गोनर्दीय	२६
गौरी	१०
चन्द्रगुप्त	५५
चित्रशिख	३९
चित्रसुन्दरी	४०
चित्राक्ष	१
द्रौहिणि	२, ४२
द्वैपायन	७, ५८
धिष्ण	१
शुवस्त्रामिनी	४७
नन्दिकेश्वर	१
पतञ्जलि	५५
पाणिनि	५५
पाराशर	१
पाल्यकीर्ति	४६
पिङ्गल	५५
पुलस्त्य	१
प्रचेतायन	१
बाह्यस्पत्याः	४
भरत	१
भवानी	८
भारवि	५५
मङ्गल	११, १४, १६, २०
मानवाः	४
मेण्ठ	५५
मेधाविश्वद	१२
यायावरीय २, ३, ४, १०, ११, १३, १४, १६, १७, २०, २३, २६, २७, ३०, ३१, ३५, ४२, ४४, ४५, ४६, ५०, ५१, ५६, ५८, ६१, ६२, ६३, ७८, ९०, ९१, ९४, ९९, १००	
राजशेखर	३
सद्ग	३१
रूप	५५
वरहचि	५५

	पृष्ठ		पृष्ठ
वर्ष	५५	सरखती	५, ६, १०
वाक्पतिराज	६२	सहस्राक्ष	१
वामनीया:	१४, २०	सातवाहन	५०, ५५
वाल्मीकि	७	साहसाङ्क	५०, ५५
व्याडि	५५	सुरानन्द	७५
शिशुनाग	५०	सुवर्णनाभ	१
शूद्रक	५५	सूर	५५
शेष	१	हरिचन्द्र	५५
श्यामदेव	११, १३, १७	हर्ष	९०
श्रीशर्मगुप्त	४७		

Index of Geographical names occurring in the
Kâvyamîmânsâ.

→○←

	पृष्ठ		पृष्ठ
अङ्ग	८, ९३	कावेरी	९४
अन्तर्वेदी	९४	काश्मीर	८, ३४
अथोध्या	८६	किम्बुरुषवर्ष	९२
अर्बुद	९, ९४	कीर	९४
अवन्ती	९, ५१	कुन्तल	९, ५०, ६१, ९३
अश्यक	९३	कुमारीदीप	९३
आनर्त	९४	कुल्लत	९४
आर्यावर्ती	९३	कुहू	९४
इरावती	९४	कृष्णवेणा	९४
इलावृतवर्ष	९२	केकय	९४
इन्द्रकील	९४	केरल	९, ९३
इन्द्रदीप	९२	कोल्लिगिरि	९३
उज्जयिनी	५०, ५५	कोसल	९३
उत्कल	९३	कौश्लण	९३
उत्तराः कुरवः	९२	क्रथकैशिक	९३
उत्तरापथ	३४, ९४	गङ्गा	९३, ९४
उत्पलावती	९४	गमस्तिमान्	९२
ऋक्षपर्वत	९२	गाङ्गा	९३
कच्छीय	९४	गाधिपुर	९४
कन्याकुमार	२०	गिरिनगर	९४
कपिशा	९३	गोदावरी	९४, ९६
करकण्ठ	९४	गोवर्धन	९४
करतोया	९३	चक्रोर	९३
कर्णाटाः	३४	चन्द्रभागा	९४
कलिङ्ग	९, ९३	चन्द्राचल	९४
कलिन्द	९४	चोड	९३
करेश्मान्	९२	जाह्नवी	७९
काश्मी	९३, ९६	टक्क	५१
कामरूप	९३	तङ्गण	९४
काम्बोज	९४	तापी	९४
कालप्रिय	९४	ताम्रपर्णी	९२
कावेर	९३	ताम्रपर्णी	९१, १०, ९४

	पृष्ठ		पृष्ठ
तामलिस्क	९३	ब्रह्म	८
हुङ्गभद्रा	९४	ब्रह्मशिला	९४
हुरुक्ष	९४	ब्रह्मोत्तर	९३
हुषार	९४	ब्राह्मणवाह	९४
हुषारगिरि	५	भादानक	५१
तोसल	९३	भारतवर्ष	५३
त्रवण	३४, ९४	भगुक्ष्य	९, ९४
दण्डक	९३	भैमरथी	९४
दर्दुर	९३	मगध	३३, ९३
दशेरक	९४	मञ्जर	९, ९४
दक्षिणदेश	९७	मध्यदेश	५१, ९४
दक्षिणापथ	९३	मलद	९३
देवसभ	९४	मलय	९२, ९४
देविका	९४	मल्लवर्तक	९९
द्रमिल	३९	महाराष्र	९, ९३
द्रविड	३४	मही	९४
द्रोणाचल	८७	महेन्द्र	९२, ९४
नमेदा	६८, ९४	मालव	९
नागद्रीप	९२	मात्यशिखर	९४
नाशिक्य	९३	माहिषक	९३
निषध	९२	माहिष्मती	९३
नीलवर्ष	९२	मुद्रर	९३
नेपाल	९३	मुरल	९३
पयोणी	९४	मेकल	५३, ९४
पल्लव	९३	मेरु	८५, ९२
पश्चादेश	९४	यमुना	९४
पात्त्वाल	८, ३४	यवन	९४
पाण्ड्य	९३	रजवती	३९
पारियात्र	५१, ९२	रमठ	९४
पाल	९, ९४	रम्यकर्ष	९२
पुण्ड्र	८, ९३	रावणगङ्गा	९४
पूर्वदेश	९३, ९७	लाट	५१
प्रागज्योतिष	९३	लिम्पाक	९४
बर्बर	९४	लोहितगिरि	९३
बाहुनेय	८	वङ्ग	८
बाह्णीक	८	वङ्गुरा	९४
बिन्दुसर	९२	वरुण	९२
बृहद्रुह	९३	वल्लर	९३

	पृष्ठ		पृष्ठ
बाणायुज	१४	श्वेतवर्ती	१४
बानवासक	१३	श्वेतवर्ष	१२
बामनस्वामी	१४	सरयू	४३
बार्तानी	१४	सरस्वती	१४
बाहीक	८	सहुड	१४
बालहीक	१४	सद्य	१५, १२, १४, १६
वितस्ता	१४	सिन्धु	१४
विदर्भ	१३	सिंहल	१३
विदेह	१३	सुराष्ट्र	१, १४
विन्ध्य	६८, ९२, ९३	सुद्धा	८, १३
विपाशा	१४	सूर्पारक	१३
वेणा	१४	सौम्य	१२
वैदिश	१	हंसमार्ग	१४
बोक्काण	१४	हरहूव	१४
शक	१४	हरिवर्ष	१६
शतडु	१४	हस्तिनापुर	८
शुक्किमान्	१२	हिंडिवा	१४
शूरसेन	८, ५०	हिमवान्	५९, ९२, ९४, ९६
शूद्रवान्	१२	हिरण्मयवर्ष	१२
शोणा	१३	दूष	१४
श्रीपर्वत	१४	दूहुक	१४
		हेमकूट	१२

GAEKWAD'S ORIENTAL SERIES.

Critical editions of unprinted Sanskrit Works, edited by competent scholars and published by the Central Library, Baroda.

	Rs. A.
1. Kāvyamīmāṃsā by Rājas'ekhara. Re-issue. 1924	2-4
2. Naranārāyaṇānanda by Vastupāla, edited by C. D. Dalal, M. A. 1916	1-4
3. Tarkasamgraha by Ānandajñāna or Ānandagiri, edited by T. M. Tripathi, B. A. 1917	2-0
4. Pārthaparākrama by Prahlādanadeva, edited by C. D. Dalal, M. A. 1917	0-6
5. Rāṣṭraudhavamīśa-Mahākāvya by Rudrakavi, edited by E. Krishnamacharya. Introduction by C. D. Dalal, M. A. 1917	1-12
6. Liṅgānuśāsana by Vāmana, edited by C. D. Dalal, M. A. 1918 ...	0-8
7. Vasantavilāsa by Bālachandrasūri, edited by C. D. Dalal, M. A. 1917	1-8
8. Rūpakāṣṭaka by Vatsarāja, edited by C. D. Dalal, M. A. 1918 ...	2-4
9. Mohaparājaya by Yasahpāla, edited by Muni Chatur Vijayaji. Introduction and appendices by C. D. Dalal, M. A. 1918 ...	2-0
10. Hammīramadamardana by Jayasimḥasūri, edited by C. D. Dalal, M. A. 1920	2-0
11. Udayasundarīkathā by Soddhala, edited by C. D. Dalal, M. A. and E. Krishnamacharya. 1920	2-4
12. Mahāvidyāvidambana by Bhatta Vādīndra, edited by M. R. Telang. 1920	2-8
13. Prācīnagurjarakāvyasamgraha: collection of old Gujarati poems—12th to 15th centuries, edited by C. D. Dalal, M. A. 1920	2-4
14. Kumārapālapratibodha by Somaprabhācārya, edited by Muni Jinavijayaji. 1920	7-8
15. Gaṇakārīkā by Bhāsarvajña, edited by C. D. Dalal, M. A. 1920 ...	1-4
16. Saṅgītamakaranda by Nārada, edited by M. R. Telang. 1920 ...	2-0
17. Kavindrācārya's List: List of works in the collection of Kavindrācārya, a 17th century pandit, edited by R. A. Shastry, with a foreword by Dr. Ganganatha Jha. 1921	0-12
18. Vārāhagṛhyasūtra, edited by R. Shama Shastry. 1921	0-10
19. Lekhapaddhati. Specimen Sanskrit letters, etc., 8th to 15th centuries, edited by C. D. Dalal, M. A., and G. K. Shrigondekar, M. A. (January 1925)
20. Panchamikābhā or Bhavisayattakaha by Dhanapala, edited by C. D. Dalal, M. A. and Dr. P. D. Gune, M. A., Ph. D., 1923	6-0

21.	A Descriptive Catalogue of the palm-leaf manuscripts and important paper manuscripts in the Bhandars at Jaisalmere. Compiled by C. D. Dalal, M. A., and edited by L. B. Gandhi.	1924	3-4
22, 23.	Paras'urāma-kalpasūtra, with commentary by Rāmēśvara and Pad-dhati by Umānanda, edited by A. Mahadeva Shastry, B. A. Director, Adyar Library.	2 vols. 1923	11-0
24.	Tantra-Rahasya, edited by Dr. R. Shama Shastry, B. A., Ph. D. Curator, Government Oriental Library, Mysore.	1923	1-8
25.	Samarāṅgana: work on architecture by King Bhojadeva edited by Mahamahopadhyaya T. Ganpati Shastri, Ph. D., M. R. A. S. in 2 vols—vol. 1. 1924	5-0

BOOKS IN THE PRESS.

Tattvasaṃgraha: a Buddhist Philosophical work of the 8th century by Sāntarakṣita, with Pañjikā by Kamala'sīla. Edited by E. Krishnamacharya. 2 vols.

Nyāya-Pravesa: Earliest work on Buddhist logic by Diññāga, with commentaries by Haribhadra Sūri and Pārs'vadeva. Edited by A. B. Dhruva, M. A., LLB. Pro-Vice-Chancellor of the Hindu University Benares.

Sādhanamālā: a Buddhist Tantric text of rituals dated 1165 A. D. consisting of more than 300 small works composed by distinguished writers, edited by Benoytosh Bhattacharyya, M. A. (Illustrated).

Nātya Sāstra by Bharata with commentary by Abhinava-Gupta, of Kashmir, edited by M. Ramkrishna Kavi. (Illustrated). in 4 vols.

Catalogue of Sanskrit manuscripts in the Central Library, Baroda. vol. I (Vedic).

Supplement (or Khatimae) to the **Mirat-i-Alimadi**, translated from the Persian of Ali Mahhamad Khan, the last Moghul Dewan of Gujarat, by Syed Nawabali, M. A., Professor of Persian, Baroda College, Fellow of Bombay University, author of **Tarikh-i-Sofar**, **Tazkirat-ul-Mustafa**, etc., and Charles Norman Seddon, I. C. S. (retired), late Revenue Minister, Baroda State, with notes, appendices and 3 illustration. 270 pages demy 8vo. cloth. Price about Rs. 8/-

Ready about December 1924.

This work gives an interesting description of the city of Ahmedabad and the Province of Gujarat in the middle of the 18th century.

